

SOCILOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ

Ediční rada SocioLOGICKÉHO NAKLADATELSTVÍ (SLON)

Luděk Brož, Ph.D. (Etnologický ústav AV ČR, v.v.i.)

Prof. PhDr. Miloš Havelka, CSc. (Univerzita Karlova)

Prof. PhDr. Jan Holzer, Ph.D. (Masarykova univerzita)

PhDr. Helena Kubátová, Ph.D. (Univerzita Palackého)

† Prof. PhDr. Miloslav Petrušek, CSc. (Univerzita Karlova)

PhDr. Jiří Šafr, Ph.D. (Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.)

Mgr. Zuzana Uhde, Ph.D. (Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.)

Ing. Alena Vodáková, CSc.

Za hranice digitální propasti
Nerovnost v informační společnosti

Petr Lupač

Petr Lupač

Za hranice digitální propasti

Nerovnost v informační společnosti

Praha 2015

klíčová slova: difuze inovací, digitální propast, postindustriální společnost, informační společnost, internet, sociální nerovnost, sítě, sociologie

Tato publikace byla vydána s finanční podporou grantu poskytnutého Grantovou agenturou ČR, č. GA13-21024S, s názvem „Světový projekt o Internetu – Česká republika II: Analýza sociálních a politických aspektů nerovného užívání Internetu“, řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, a dále s podporou grantu poskytnutého Univerzitou Karlovou v Praze č. PRVOUK P7, s názvem „Psychosociální aspekty kvality lidského života“, řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze.

Odborně posoudili prof. PhDr. Jan Jiráček, Ph.D., a doc. Ing. Karel Müller, CSc.

Vydalo SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON), Praha 2015.
Vydání první.

Copyright © Univerzita Karlova, Filozofická fakulta 2015

ISBN 978-80-7419-231-9

Poděkování

Veronice za trpělivost, dr. Sušovi za inspiraci a setrvalou podporu, profesorům Findahl, Menou, Petruskovi a Sassen za ochotu, vzácný čas a energii k další práci na tématu, prof. Šmahelovi za pozvání ke spolupráci ve World Internet Project; dr. Durnové za pomoc při získání důležitých článků z obtížně dostupných časopisů a v neposlední řadě katedře sociologie FF UK za poskytnuté zázemí.

Obsah

Seznam používaných zkratk	10		
Seznam schémat uvedených v práci	11		
Seznam tabulek uvedených v práci	13		
1			
Úvod	15		
2			
Hledání jádra teorie informační společnosti: vývoj, verze, argumenty	21		
3			
Manuel Castells: K digitální propasti informačního věku	33		
3.1 Epistemologická východiska a tematické kořeny	34		
3.2 Mladý Castells	37		
3.3 Castellsova teorie společnosti	40		
3.4 Společnost sítí	47		
3.4.1 Utváření nové ekonomiky a globalizace	49		
3.4.2 Síťový podnik	50		
3.4.3 Globální geometrie nové ekonomiky: segmentace a exkluze	51		
3.5 V Internetové galaxii	54		
3.5.1 Proměna masové komunikace	54		
3.5.2 Proměna sociability	56		
3.5.3 Proměna možností odporu	58		
3.6 Cesta změny: přemostění digitální propasti	60		
3.7 Addendum: tupé ostří kritiky Castellsovy pozdní teorie společnosti	62		
4			
Výzkum digitální propasti	65		
4.1 První výzkumy: rozšiřující se propast	69		
4.2 Přelom milénia: uzavírání digitální propasti?	72		
4.2.1 Argument rozdílů v rychlosti přijetí Internetu	73		
4.2.2 Argument ne-výlučnosti ICT	75		
4.2.3 Argument samovolného uzavření digitální propasti	77		
4.3 ...a přece se rozšiřuje! (?)	81		
4.3.1 Úroveň národního státu: daleký obzor uzavřené propasti	82		
4.3.2 Globální digitální propast	103		
4.4 Využití teorie difuze inovace: nejistý vztah	107		
4.4.1 Diskontinuita mezi výzkumem difuze inovací a výzkumem digitální propasti	108		
4.4.2 Kritika teorie difuze inovací: falešný terč	110		
4.4.3 Neustále se obnovující digitální propast	112		
4.4.4 Adaptace S-křivky: stratifikační a normalizační model	116		
4.5 Prohlubující se propast: konečný argument	120		
4.5.1 Absence komplexního modelu globální digitální propasti	124		
4.5.2 Van Dijkův model digitální propasti	126		
4.5.3 Motivace a bariéry připojení	131		
4.5.4 Digitální dovednosti	138		
4.5.5 Nerovnosti v uživatelských praxích	153		
5			
Předpoklady teze o digitální propasti: konfrontace	171		
6			
Odvrácená strana Metcalfova zákona: situační pojetí digitální propasti	193		
7			
Závěr: K nové teorii informační společnosti	209		
Příloha	214		
Summary	216		
Literatura	219		
Jmenný rejstřík	257		
Věcný rejstřík	?		

Seznam používaných zkratk

ČSÚ – Český statistický úřad
DOI – teorie difuze inovací (angl. <i>diffusion of innovations</i>)
ICT – informační a komunikační technologie (angl. <i>information and communication technologies</i>)
ICT4D – informační a komunikační technologie pro rozvoj (angl. <i>information and communication technologies for development</i>)
MMF – Mezinárodní měnový fond
INFOGRAM – Výzkum informační gramotnosti
IT – informační technologie (angl. <i>information technologies</i>)
ITU – Mezinárodní telekomunikační unie (angl. <i>International Telecommunication Union</i>)
OECD – Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj (angl. <i>Organisation for Economic Co-operation and Development</i>)
OSN – Organizace spojených národů
PIP – <i>The Pew Research Center's Internet & American Life Project</i>
SES – socioekonomický status
SNS – webové systémy pro správu sociální sítě nebo online sítě informačních zdrojů, např. Facebook, Twitter, Lidé.cz (angl. <i>social networking sites</i>). Laické označení „sociální síť“ zde není užito z důvodu významového překryvu s odborným termínem sociální síť.
TIS – teorie informační společnosti
WIP – Světový projekt o Internetu (angl. <i>World Internet Project</i>)
WIP-CZ – Světový projekt o Internetu – Česká republika
WIP-INTL – Světový projekt o Internetu – mezinárodní datová báze

Seznam schémat uvedených v práci

Schéma č. 1:	
Vývoj počtu uživatelů Internetu na světě v letech 1995–2014	66
Schéma č. 2:	
Vývoj počtu článků v ISI Web of Science obsahujících v názvu či tématu „digital divide“	68
Schéma č. 3:	
Změna podílu domácností s e-mailem v americké populaci mezi roky 1994 a 1998 ve vybraných příjmových kategoriích (příjem domácnosti v tis. USD ročně)	71
Schéma č. 4:	
Rozdíly v tempu růstu uživatelů Internetu mezi roky 1998 a 2001 ve vybraných příjmových segmentech amerických domácností (příjem domácnosti v tis. USD ročně)	74
Schéma č. 5:	
Křivky difuze inovace a kategorizace osvojitelů dle Rogerse	78
Schéma č. 6:	
Distribuce uživatelů Internetu dle věku ve vybraných zemích v roce 2008 (v % uživatelů v dané věkové skupině)	84
Schéma č. 7:	
Vývoj podílu uživatelů Internetu dle věku v ČR v letech 2005–2014	86
Schéma č. 8:	
Vývoj podílu uživatelů podle vzdělání v ČR v letech 2005–2014	94
Schéma č. 9:	
Vývoj podílu uživatelů v ČR podle příjmu domácnosti v letech 2008–2014	95
Schéma č. 10:	
Vývoj podílu uživatelů v ČR dle hustoty osídlení v oblasti v letech 2004–2012	98
Schéma č. 11:	
Podíl domácností s připojením k Internetu v rozvinutých a rozvojových zemích v letech 2002–2014	104

Schéma č. 12:	
Průběh difuze inovace pro různé statusové skupiny: normalizační a stratifikační model	117
Schéma č. 13:	
Dimenze globální digitální propasti	125
Schéma č. 14:	
Van Dijkův kauzální model klíčového argumentu	128
Schéma č. 15:	
Van Dijkův kumulativní a rekurzivní model sukcesivních druhů přístupu k digitálním technologiím	130
Schéma č. 16:	
Teze o prohlubující se digitální propasti	148
Schéma č. 17:	
Teze o rostoucí uživatelské mezeře	165
Schéma č. 18:	
Předpoklady obhajoby teze o digitální propasti	192

Seznam tabulek uvedených v práci

Tabulka č. 1:	
Korespondence Websterovy a Duffovy typologie teorií informační společnosti	30
Tabulka č. 2:	
Podíl domácností s přístupem k Internetu v ČR v letech 2007–2011 (v % připojených domácností v daném typu domácnosti)	88
Tabulka č. 3:	
Vývoj podílu uživatelů Internetu u mužů a žen v ČR v letech 2004–2014 (v % v dané skupině)	91
Tabulka č. 4:	
Maticice dimenzí digitální propasti na úrovni státu	123
Tabulka 5:	
Přehled výzkumů zjišťujících úroveň digitálních dovedností v dospělé populaci v ČR	143
Tabulka č. 6:	
Podíly uživatelů v ČR s největšími operačními nebo informačními digitálními dovednostmi (v % v dané skupině)	144
Tabulka č. 7:	
Průměrný čas strávený užíváním Internetu dle věku, vzdělání, pohlaví, sociálního statusu a délky užívání Internetu v letech 2005, 2007 a 2014 v ČR (v hodinách za týden)	157
Tabulka č. 8:	
Online činnosti. Podíly uživatelů ve vybraných sociodemografických skupinách, kteří deklarovali užívání Internetu k danému účelu alespoň jednou měsíčně (v % v dané skupině).	160
Tabulka č. 9:	
Online činnosti. Podíly uživatelů ve vybraných sociodemografických skupinách, kteří deklarovali užívání Internetu k danému účelu alespoň jednou denně (v % v dané skupině).	161

1 Úvod

Pro sociální vědy, a sociologii především, byla otázka podstaty probíhajících změn vždy jednou z nejdůležitějších, neboť odpověď na ni umožňuje zredukovat komplexitu sociálního života do schématu, které pro sociálního vědce představuje rámec interpretace dílčích jevů. Sen prvních sociologických vizionářů o vybudování jed(not)né teorie společnosti v rámci unifikované společenskovědní disciplíny se však nenaplnil a snaha uskutečnit tento sen po sobě zanechala knihovny zaplněné nejrůznějšími, často protichůdnými, koncepty a teoriemi snažícími se postihnout podstatu současných společností.¹ Tyto koncepty a teorie nevznikaly a neexistují v nějakém abstraktním výzkumném prostoru, odděleny neprostupnou zdí vědecké metody od navykých způsobů myšlení, interpretačních zvyklostí a (mocenských) vztahů mezi lidmi. Některé z nich vzbudily větší zájem a staly se nezbytnou součástí polemik zainteresovaných společenských vědců, případně vstoupily prostřednictvím médií do veřejného prostoru, jiné zapadly bez povšimnutí či zůstaly odkázány na to objevit se čas od času v žurnálech a konferencích úzce specializovaných vědeckých komunit. Mezi „velké“ koncepty, reflektující podstatu společenského vývoje konce 20. století a tvořící již po tři desítky let frekventovanou součást sociologických diskusí napříč dílčími disciplínami, patří i „informační společnost“ a její méně časté varianty, jako jsou informační věk, digitální společnost apod.

Dnes můžeme s poměrně velkou jistotou říci, že polemika o platnosti této skupiny konceptů již *není* součástí velkých diskusí probíhajících v oboru a že již nevzbuzuje takové vášně jako v období počínajícím sedmdesátými lety a zasahujícími ještě konec let devadesátých. Vše, zdá se, již bylo řečeno, všechny karty vyloženy na stůl. Na straně jedné skupina teorií vyrůstajících z pohledu na dějiny jako sled stadií vývoje a sdílejících přesvědčení, že podstata současné či právě nastávající společnosti je spojena s rozšířením in-

¹ Zájemce o přehled nejexponovanějších teorií v češtině odkazují např. na Pongse [2000] a Petruska [2006].

formačních technologií.² Na straně druhé jejich kritika, poukazující kromě konceptuálních a argumentačních nedostatků na falešné zdůrazňování discontinuity v ekonomice, politice i každodenním životě a na totalizační, technokratické a silně redukcionistické uvažování proponentů informační společnosti.³ Lze toto odmlčení vyložit jako úspěch kritiky problematického konceptu? Podle mého názoru je nutné dát zápornou odpověď, a to na základě následujícího vysvětlení: koncept informační společnosti značná část sociálních vědců přijala, i přes jeho problematičnost, jako adekvátní rámec vysvětlení specifičnosti současných sociálních jevů. Utichnutí diskuse o platnosti konceptu nebylo spojeno se ztichnutím diskusí, které se odehrávají uvnitř výzkumného pole vymezeného přijetím tohoto konceptu. Pro toto tvrzení nabízím tři podpůrné argumenty: (i) pohled zastánců platnosti konceptu informační společnosti se v nejpůvodnějších sociologických učebnicích stal součástí neproblematizovaného základního vědění oboru,⁴ (ii) pozdní verze teorie informační společnosti jsou brány jako základ pro postulování teoretických východisek studií v oblasti empirického zkoumání sociálních aspektů informačních technologií,⁵ a konečně, (iii) tři z deseti nejcitovanějších žijících sociálních vědců (nikoli tedy pouze sociologů!) mezi lety 2000–2010 patří mezi hlavní postavy obhajoby teze o dramatické transformaci společenské organizace v důsledku rozšíření informačních technologií (D. Bell, M. Castells, S. Sassen)⁶. Během devadesátých let se však stalo něco daleko významnějšího než normalizace konceptu v akademickém diskursu, něco, co dokresluje obraz *utichající diskuse* o platnosti konceptu informační společnosti: teorie informační společnosti se začala prostřednictvím masových médií, investičních strategií a informačních politik stávat samozřejmou součástí *každodennosti* a *budoucnosti* společností na celém světě. Zarámovaná témata společenského pokroku, rozvoje a všeobecného zapojení (v ekonomickém, politickém i kul-

² Viz Beniger [1986: 4–5] a Webster [2006].

³ Např. Poster [1990], Roszak [1994], Webster [1995], Garnham [2000]. Podrobněji viz kpt. 3.7 a 5 této práce.

⁴ Viz např. Macionis [2008: 70], který ve 12. edici jedné z mezinárodně nejužívanějších anglických učebnic sociologie tvrdí, že „mnoho bohatých národů, včetně Spojených států, vstoupilo do postindustriální fáze založené na počítačích a nových informačních technologiích“. V další z nejpoužívanějších úvodních učebnic, v Giddensově [2009] *Sociologii*, je silně zastoupeno představení Castellsových tezí, v posledním *Úvodu do sociologie* od Thompsona a Hickeyho [2011] ICT představují v současnosti nejvlivnější faktor změny sociální interakce (s. 137) a procházejí „každým aspektem společnosti“ (s. 12). U nás Petrusek [2006: 122] mluví o současnosti jako o době „nekritického nadšení pro informační společnost“; Keller [2010] využívá koncept společnosti sítí v rámci informatizovaného kapitalismu jako výkladový rámec velkých společenských změn probíhajících mezi ranou a současnou formou modernity.

⁵ Toto tvrzení zakládám na znalosti zdrojů užitých v této knize a na studii Rabana, Gordona, Geifmana [2011], v níž autoři mapují konsolidaci výzkumu informační společnosti.

⁶ Castells [2012] z dat ISI Web of Science.

turním slova smyslu) dostala se v této době realizace informační společnosti na vrchol státních agend a dlouhodobých vývojových strategií. Na rozdíl od dalších frekventovaných teoretických koncepcí, jako jsou například společnost vědění, postindustriální společnost, postmoderní společnost či znalostní společnost, představuje idea informační společnosti i důležitý prvek v současných transformativních praxích na pomezí politiky, ekonomiky, společenských věd a výzkumu a vývoje. Je tedy jak určitou teorií, tak i mohutným souborem jednání orientovaných na specificky zaměřenou proměnu společnosti a s tím i na *přestavbu* sociálních institucí a sociálního života *jako celku*. Zarážející na tomto procesu není ani tak jeho efektivita při utváření dojmu „přirozenosti“, a tudíž i ne-lidskosti (ve smyslu absence možnosti jiné *racionální* volby), jako spíše to, že nám chybí vědecká analýza rýsujících se kontur tohoto procesu jako něčeho bytostně lidského (ve smyslu lidmi voleného, konstruovaného a směřovaného).

Výchozím bodem stanovení relevance tématu této knihy a současně obecným rámcem interpretace je proto nesamozřejmost způsobu, jakým se neustále bující systém informačních komunikačních technologií (dále v textu jako ICT) rozšiřuje do každodenního života po celém světě v míře srovnatelné s tak určujícími technologickými systémy moderní doby, jako jsou systémy automobilové přepravy, televizního vysílání či výroby a distribuce elektřiny.

Konečným účelem zkoumání a smyslem této práce není řešení problému nedostatečného či nerovnoměrného rozšíření jedné významné inovace. To by znamenalo nechat se omezit zájmem dominantních sociálních vrstev zkoumaného systému a orientovat se tak na výzkumné otázky odpovídající snahám o plánování, podporu a řízení inovačních vln jako prostředků udržení stávajícího systému společenských vztahů. Pokud má být sociologie opravdu kritickou a demaskující vědou, nesmí se nechat omezovat na problém optimalizace zkoumaného systému. Lepší porozumění mechanismům rozšíření ICT do společnosti by proto mělo být pouze prostředkem k lepšímu pochopení hlubších problémů, tj. jak lidské společnosti utváří své materiální infrastruktury a jak jsou tyto infrastruktury provázány s tak bytostně sociologickými otázkami, jako jsou moc, sociální změna, sociální struktura apod. Metaproblémem této knihy je tedy vztah mezi sociální strukturou, technikou a možnostmi společenského vývoje.

Širší projekt, jehož je tato kniha součástí, lze proto bez nadsázky charakterizovat jako snahu o rozkrytí procesu *sociální konstrukce informační společnosti*. Rozsahem, nutnou analytickou výbavou i historickým a geografickým záběrem tento projekt přesahuje možnosti i smysl této knihy. Jeho úspěšné završení předpokládá využití širokého spektra analytických

nástrojů⁷ při rozsáhlé analýze podílu a vzájemných interakcí typů sociálních aktérů, kteří v sociální struktuře poválečných společností okupují rozhodující legitimizační pozice a kteří mají zásadní vliv na směřování dalšího vývoje: tedy především investoři, vědci, mediální aktéři, politici a vysoce postavení úředníci.

Poměrně dobře již je zmapovaný konstrukční příspěvek komunity počítačových vědců od šedesátých let do první poloviny let devadesátých, kdy došlo ke konečnému rozkladu jejich moci nad technologickým systémem počítačových sítí.⁸ Zde se chci zaměřit na problematizaci dalšího významného segmentu poslední jmenované skupiny, a to sociálních vědců. Jaká byla a je jejich role v procesu informatizace? Abychom vůbec mohli na tuto otázku začít odpovídat, museli bychom opustit představu, že výzkum informační společnosti představuje pouhou reflexi reálně probíhajících procesů, tj. že představuje soubor vědění, který stojí stranou neustálé sociální re-/konstrukce sociálního řádu. Nezanedbatelné množství poměrně pevných dílčích argumentů nám ovšem neumožňuje odmítnout teorii informační společnosti jako celek. Kudy a jak tedy koncept informační společnosti uchopit v jeho dualitě vědecké reflexe a spolutvůrce sociální reality?

Dosud nedomyšlenou slabinou dominujícího konceptu informační společnosti je teze o nové dimenzi sociální nerovnosti vycházející z nerovnoměrně rozložených možností přístupu k informačním technologiím. V této knize se pokusím ukázat, že informační společnost a digitální propast nelze v současných vyprávěních o informatizaci oddělit: představují dvě strany téže mince. Cílem a vodící linkou následujícího textu je snaha rozplést vztah mezi informační společností a digitální propastí, vystopovat pravidla a limity sociologické problematizace nerovné informatizace a poukázat na důsledky, které analýza digitální propasti přináší pro teorii i politiku informační společnosti.

Struktura následujícího textu sleduje tento cíl. V první části představím argumentační jádro teorií informační společnosti a na jeho základě identifikuji posledního a současně nejrespektovanějšího představitele této teorie. V druhé části pomocí představení výstavby teorie informační společnosti tohoto autora ukážu digitální propast jako její integrální součást, jejíž řešení je podmínkou řešení rozporů a sociálních negativ, které s sebou informatizace přináší. V části třetí pak představím vývoj argumentů a empirické evi-

dence výzkumu digitální propasti a konečně v části čtvrté identifikuji limity současné akademické diskuse o digitální propasti. V závěrečných kapitolách se pokusím překročit tyto limity prostřednictvím navržení nového, dostupné empirické evidenci lépe odpovídajícího, modelu digitální propasti a pokusím se ukázat, jaké důsledky tento model má nejen pro teorii i politiku informační společnosti, ale i pro případné budoucí syntetické zkoumání role teorie informační společnosti v procesu informatizace.

⁷ Východí analytickou výbavou vzhledem k šíři relevantních aktérů by měla být současná sociologie vědy a techniky, která překračuje dualitu technického a sociálního prostřednictvím poukázání na bytostně socio-technickou povahu společenského řádu, a dále kritická diskursivní analýza, která umožňuje propojit analýzy struktur řeči s jejich mocenskými účinky.

⁸ Abbate [2000]; Castells [2001]; Kim [2005]; Lupač [2005].

2 Hledání jádra teorie informační společnosti: vývoj, verze, argumenty

„Během vlády královny Viktorie byla vyvinuta nová komunikační technologie, která umožnila lidem komunikovat s téměř nulovým zpožděním napříč obrovskými vzdálenostmi, zmenšujíc tak svět rychleji a intenzivněji než cokoli před tím. Světová komunikační síť, překlenující svými kabely kontinenty a oceány, zrevolucionizovala obchodní praktiky, umožnila vznik nových forem zločinu a zaplavila své uživatele přívalem informací. (...) Přínosy sítě byly neúnavně vyzdvihovány obhájci a odmítány skeptiky. Vlády i regulátoři selhávali ve snahách kontrolovat nové médium; přístup ke všemu od získávání informací až k diplomacii musel být promyšlen znovu, od začátku.“⁹

Tom Standage

Teorie informační společnosti (dále jako TIS) je především bohatým souborem různorodých konceptů,¹⁰ které sdílí několik základních argumentů či přesvědčení, vytvářejících představu konzistentního celku. To, že TIS je vnitřně různorodým a obtížně ohraničitelným souborem textů a promluv, ovšem neznamená, že tento soubor není svázán určitými vnitřními pravidly a přidruženými sociálními praxemi. Důležitých je právě těch „několik základních argumentů a přesvědčení“, které velmi těsně hraničí s vírou a specificky strukturovanou imaginací. Jak se pokusím také ukázat v šesté kapitole, TIS je součástí širšího ideologického působení a je pevně spjata s určitým souborem praxí orientovaných na přestavbu sociálního řádu směrem k větší závislosti na jednom technologickém systému.

Jaké argumenty a autory tedy můžeme do TIS zařadit? Vždyť, jak uvidíme dále, na jedné straně můžeme najít soubor argumentů, které se vážou k pojmu „informační společnost“, a na straně druhé můžeme najít některé z těchto argumentů použité při obhajování významově blízkých, nicméně neidentických pojmů, jako jsou nová ekonomika, společnost počítačů, vzdělanostní společnost, postindustriální společnost, digitální věk, společnost vědění atd. Při každé systematizaci či analýze teorie informační společnosti tak

⁹ Cit. Standage [1998: xiii–xiv].

¹⁰ Karvalics [2008: 34] vybírá z padesáti různých definic informační společnosti.

do značné míry záleží na tom, jaká jsou kritéria výběru autorů či argumentů, tzn., jak je ohraničeno vědění, s nímž můžeme operovat při rozpracovávání a kritice TIS.

Vymezit TIS historicky je jednodušší. Ačkoli je sporné, zda poprvé s ideou informační společnosti přišli na začátku šedesátých let Japonci nebo Američané¹¹, za počáteční bod je obecně považována¹² práce rakousko-amerického ekonoma Fritze Machlupa, který v roce 1962 v publikaci *Produkce a distribuce znalostí ve Spojených státech* poprvé vymezil a změřil tzv. znalostní průmysl (angl. *knowledge industry*), který se skládal z pěti hlavních kategorií: vzdělání, výzkumu a vývoje, masmédií, informačních strojů (např. počítačů) a informačních služeb (např. finance a pojištění). Na základě analýzy vládních dat z roku 1958 přišel se senzačním odhadem, že tento znalostní průmysl generoval 29 % amerického HDP a pracovalo v něm 31 % pracujících, přičemž rychlost jeho růstu byla jen mezi lety 1947–1958 dvakrát vyšší než rychlost růstu průměru ostatních komponent amerického HDP, takže měla brzy překonat hranici 50 %.¹³ I když Machlup sám pojem „informační společnost“ nepoužil, byla jeho koncepce později interpretována jako „prototypická forma teze o informační společnosti“¹⁴. Protože naším cílem je najít novou perspektivu výkladu role TIS v dějinách, nebudu se zde detailněji zabývat deskriptivním výkladem jejího vývoje; tím bych jen zbytečně reprodukoval práci, která již byla mnohokrát provedena. Podívejme se proto jen stručně na základní linii vedoucí k dnešní TIS.

V polovině sedmdesátých let na Machlupovu kategorizaci navázal Marc Porat, který již používá termín informační ekonomika. Růst informačního sektoru je pak podle Porata přímo vyvoláván efektivitou „neinformační“ výroby, která část produkované nadhodnoty spotřebovává prostřednictvím informačních služeb a statků. Čím více je společnost rozvinutá a automatizace v materiální výrobě pokročilejší, tím větší část výroby se zabývá produkcí a výměnou informací, a tím více jedinců pracuje v příslušných odvětvích. Takto vysvětlují přechod k ekonomice informací i významní následníci, jako třeba D. Bell. Poratův přínos spočívá v rozdělení primárního a sekundárního informačního sektoru, kdy do primárního informačního sektoru „patří ty firmy, které nabízejí rozličné informační statky a služby obchodované v tržním kontextu“¹⁵ (tzn. veškeré organizace produkující obchodované informace

nebo tyto informace distribuující – banky, výzkumné ústavy, inovační centra, realitní kanceláře apod.), zatímco do sekundárního informačního sektoru patří „všechny informační služby produkované pro vlastní spotřebu vládou a neinformačními firmami“¹⁶ (sem patří například výzkumná a reklamní oddělení firem či státní agentury produkující pro vládu na trhu neobchodované informační statky a služby). První sektor podle Porata představoval v roce 1967 25 % americké ekonomiky a sekundární sektor 21 %. Co se týče zaměstnanosti, pracovalo dle Porata v roce 1970 v informačním sektoru 40 % pracujících, kteří v té době již generovali více než polovinu národního důchodu.¹⁷ Porat z toho vyvozuje, že Spojené státy v této době „vstupují do nové fáze ekonomické historie“ a jsou na „okraji přerodu v informační ekonomiku“¹⁸. Jejím „centrálním faktem“ je podle Porata počítač, který spolu s telekomunikační sítí představuje základní komponenty informační infrastruktury a je hnací silou přechodu k informační ekonomice. Machlupova idea vědomostní složky ekonomiky rozpracovaná Poratem se stala výchozím bodem pro celou výzkumnou a teoretickou tradici ústící v tezi o „informační ekonomice“ či „nové ekonomice“ jako ekonomické bázi přechodu k informační společnosti.¹⁹ Argument rostoucího podílu informačních aktivit v ekonomice se stal jedním z nejexponovanějších, je ovšem bytostně spjat s dalšími dvěma argumenty, vycházejícími z měření změn ve struktuře zaměstnanosti a rozšiřování informačních technologií.

Sociologické problematizace významu struktury zaměstnanosti ve společenské změně jsou staršího data než konceptualizace nového typu společnosti v rámci vývoje kapitalismu a úzce se dotýkají nenaplněného Marxova proroctví o rostoucím podílu dělnické třídy v populaci. Machlupovo oddělení „znalostního průmyslu“ a s tím spojené měření části populace pracující v tomto průmyslu inspirovalo velké množství sociologů přemýšlejících o sociálním životě v kontextu sociální stratifikace určené ekonomickým systémem. Vlivná postava teorie managementu, Peter Drucker, využívá Machlupovy výpočty a v šedesátých letech 20. století rozpracovává svůj koncept „znalostního pracovníka“, který má, podobně jako manuální pracovník v industriální éře, představovat jádro ekonomiky nové společnosti. V roce 1968 konstatuje, že „na konci sedmdesátých let bude [znalostní sektor, pozn. PL] představovat jednu třetinu o mnoho většího národního produktu“²⁰.

11 Duff, Craig, McNeill [1996].

12 Viz např. Bates [1984: 3]; Beniger [1986: 21]; Cawkel [1986: 87]; Crawford [1983: 380]; Steinfeld, Salvaggio [1989: 3]; May [2002: 5]; Webster [2006: 12–13].

13 Převzato z Benigera [1986: 22].

14 Cit. Duff [2000: 24].

15 Cit. Porat [1977: 4].

16 Cit. ibid.

17 Cit. ibid.: 7–8.

18 Cit. ibid.: 204.

19 Duff [2000: 19–24].

20 Cit. Drucker [1992: 263].

Na Machlupa a Druckera na začátku sedmdesátých let navázal přelomovou studií *Příchod postindustriální společnosti* americký sociolog-prognostik Daniel Bell, jehož pozitivní recepcí v dalším vývoji teorie zastínila druhou, kritičtější teorii postindustriální společnosti z pera francouzského sociologa Alaina Touraina. Zde jen stručně shrňme základní znaky. Bell rozlišuje tři dimenze společenského života – technoeconomickou strukturu, občanskou strukturu politiky a kulturu. Důraz klade na technoeconomickou strukturu, která dle něj odpovídá sociální struktuře, tj. je velmi blízká systému sociální stratifikace společnosti. Ve vztazích v každé společnosti rozlišuje dvě osy – sociální (vlastnickou) a technickou. Dle dominujícího principu na ose sociálních vztahů můžeme společnosti rozdělit na feudální, kapitalistické a socialistické a dle dominujícího principu na ose technických vztahů na společnosti preindustriální, industriální a postindustriální. Přechod k postindustriální společnosti je důsledkem racionalizace společnosti, která se promítá do zefektivnění průmyslové výroby, v jejímž důsledku přechází stále větší část populace do sektoru služeb, jehož klíčovou složkou se stává expertní vědění. Příslušnými znaky postindustriální společnosti jsou tedy následně centralita teoretického vědění (neboť teoretické vědění se stává hlavním zdrojem produktivity a inovací), orientace na tvorbu „intelektuálních technologií“ (tj. technologie modelování a racionalizace situací), změna povahy práce (přechod od výroby zboží ke službám, ekonomika informací), vláda meritokracie (centrální institucí postindustriální společnosti již nemá být továrna, ale univerzita) a orientace na budoucnost (oproti orientaci na minulost u předindustriální a orientaci na současnost u industriální společnosti).²¹

I když Bell záměrně použil pojmu postindustriální společnost, aby zdůraznil přechodný charakter soudobého stavu, byla pro něj postindustriální společnost synonymem k pojmům informační a znalostní společnost (protože zdrojem inovací se stále více stávají firemní oddělení výzkumu a vývoje, využívající počítače).²² Ke konci sedmdesátých let Bell již nemá problém dát do popředí rovnítko mezi postindustriální a informační společností,²³ čímž předznamenává množství dalších teorií, objevujících se během osmdesátých let, kdy prosazování konceptu informační společnosti kulminuje. Jedním z nejvlivnějších popularizátorů TIS je v této době americký futurolog Alvin Toffler, který prostřednictvím metafory třetí vlny představil informatizaci jako třetí revoluci ve vývoji lidstva po neolitické zemědělské revo-

²¹ Bell [1976]. V češtině asi nejvýstižněji zasazuje Bella do kontextu diskusí o povaze soudobých společností Petrušek [2006: 273–275].

²² Viz Bell [1976: 212, 467].

²³ Bell [1979].

luci a industriální revoluci.²⁴ Klimaxu dosahuje teorie informační společnosti v druhé polovině devadesátých let v Castellsově trilogii *The Information Age* (podrobněji se k ní vrátíme v následující kapitole).

Dvěma nejvýraznějšími pokusy o kritickou systematizaci TIS jsou relativně nedávné práce *Information Society Studies* Alistaira Duffa a *Theories of the Information Society* Franka Webstera.²⁵ Oba autoři se na základě studia široké palety relevantních autorů a argumentů shodují, že koncept informační společnosti má reálný základ, totiž že odkazuje k významné změně, díky níž lze chápat dnešní ekonomicky a technologicky rozvinuté společnosti jako určitým způsobem odlišné od minulých uspořádání. Zatímco Duff je autorem, který se snaží o vytvoření základů pro syntézu různých verzí TIS, Webster se z neomarxistických pozic snaží TIS redukovat na ty empiricky a argumentačně pevné části, které lze sloučit se současně rozumějící a kritickou obecnou teorií společnosti.

Dále stručně představím základní argumenty TIS tak, jak byly extrahovány těmito autory, upozorním na nedostatky jejich členění a extrahuji z nich zdůvodnění volby myšlenkové konstrukce Manuela Castellse jako dominující verze teorie informační společnosti, na jejímž základě budu promýšlet možnosti vytvoření kritické teorie informační společnosti v závěru práce.

Webster rozlišil pět základních definic informační společnosti (technologickou, ekonomickou, zaměstnaneckou, prostorovou a kulturní) a kritizoval nedostatečnou empirickou zakotvenost a propracovanost tvrzení u většiny autorů TIS. Zdroje sociální změny, na nichž příslušné definice staví, lze rozčlenit následujícím způsobem (v závorce jsou vždy autoři, které Webster uvádí u jednotlivých definic v poslední edici z roku 2006):²⁶

- a) *technologické*: revoluční inovace a z nich vyplývající proměny v technologické infrastruktuře společností (např. Connors, Evans, Gates, Martin, Negroponte, Toffler),
- b) *ekonomické*: dominance objemu informačních aktivit v celkové ekonomické produkci (např. Porat),
- c) *zaměstnanosti*: většina pracujících zaměstnána v povoláních spojených s generováním a distribucí informací/znalostí (např. Bell, Drucker, Gouldner),

²⁴ Toffler [1981].

²⁵ Duff [2000]; Webster [1995; 2002; 2006]; ze starších pokusů o systematizaci TIS viz např. Steinfield, Salvaggio [1989]. Protože Webster při propracovávání *Theories of the Information Society* s dalšími edicemi postupně inklinoval k více konstruktivnějšímu přístupu (viz např. Websterova reakce na kritiku první edice, Webster 2002: 5), uvádím v citacích i odkazech vždy edici prvního výskytu odkazované informace.

²⁶ Extrahováno z Webstera [2006: 8–21], pro větší detail Websterovy typologie dostupný v češtině viz Petrušek [2006: 118–120].

- d) *prostorové*: bezprecedentní změny v sociálním časoprostoru, jeho akcelerace a komprese (např. Castells, Sassen),
- e) *kulturní*: explozivní nárůst významů obíhajících ve společnosti spojený s určující rolí symbolické, což zde znamená především mediální sféry (např. Baudrillard, Poster).

Websterova typologie definic informační společnosti představuje současně (a) výčet základních argumentů pro informační společnost jako nastávající společenskou realitu a (b) vymezení okruhů autorů, pro něž jsou dané definice typické. Společným jmenovatelem těchto pěti definic a současně základním kritériem zařazení autorů a teorií do TIS je podle Webstera přesvědčení, že ústředním faktorem fungování společnosti se stává informace. Až na výjimky pak pro autory TIS platí, že předpokládají kvalitativní změnu jako důsledek kvantitativního nárůstu informací ve společnosti, ať už se projevují ve struktuře zaměstnanosti, skrze nové technologické systémy nebo v ekonomické produktivitě. Protože argumenty podporující tyto definice jsou „buď nedomyšlené, nebo nepřesné anebo oboje“²⁷, využije Webster Roszakovy kritiky redukce významu pojmu informace v TIS²⁸ a přidává k tomuto výčtu šestou definici, kterou podle jeho slov zastává marginální množství autorů, ale kterou on sám preferuje jako nejvhodnější.

Šestá definice akcentuje roli teoretického vědění jako odlišujícího znaku soudobé fáze vývoje společnosti, neboť sociální život byl podle Webstera během 20. století se stále vzrůstající silou určován nikoli praktickým či situovaným věděním, jako tomu bylo v minulosti, ale věděním teoretickým, které je „abstraktní, zobecnitelné a kodifikované v různých druzích médií“²⁹. Významné je podle Webstera nejen to, že se lidé obklopují věcmi konstruovanými pomocí teoretického vědění a využívají jej ve svých stále více specializovaných povoláních, ale že se stalo i neoddelitelnou součástí jejich příruční zásoby vědění, vztažným bodem každodenní interakce a interpretace světa. Spíše než k autorům, kteří se sami hlásí k TIS, případně jsou považováni za její klasiky, se tím Webster přiřazuje k autorům, kteří stojí do značné míry mimo tento diskurs nebo alespoň přímo nepoužívají pojem informační společnost jako zastřešující koncept své teorie (šestá definice nese podstatné znaky Beckovy a Giddensovy reflexivní modernizace³⁰). Pro celkové vyznění knihy to znamená nezanedbatelný posun, protože zatímco v první edici Webster podrobil Bellův koncept „teoretického vědění“ zdrcující kritice, od druhé

edice se již k tomuto přístupu hlásí jako ke konstruktivní možnosti přepracovat TIS v rámci analýzy modernizace a vývoje kapitalismu.³¹

Websterova konečná typologie je sice užitečná pro orientaci v labyrintu TIS, nicméně pro naše účely vykazuje tři slabiny. Za prvé, Webster sám upozorňuje, že by jednotlivé typy měly být chápány jako ideální ve weberovském smyslu, u reálných autorů však vždy vystupují v určitých kombinacích. Bylo by například velmi obtížné najít autora využívajícího ekonomickou definici, jenž by alespoň nepoukázal na související proměny struktury zaměstnanosti.³² Pro nás je však důležitější, že při dokazování a rozpracování definic (b) až (e) je vždy více či méně explicitně odkázáno na význam role informačních technologií v současné a budoucí sociální změně.³³ Pokud autoři Websterem zařazení pod kolonku TIS neakcentují informační technologie jako definiční znak současné společnosti, pak je tomu tak proto, že se do přehledu autorů a definic dostali díky orientaci na význam informace v současné společnosti, ale termín informační společnost jim není vlastní (např. Baudrillard). Důvodem tohoto postupu je podle mého názoru Websterův zájem na nalezení pravdy o úloze informací v dnešní sociální změně, nikoli rekonstrukce TIS na základě podobnosti argumentů a citační provázanosti. Druhou slabinou je, že jednotlivé definice TIS nemají stejnou váhu: některé (technologické a ekonomické) jsou pro TIS emblematické, zatímco jiné (např. prostorové) jsou spíše odvozené. Většinu autorů redukujících komplexitu společenské změny na jeden či několik málo faktorů lze touto typologií poměrně vyčerpávajícím způsobem rozřadit. U významných autorů TIS je ovšem tato typologie definic jen obtížně použitelná, protože je lze přiřadit ke všem zmíněným definicím (viz níže), a pokud tak Webster nečiní, v důsledku si protiřečí (uvádí například nejdříve Castellse u definic prostorových a zaměstnanosti, aby jej o několik kapitol dále obvinil z toho, že jeho definice je příliš technologická)³⁴. Tyto dva problémy ústí do vnitřní rozpornosti Websterova hodnocení TIS: i když Webster odmítá, že bychom žili v novém typu společnosti odlišné od minulosti, uznává centrální roli informací a informačních technologií v každodenním životě v současném světě,³⁵ jehož „dosud nepřekonanou“ reflexi podle něj můžeme najít v trilogii *The Information Age* od Manuela Castellse.³⁶ Problém ovšem je, že Castells je očividně klíčovým autorem novodobé historie TIS, autorem, který významně posílil její pozici. Webster tento rozpor uspo-

27 Cit. Webster [1995: 24].

28 Roszakova [1994] kritika míří právě na opomíjení kvalitativní složky informace.

29 Cit. Webster [2002: 26].

30 Beck [2007b]; Giddens [1998].

31 Srov. Webster [1995: 50–51] a Webster [2002: 58].

32 Z tohoto důvodu někteří pozdější autoři [Duff 2000; Pintér 2008] tyto dvě definice slučují.

33 Z uvedených autorů např. Drucker [1992], Porat [1977] a Poster [1990].

34 Srov. Webster [2002: 17, 120].

35 Webster [1995: 50], také v dalších edicích.

36 Webster [2002: 123].

kojivě nerozpracovává a hledá útočiště ve zdůrazňování kontinuity kapitalismu a role expertního vědění v každodennosti.

Duff upozorňuje, že TIS je ve skutečnosti souborem tří základních verzí myšlení o přechodu k informační společnosti, které se rozvíjely v odlišných geografických regionech a vědeckých disciplínách, používají odlišnou argumentaci a přinášejí odlišné důkazy (jde o verze informačních technologií, informačních toků a informačního sektoru). Podle Duffa tedy můžeme mluvit o odlišných výzkumných tradicích.

První dvě verze korespondují s prvními třemi definicemi u Webstera (Duff logicky slučuje definice ekonomické a zaměstnanosti) a jsou podle Duffa typické pro euroamerickou diskusi o informační společnosti. Duff se nesnaží o encyklopedické představení autorů, přiřazených k těmto verzím, místo toho se v jednotlivých verzích věnuje detailně kritice reprezentativních textů představitelů, kteří jsou klasiky v empirickém dokazování přechodu k informační společnosti.³⁷

Třetí verze je podle Duffa přítomná v japonské diskusi o *Joho Shakai* (překládáno jako informační společnost). Protože byla rozvíjena v telekomunikacích, a nikoli v informační vědě, ekonomii nebo sociologii, mýjela se s americkou verzí informačního sektoru, a představuje tak podle Duffa jinou tradici snahy o měření informatizace společnosti. Její odlišnost vidí zejména ve zkoumání všech médií komunikace (tedy nejen elektronických médií) a v důrazu na spotřebu rostoucího objemu informace v populaci místo na produkci a proměny obsahu. Pozitivně na japonské verzi TIS hodnotí zejména od sedmdesátých let 20. století rozvíjenou metodologii měření dynamiky objemu zásob a přenosu všech informací ve všech komunikačních médiích celé japonské společnosti. Čtenáři pro představu: důkazy pro informatizaci japonské společnosti vychází například ze zjištění, že objem informací přenášených telefonními hovory se mezi lety 1960 a 1972 zvýšil z 2,557 × 1010 minut na 10,903 × 1010 minut.³⁸ Tématy, úzce spojenými s výsledky těchto mastodontických výzkumných snah (censů informačních toků), jsou zvýšení objemu přenášených a uchovávaných informací (tzv. informační exploze), informační přetížení, proměna struktury médií komunikace a přechod od masové komunikace ke komunikaci interpersonální.³⁹ Obsese měřením a následným vytvářením schémat ovšem v japonské verzi není svázána se systematickou kritickou reflexí předpokladů, způsobu měření a interpretace výsledků. Důvodem

³⁷ Redukce analyzovaných prací je ovšem tak zásadní, že velmi snižuje vypovídací hodnotu celé typologie. Část knihy o verzi informačního sektoru je věnována detailní kritice Machlupovy práce z roku 1962, část o verzi informačních technologií je téměř celá založena na představení a kritice textů Iana Milese.

³⁸ Duff [2000: 82].

³⁹ Duff [2000: 71–99; 2001: 233].

je podle Duffa právě institucionální zakotvení výzkumu, který byl prováděn téměř výhradně ve vládních institucích a jeho výsledky byly publikovány převážně jako oficiální vládní dokumenty.⁴⁰ Japonská TIS je tímto pevně svázána s technokratickou ideologií informatizace japonského státu.

Je ovšem japonská verze skutečně natolik odlišná, aby vyžadovala rozšíření či přepracování Websterem identifikované vnitřní struktury argumentace TIS? Podle mého názoru se japonská verze neliší od kulturní definice euroamerického kulturního okruhu podstatou argumentů, ale pouze ve způsobu dokazování, založeném na impresivním měření a odhadech celkového objemu uchovávaných a přenášených informací.

Konečným cílem a nabízenou normativní orientací dalšího rozvoje teorie a výzkumu informační společnosti má podle Duffa být vytvoření tzv. syntetické metodologie, která by v sobě spojovala pozitivní momenty všech tří verzí a vyhýbala se současně jejich nedostatečně propracovaným předpokladům, operacionalizacím a interpretacím. Jako vzorového představitele počátku syntetické teorie informační společnosti chápe Daniela Bella (!). Rozvíjení syntetické metodologie má podle Duffa směřovat k překonání nedostatků Bellovy argumentace. Od roku 2001 v Duffových textech postupně Bellovu pozici přebírá Manuel Castells, jehož trilogie *The Information Age* podle Duffa „reprezentuje poslední významný krok směrem k syntetické teorii ‚informační společnosti‘ a je třeba ji ocenit jak za vyrovnané navázání na machlupismus a postindustrialismus, tak za popularizaci informačních toků“⁴¹.

Přestože volí odlišná kritéria typologizace, obě typologie se navzájem nevyklučují. Zatímco Webster akcentuje kritérium úplného výčtu základních definic, které jsou pro něj spíše umělým konstruktem usnadňujícím orientaci ve změní autorů a teorií, Duffovy verze odkazují k (podle něj) fakticky existujícím tradicím empiricky zakotvené argumentace TIS. Znamená to tedy, že Duff je autorem systematizujícím TIS „zevnitř“ a pracujícím s předpokladem, že současná teorie informační společnosti je pouze nedokonale vyvinutou formou vědecké reflexe reálného procesu významné historické změny. Logicky je pak jeho cílem vytvoření projektu konvergence a empirické validizace třech verzí zdůrazňujících různé aspekty jednoho reálného procesu. Webster odmítá pracovat s abstraktním předpokladem významu informatizace a informace ve společenské změně, protože stanovení role informačních technologií by podle něj mělo být až výsledkem kritické analýzy. Padá nicméně do pastí (zbytečné) otázky kontinuity či diskontinuity přechodu mezi stávajícím a minulým uspořádáním, kterou řeší polovičatým vystoupením

⁴⁰ Duff [2000: 96–99]; srov. Masuda [1981].

⁴¹ Cit. Duff [2001: 236].

z jím konstruované TIS. Oba autoři mají přesto více společného, než se může z předchozího uvedení zdát. Pojdme si shrnout, v jakých bodech se odlišné přístupy obou autorů stýkají a jak lze tyto styčné body využít pro obhájení dalšího výkladu v této práci.

Za prvé, jak již bylo naznačeno, základní argumenty konstruované TIS jsou u obou autorů podobné. Pro přehlednost je korespondence jednotlivých typů teorie informační společnosti u obou autorů znázorněna v tabulce č. 1.

Tabulka č. 1: Korespondence Websterovy a Duffovy typologie teorií informační společnosti⁴²

Webster (definice)	Duff (verze/výzkumné tradice)
Technologické	Informační technologie
Ekonomické	Informační sektor
Zaměstnanosti	
Kulturní	Informační toky
Prostorové	– ⁴²
Teoretické vědění	Syntetická metodologie

Zdroj: autor dle Duffa [2000: 19–131] a Webstera [2006: 8–21]

Za druhé, oba autoři nekladou dostatečný důraz na otázku funkce techniky a specifického technologického vývoje v TIS. Technologická definice či verze nikdy nekončí u nekonkrétní deklarace zásadních společenských změn v důsledku informatizace, podobně TIS v každé verzi či definici s sebou vždy nese nějakou konceptualizaci určitého (tzn. ne libovolného) technologického vývoje, který je spjat s rozvojem a šířením určité technologické infrastruktury, jejíž užívání s sebou přináší změnu kapacity, dosahu a forem jednání. Až na výjimky je touto infrastrukturou systém digitálních technologií, v současnosti redukovaný na systém informačních komunikačních technologií, respektive na Internet. Jak již bylo zmíněno výše, pokud Webster do své knihy zahrnuje i autory, v jejichž díle informatizace nemá žádné nebo jen nevýznamné místo, jde o autory, kteří se s tezí přechodu k informační společnosti neidentifikují.

Za třetí, oba dva autoři se dále ve výsledku shodují, že TIS nemůžeme ani úplně odmítnout, ani zcela přijmout. Důvodem nejsou ani tak samozřejmá heterogenita přístupů, způsobů argumentací a obrovský objem publikací, jako spíše rozporné hodnocení velkých postav spojujících analýzy

⁴² Změnou sociálního prostoru jako znaku přechodu k informační společnosti se Duff zvláště nezabývá.

proměn v různých sférách společnosti s ideou informační společnosti jako nového typu společenského uspořádání: Daniela Bella a Manuela Castellese. Jejich postavení v obou pokusech o systematizaci TIS je výjimečné, neboť, jak již bylo naznačeno, oba tyto autory nelze přiřadit k jednotlivým verzím nebo definicím; jejich myšlenkové systémy totiž zahrnují všechny. Pokud bychom je chtěli v rámci obou systematizací skutečně někam přiřadit, bylo by to nejspíše právě k těm koncepcím, které Duff i Webster chápou jako koncepce spojené s dalším rozvojem či proměnou TIS.

Konečně za čtvrté, oběma autorům je společná shoda na problému nedostatečné kritické reflexe reality informatizace v TIS, která i proto vyžaduje přepracování. Řešení Webster hledá v orientaci na kontinuitu, roli teoretického vědění v každodennosti a přesvědčivější empirickou evidenci v rámci kritické analýzy vývoje kapitalismu, pro Duffa je zformování jednotné TIS orientováno pragmatickým cílem akademické konsolidace nové vědní disciplíny s vlastní metodologií (se jménem nepřekvapivě shodným s titulem knihy).⁴³ Pozitivní řešení ve smyslu konkrétního načrtnutí dalšího rozvíjení TIS ovšem u těchto autorů chybí.

Přístupy obou autorů otevírají cestu k rozlišení dvou možných způsobů rozvíjení teorie informační společnosti. Jedna cesta vede přes empirické zakotvení a teoretické očistění TIS jako reflexe reálně probíhajícího procesu, druhá spočívá v rozložení TIS a v přiřazení jejích obhajitelných prvků k obecné teorii současné sociální dynamiky. Vrátime se k nim později ve chvíli, kdy budeme také postaveni před úkol neodmítnout TIS jako celek a současně najít cestu z krize, před kterou TIS postaví problematizace digitální propasti.

Cílem následující kapitoly bude představení problematiky digitální propasti jako integrální součásti teorie informační společnosti. I když k tomu máme z této kapitoly připravené velmi dobré předpoklady, čtenář zřejmě bude souhlasit, že nemá valného smyslu konstruovat nějakou depersonalizovanou ideální formu TIS jako průsečík představených definic a verzí. Jakákoli následná kritika a promýšlení by totiž musela být stejně abstraktní jako tato konstrukce. Jak už čtenář asi také tuší, tento výběr nebude díky předchozímu představení základních obrysů TIS příliš obtížný. Musí jít především o verzi, která v sobě nese hlavní argumenty celé tradice TIS a je obecně chápána jako nepřekonaný vrchol vývoje celé teorie, která v sobě pojí informatizaci s podstatou současné sociální transformace. Pokud bychom měli vybrat autora, který při postulování společnosti nového typu využívá všech základních argumentů představených Websterem a Duffem, autora, který se snaží na úrovni společenské změny konceptualizovat roli ICT, a autora, který

⁴³ Webster [2002: 263–273]; Duff [2001: 237–242].

patří v současnosti k nejnvlivnějším na poli sociálních věd a komunikačních studií (viz pozn. 6), stěží bychom mohli zvolit někoho jiného než Manuela Castellse.

Připomeňme si tedy, na jakých základech stojí dnešní „doba nekritického nadšení pro informační společnost“⁴⁴, k němuž svým dílem významně přispěl.

⁴⁴ Cit. Petrussek [2006: 122], podobně také Webster [1995: 4].

3 Manuel Castells: K digitální propasti informačního věku

*„Žádný výzkumník, zabývající se informací, si nemůže dovolit opominout dílo Manuela Castellse. Stejně tak si ale nemůže dovolit u *The Information Age* skončit.“⁴⁵*

Frank Webster

V této kapitole představím spojení informatizace a digitální propasti v díle autora, který tezi o informační společnosti vyzdvihl na rovinu uznávané sociální teorie a o němž i velcí kritici této teze tvrdí, že trilogie *The Information Age* „představuje nejvíce osvětlující, nápadité a intelektuálně pečlivé zpracování dynamiky a hlavních rysů dnešního světa“⁴⁶.

Protože nás zajímá především Castellsova reflexe informatizace, nebudeme se zde detailně zabývat jeho ranými výzkumy a knihami, zabývajícími se zejména mechanismy a možnostmi sociální artikulace městského prostoru. Symbolicky můžeme toto období ohraničit Castellsovým zapojením do Tourainova výzkumu pařížského regionu v polovině šedesátých let a vydáním knihy *The Informational City* (1989), v níž postuluje první ucelenější teoretický rámec pro zkoumání celospolečenské transformace. Nemůžeme ovšem toto dlouhé období pomínout úplně, je třeba zmínit alespoň hlavní Castellsovy inspirace a texty, které vytváří konceptuální a epistemologické podloží jeho posledních knih a které je důležité zohlednit při kritice teorie informační společnosti v závěrečné části práce.

⁴⁵ Cit. Webster [2006: 123].

⁴⁶ Cit. Webster [2006: 97]; podobně Garnham [2004: 165] a van Dijk [1999]. Co se týče dosavadní reflexe Castellse v České republice, nebyla rozhodně taková, jakou by si s ohledem na svůj mezinárodní význam zasloužil. V návaznosti na již deset let staré upozornění na absenci tématu sítí v české sociologii jej v poslední době stále více využívá Keller [2002; 2010], dále nelze opominout pojednání o roli Castellse v poválečné urbánní sociologii od Musila [2003], stručné představení Castellsovy teze o informační společnosti od Petruska [2006] a přehledový medailonek o Castellsovi od Lupače a Sládka [2007], z nějž zde přebírám několik krátkých pasáží; Castellse také systematicky využívá a do svých analýz globalizace zasazuje Suša [2001; 2005; 2010].

3.1 Epistemologická východiska a tematické kořeny

V roce 1962 Castells odchází z frankistického Španělska do politického exilu⁴⁷ do Francie, kde v Paříži studuje sociologii u velkých postav francouzského poválečného myšlení, jako jsou Alain Touraine a Louise Althusser. Castellsův přístup k analýze a kritice společnosti se tedy formoval ve francouzském intelektuálním prostředí poloviny šedesátých let. Připomeňme si, jakými proměnami v této době procházela francouzská intelektuální krajina. Stále vládne marxismus (jeho pozice ve francouzském intelektuálním myšlení se zhroutí až na začátku sedmdesátých let), Castells tedy vstupuje do diskusí orientovaných promyšlením překročení stávajícího sociálního řádu (rozuměj kapitalismu), což mu umožní do analytického rámce s dlouhou tradicí začlenit touhu po radikální sociální změně, kterou si s sebou přináší ze Španělska.⁴⁸ Francouzský marxismus v této době mění tvář – Lévi-Strauss v roce 1960 ve své nástupní řeči na Collège de France ohlašuje vystřídání fenomenologie strukturalismem, když strukturální antropologii přiřkne roli obecné teorie vztahů.⁴⁹ Althusser vypracovává svébytnou verzi strukturálního marxismu, čímž dokončuje epistemologický přechod od Satrovy snahy o sloučení marxismu s existencialismem. Připomeňme si, že Althusser pomocí tzv. strukturálního čtení Marxova díla oddělil historický materialismus jako vědu o dějinách od dialektického materialismu jako filosofie tuto vědu zakládající, což mu umožnilo za prvé vyrovnat se s francouzskou epistemologickou školou jeho doby, za druhé oddělit marxismus od „filosofie dějin“ jako ideologie a za třetí – moment, který je zde nejpodstatnější – propojením strukturalismu s historickým materialismem umožnil marxismu odpoutat se od teze o určení ideologie a politiky ekonomikou. Mezi politikou, ideologií a ekonomikou podle Althusserova čtení Marxe neexistují univerzálně platné jednosměrné kauzální vztahy s ekonomikou jako finální determinantou; v různých společenských formacích mezi nimi můžeme nalézt specifické kombinace vzájemných determinací různé síly (např. ve středověku byla určující křesťanská ideologie, zatímco kapitalismu je vlastní dominance ekonomiky). Pole vzájemných determinací je sice strukturováno ekonomikou jako základní instancí, společnost nicméně vždy zůstává decentrovaným celkem, v němž si všechny instance ponechávají určitou míru nezávislosti svého vnitřního vývoje (tzv. teze o relativní autonomii nadstaveb). Tento posun umožnil vysvětlit například problém neshody mezi základnou a nadstavbou v Sovětském

47 Castells se aktivně účastnil protifrankistického odboje, v době exilu do Francie mu bylo 20 let.

48 Castells [2009: 2].

49 Descombes [1995: 96]; srov. Lévi-Strauss [2006: 39–91].

svazu či paradox čínské kulturní revoluce.⁵⁰ V dějinách tedy není možné nalézt jednu konečnou vysvětlující příčinu sociální dynamiky, stejně jako společenský vývoj nevyhází z dialektiky jedné kontradikce.⁵¹ Castells převezme rozlišení základních instancí ve struktuře společnosti i s představou relativní autonomie instancí a předpokladem dominance ekonomiky v kapitalistickém výrobním způsobu a využívá tato východiska v různých verzích v celém svém dalším díle.⁵² Zaměření tří svazků *The Information Age* přece jen do značné míry odpovídá třem základním komplexům vztahů konstituujících sociální strukturu: výrobním vztahům, vztahům zkušenosti a mocenským vztahům (angl. *relationships of production, experience and power*; podrobněji viz kpt. 3.3). Nová společnost se objevuje ve chvíli, kdy dochází ke strukturální transformaci těchto tří základních souborů vztahů.

Podle Castellse nicméně Althusser nebyl jeho hlavní inspirací a ani jej explicitně nezmiňuje tak často jako Touraina, jehož považuje za „intelektuálního otce“, který „formoval a ochraňoval“ jeho „celý intelektuální vývoj, kariéru a život“⁵³. V čem spočívá toto „intelektuální otcovství“? Domnívám se, že jej lze zjednodušit na tři hlavní vlivy: Tourainovu snahu zkombinovat objektivitu zkoumání se společenskou odpovědností sociálního vědce, důraz na svobodného aktéra a orientaci na sociální hnutí jako výchozí bod konceptualizace možností sociální změny. Castells ctí Tourainovo pravidlo, že sociální vědec by měl orientovat sociální zkoumání na sociální konflikty a problémy (nikoli je orientovat podle témat integrity, stability a růstu)⁵⁴, nicméně jejich samotné řešení by již měl ponechat aktérům samotným – sociologický výzkum má být „pouze nástrojem“ pro ty, kdož chtějí vybudovat lepší svět poučením výstupy sociologické analýzy o podstatě společenských problémů a formativní síle subjektu. Problém vztahu mezi observací a hodnocením Castells řeší pomocí kombinace důrazu na komplexní popis zkoumaného objektu (pokud jsou nespravedlnost, bolest, důvody stagnace a možnosti změny součástí sociálního řádu, objeví se v analýze) a využívání teorie jako *nástroje* pro identifikaci výzkumných otázek („(...) teoretické kategorie jsou pouze nástroje, pracovní nástroje pro můj výzkum. Pokud k nim nenajdu využití, nebo je ne-

50 Podrobněji viz např. Descombes [1995: 115–126].

51 Právě tomuto momentu ale Castells nezůstal vždy věrný, a to jak při zdůrazňování všeprostopující logiky sociální inkluze vytvářející napětí mezi prostorem toků a prostorem míst či v jeho výrociích o obdobné centrální kontradikci společnosti sítí, již je opozice Já (self) a Síť (Net). Viz dále v textu.

52 V knize *The Urban Question* se Castells [1977] postupně věnuje výrobnímu způsobu a roli technologické změny (kpt. I), městské ideologii (kpt. II) a městské politice (kpt. IV). Podobně také Castells [1983: 305–307; 1989: 7–8; 1998: 340; 2000a: 5–8]. Roli althusserovské inspirace v Castellsově „redefinici“ urbánní sociologie se podrobněji věnuje Saunders [2004: 82–87].

53 Cit. Castells, Ince [2003: 12].

54 Srov. Touraine [1974: 22–26].

mohu využít kvůli jejich vágnosti, tak mě nezávisle na jejich genialitě moc nezajímají.“⁵⁵). Jeho přístup lze proto nejlépe charakterizovat jako pragmatický pozitivismus. Důležitá je pro naše další zkoumání Castellsova programová snaha o neideologičnost vlastní vědecké práce, která se (zejména od osmdesátých let) projevuje v absenci explicitně vyjádřené normativity.⁵⁶ Konečně, nechme jej na toto téma promluvit:

„Doufám, že tato kniha tím, že pokládá určité otázky a poskytuje empirická i teoretická vodítka k jejich zodpovězení, může pomoci poučené sociální akci v usilování o sociální změnu. V tomto smyslu nejsem a ani nechci být neutrálním a odtaziťým pozorovatelem lidského dramatu.

Jenže jsem viděl už tolik zbytečných obětí, do tolika slepých uliček zavedených ideologií a tolik hrůz vyprovokovaných umělými ráji dogmatické politiky, že chci tímto vyjádřit zásadní nesouhlas s pokusy o určení politické akce sociální teorií nebo ideologií. Teorie a výzkum, obecně i co se týče této knihy, by měly být chápány jako prostředky k porozumění našemu světu a měly by být poměřovány výhradně jejich přesností, validitou a relevancí. Jak budou tyto prostředky použity a za jakým účelem, to by mělo být výhradním privilegiem sociálních aktérů samotných, v jejich vlastních prostředích a ve jménu jejich vlastních hodnot a zájmů. (...) skutečné politické osvobození spočívá v osvobození od nekritického přijímání teoretických a ideologických schémat.“⁵⁷

Castells tedy věří ve schopnost jedince překonat lidmi vytvořené strukturální podmínky jejich života. Je to vždy aktér ve svých jedinečných životních podmínkách, kdo v opozici proti strukturám a systémům vyjednává a bojuje o lepší sociální řád. Když tvrdí, že „naše společnosti jsou stále více strukturovány okolo bipolární opozice mezi Sítí a Já“⁵⁸, nelze neslyšet Tourainovo ujištění, že jedním z principiálních sociálních konfliktů nové společnosti je „rozpor mezi potřebami jednotlivců a potřebami sociálních systémů“⁵⁹ (tzn. byrokracie, technokracie a trhu). Subjektem, kterého oba autoři staví do centra své pozornosti při řešení problému možností, jak překročit instrumentální racionalitu technokraticky orientovaných systémů, jsou pak sociální

55 Cit. Castells, Roberts [1999: 34].

56 K otázce Castellsovy normativity se vrátíme v závěru páté kapitoly.

57 Cit. Castells [1998: 359].

58 Cit. Castells [2000b: 3].

59 Cit. Touraine [1974: 61]; podobně také Touraine [1997: 117].

hnutí; vlastní oběma autorům je i hledání společného jmenovatele rozličných projevů odporu vůči dominujícímu řádu.⁶⁰

Tolik k nejstarším a nejhlubším kořenům Castellsovy teorie společenského vývoje. Marxistickému přístupu Castells zůstal podle svých slov věrný jen tak dlouho, pokud byl využitelný ve výzkumu; postupem času přebíral další vlivy, nejplodnější se z dnešního pohledu jeví spojení francouzských intelektuálních kořenů s americkým akademickým prostředím. Během sedmdesátých let se Castells intenzivně věnoval rozvíjení urbanistické sociologie, odkud plynule přešel přes zkoumání strukturálních vlivů na formování městského prostoru ke zkoumání současné restrukturační společnosti samé. Odborný záběr je tak široký, že by se celá tato práce mohla věnovat pouze zdrojům, inspiracím a logice vývoje Castellsova díla. Pro naše účely by to ale bylo zbytečné, protože Castellsovo dílo jako takové má pro nás význam jen vzhledem ke své pozici v procesu informatizace. Zajímat nás tedy bude detailněji až Castells od druhé poloviny osmdesátých let, kdy se systematicky zabývá rolí informačních technologií v současné sociální změně. Jakou intelektuální cestu urazil mezi výzkumy pod vedením Touraina a prací na těchto knihách? Již jsme si představili dva průvodce, kteří tuto cestu vyznačili svými přístupy na samém jejím začátku a od nichž se Castellsovi již nikdy nepodařilo plně odpoutat; jaké jsou její milníky, jimiž se zapsal do dějin sociologického myšlení?

3.2 Mladý Castells

Castells se stal uznávaným sociologem svými pracemi zabývajícími se městskou otázkou, jmenujme z těch nejznámějších *La Question Urbaine* (1972), *City, Class and Power* (1979) a *The City and the Grassroots* (1983). Ovlivněn pracemi Henryho Lefebvra⁶¹ a francouzským strukturalismem přelomu šedesátých a sedmdesátých let, neanalyzoval město jako nezávislou entitu, která se vyvíjí podle vlastních, na člověku do značné míry nezávislých zákonů (jak tomu činila chicagská škola), ale díval se na něj jako na společenský produkt, jehož tvorba se odehrává ve spleti vztahů situovaných v sociální struktuře určité společenské formace. Soudobé formy urbanizace (např. formování metropolitních oblastí) je podle mladého Castellse nutné vnímat v úzké spojitosti s pozdně kapitalistickým výrobním způsobem, který sou-

60 Srov. Castells [1983; 2004b] a Touraine [1974].

61 Zejména *Production de l'espace* a *La Révolution urbaine*.

časně představuje rámeček konfliktů a střetů, na nichž město vyrůstá.⁶² Během sedmdesátých let toto východisko rozvinul do třech (pro nás relevantních) směrů: vyzdvihnutím kolektivní spotřeby, požadavkem analýzy vývoje lokálních (prostorových a sociálních) forem v kontextu globalizace kapitalismu a vydělením způsobu rozvoje z výrobního způsobu.

Jak jsme již naznačili, podle mladého Castellse „analýza prostoru jako výrazu sociální struktury znamená zkoumat jeho formování elementy ekonomického systému, politického systému, ideologického systému, jejich kombinacemi a vztahy z nich odvozenými“⁶³. Město tedy lze chápat jako materiální infrastrukturu (obytné domy, továrny, kanceláře, silnice, městská hromadná doprava, hřiště, parky, ...) odrážející svým prostorovým uspořádáním strukturu sociálních vztahů. V rovině ekonomického systému nehledá možnosti sociální změny městského prostoru v konfliktech odvozených od vztahů ve výrobě, ale vytváří model, který má dvě propojené složky, výrobu a spotřebu, vztahy mezi nimiž zprostředkovávají dvě složky z nich odvozené: směna a regulace.⁶⁴ Spotřebu dále dělí na individuální a kolektivní; více pozornosti věnuje spotřebě kolektivní, která je strukturálním komplementem ke kolektivním formám výroby. Růst významu kolektivní spotřeby je logickým důsledkem centralizace výroby a s tím spojeným prostorovým rozšiřováním a růstem složitosti měst – patří sem např. spotřeba veřejných míst, městské hromadné dopravy, systému vzdělání, zdravotnictví apod. V druhé polovině sedmdesátých let již spotřebu považuje za centrální problém pochopení dynamiky městského prostoru.⁶⁵ To ovšem znamená, že spory o podobu městského prostoru nelze redukovat na třídní boj, ale je třeba vytvořit teoretický rámeček pro uchopení boje mezi skupinami, které jsou vymezeny svojí pozicí v kolektivní spotřebě. S takto nově definovaným polem sociálního konfliktu vzniká potřeba nové identifikace aktérů sociální změny, kteří se formují jako důsledek strukturální tenze mezi „rostoucím zespolečenštěním spotřeby na straně jedné (...) a kapitalistickou logikou výroby a distribuce prostředků spotřeby na straně druhé“⁶⁶. Stabilizačním prvkem by měl být zřejmě stát, protože jeho fungování je ale úzce provázáno s rozložením moci v třídní struktuře společnosti, překrývají se jeho zájmy se zájmy „hegemonických frakcí dominantních tříd“⁶⁷ – v této situaci se pak systémové antagonismy stávají palčivým každodenním problémem a ústí v permanentní politickou

⁶² Castells [1977].

⁶³ Cit. Castells [1977: 126].

⁶⁴ Ibid.: kpt. 9.

⁶⁵ Castells [1978: kpt. 2].

⁶⁶ Cit. Castells [1983: 3].

⁶⁷ Cit. ibid.

krizi. Odpor proti technokratickému plánování silového agregátu představitelů pozdně kapitalistického trhu a státu se formuje v podobě odzvola mobilizovaných městských hnutí. Protože jejich protest tudíž není ve své podstatě záměřen na parciální zájmy lokálních elit, ale je vzdorem vůči pozdně kapitalistické logice uspořádávání sociálního života, chce Castells jejich komparativní analýzou obohatit poznání reprodukce a změny nejen městského prostoru, ale i společnosti samé. Během sedmdesátých let významně rozšířil geografický rozsah svých analýz městských hnutí a propracoval teoretický rámeček do podoby, která mu umožnila zabývat se i primárně ne-městskými hnutími prostřednictvím poukázání na prostorové koreláty jejich požadavků (např. ekologických hnutí).⁶⁸ Zpracování tohoto tématu vrcholil v polovině osmdesátých let knihou *The City and the Grassroots*, v níž Castells ve stopách Touraina hledá základní principy a společný cíl současných městských hnutí napříč kulturami a společnostmi.

Již v *La Question Urbaine* si Castells uvědomil, že stávající model vlivu změn ve výrobních vztazích na růst měst je nedostačující, a to i po jeho rozšíření o spotřebu. Castells tedy přichází s konceptem dependentní urbanizace, který mu umožní lépe uchopit jak vztah mezi ekonomickou strukturou dominantní sociální formace a urbanizací závislé země, tak i mezi urbanizací a technologickou modernizací v rámci jedné země. Podle Castellse je „společnost závislá, jestliže artikulace její sociální struktury, na ekonomické, politické a ideologické úrovni, vyjadřuje asymetrické vztahy s jinou sociální formací, která je ve vztahu k té první v mocenské pozici“⁶⁹. Sociální krize měst rozvojových zemí je pak spíše důsledkem nemožnosti paralelní existence dvou ekonomických struktur v situaci, kdy dochází k ovládnutí stávajícího systému směny a jeho restrukturalizaci pod tlakem kapitalizace.

Problematiku dependentní urbanizace rozvine v knize *The City and the Grassroots* na bázi výzkumů v Latinské Americe.⁷⁰ Na základě analýzy squattingu ve velkých městech Střední a Jižní Ameriky dochází Castells k závěru, že slumy, squaty a na ně navázaná neformální ekonomika jsou pro závislé město charakteristickým jevem. Velká část populace je držena v ilegálních obydlích, čímž je vydána na milost a nemilost vládám, které jsou silně závislé na tocích zahraničního kapitálu odrážejících dělbu práce ve světovém systému. Pro Castellse tedy urbanizace není nezávislou proměnnou – i ona je podřízena globální geografii kapitalismu.

⁶⁸ Např. Castells [1978: kpt. 7].

⁶⁹ Cit. Castells [1977: 44].

⁷⁰ Castells [1983: 175–212]. Kromě Touraina se zde Castells opírá také o Wallersteina.

Na tomto místě je třeba položit si otázku, zda lze společenskou změnu vysvětlit pouze studiem proměn a interakcí tří základních, relativně autonomních substruktur společnosti? Dále, lze strukturační sílu produkční složky ekonomické sféry skutečně dostatečně vysvětlit odkazem na kapitalistický výrobní způsob a jeho globální geografii? Je zřejmé, že na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let se Castells začíná přiklánět k záporné odpovědi na tyto otázky a snaží se vytvořit základy obecného modelu soudobé sociální změny, v němž by byl explicitněji obsažen i faktor technologické změny. Výchozím bodem je rozlišení dvou analyticky nezávislých os určujících charakter společnosti – socioekonomické osy vztahů ve výrobě a ose technickoorganizačního uspořádání výroby a distribuce produktu.

3.3 Castellsova teorie společnosti

Ranou verzí takto rozšířené teorie společnosti najdeme již v *The City and the Grassroots*, nejdůležitější rozpracování pak v *The Informational City* a v pozdějším článku *Materials for an exploratory theory of the network society* z roku 2000.⁷¹ Po roce 2000 již Castells základní teoretický rámec nemění, i když je zřejmé, že klade stále větší důraz na roli symbolické komunikace a re-/produkci významu a moci.⁷² V následujícím textu budeme vycházet zejména z původních formulací z první rozpracované verze z roku 1989 a z jejich úprav ve vydání prvního svazku *The Information Age: The Rise of the Network Society* (Castells se snaží model pouze zpřesňovat, proto od přelomu osmdesátých a devadesátých let najdeme jen kosmetické změny ve formulacích). Protože je u Castellse vývoj teorie podřízen empirické evidenci, budou na představení teoretického rámce zkoumání navazovat empirická zakončení a s tím spojené argumenty nejdůležitější a nejvlivnější publikace druhé fáze Castellsovy tvorby: trilogie *The Information Age*. Během práce na druhém vydání Castells sesbírá dostatek materiálu na samostatnou knihu o společenském významu Internetu a publikuje ji pod názvem *The Internet Galaxy*. Vodicí linkou výkladu přitom zůstane Castellsova problematizace geograficky a sociálně nerovnoměrného rozvoje informačních technologií na pozadí teorie přechodu k informační společnosti. Základní tezi, která rámuje analýzy druhé fáze Castellsova díla, lze shrnout následovně:

Od sedmdesátých až osmdesátých let 20. století jsme svědky utváření nové sociální struktury, společnosti sítí, která je historicky a kulturně spe-

⁷¹ Castells [1983; 1989; 2000a].

⁷² Srov. Castells [2007; 2009] a Castells et al. [2007]. K tomuto také viz níže.

cifickou inkarnací informačního způsobu rozvoje v kontextu restrukturalizace kapitalismu.

Jak vidíme, zavádí nové analytické kategorie, které mu mají umožnit vysvětlit soudobou sociální změnu, již neomezenou na městský prostor či určitý region. Příslušnými pojmy jsou „společnost sítí“, „způsob rozvoje“ a „restrukturalizace kapitalismu“. Podívejme se tedy blíže na vřazení těchto pojmů do Castellsovy analýzy logiky proměn soudobého sociálního života.

Podle Castellse společnosti vyrůstají z konfliktních sociálních interakcí odehrávajících se v určité sociální struktuře.⁷³ Sociální struktura je tvořena třemi základními soubory historicky determinovaných vztahů, prostřednictvím jejichž vzájemných interakcí se re-/produkuje: výrobními vztahy, mocenskými vztahy a vztahy zkušenosti.

Výroba je komplexní sociotechnický proces, definovaný jako cílevědomé působení lidí na hmotu (případně socializovanou přírodu) vedoucí k produktu, který je (nerovnoměrně) přivlastněn, určitá jeho část je zkonsumována a nadhodnota je akumulována za účelem investice podle společensky definovaných cílů. Výrobní způsob je charakterizován strukturálním principem přivlastnění, distribuce a užití nadhodnoty, který rozděluje společnost na třídy (ty se jako takové konstituují skrze určitou historickou praxi). Nastolení určitého výrobního způsobu však nevychází z nějaké historické či technologické nutnosti. Nový výrobní způsob je ustaven svrhnutím předchůdce novou sociální třídou a nastolením hegemonie, jejímž předpokladem je legitimizace politických institucí a kulturních hodnot umožňujících mobilizaci společenské většiny při reorganizaci společnosti okolo zabezpečení strukturální reprodukce svých vlastních zájmů a hodnot. 20. století dominovaly dva výrobní způsoby: kapitalismus a etatismus. Kapitalismus je podle Castellse historicky proměnlivý a neustále se adaptuje přeuspořádáním (restrukturací) své institucionální a organizační stavby za účelem zachování základních stavebních kamenů svého fungování:⁷⁴ (a) oddělení výrobců a výrobních prostředků, (b) komodifikace pracovní síly a (c) soukromého vlastnictví výrobních prostředků na základě kontroly kapitálu (komodifikované nadhodnoty). Na nich postaveným principem přivlastnění, distribuce a užití nadhodnoty je orientace na maximalizaci zisku, tj. „na neustálé zvyšování celkového objemu nadhodnoty přivlastněné kapitálem díky kontrole výrob-

⁷³ Není přitom zřejmé, z jakého pojetí struktury Castells vychází, neboť v jeho teorii se mísí obě hlavní tradice chápání sociální struktury: jako výkladová schémata, pravidla individuálních variací (pojetí blízké de Saussurovi, Lévi-Straussovi či Foucaultovi) a jako soubor historických forem dominující organizace sociálního života, něco, co představuje vůči jedinci vnější utlačivou sílu (pojetí blízké Durkheimovi a Tourainovi).

⁷⁴ Což ovšem samo o sobě není nic převratného, vzpomeneme-li si už na Komunistický manifest. Jako inovativní je chápáno spíše Castellsovo rozpracování tohoto procesu, které je uvedeno níže.

ních prostředků a oběživa⁷⁵. Všimněme si, že není zmíněna třída kapitalistů ve smyslu nějaké přímo definované entity; určení toho, kdo (nebo co) jsou kapitalisté, musí být výsledkem bádání v určitém historickém kontextu. Mluvíme-li o restrukturaaci, musíme si tedy položit i otázku, kdo vlastně dnes je/ jsou kapitalista/-é.⁷⁶ Co se týče etatismu, i v tomto případě nadhodnota nezůstává výrobcům, kteří jsou od výrobních prostředků a produktu své práce odděleni státem. Zatímco vládnoucí třídu lze v kapitalismu situovat do ekonomických organizací, v etatismu kontrola distribuce a užití nadhodnoty leží v rukou mocenské elity státního aparátu. Ten je orientován na maximalizaci svého mocenského postavení prostřednictvím navyšování své „vojenské a ideologické kapacity za účelem implementace svých cílů do většího množství subjektů na stále hlubší úrovni jejich vědomí“⁷⁷.

Na rozdíl od výrobních vztahů Castells nevěnuje tolik pozornosti teoretické konstrukci vývoje a restrukturaaci vztahů zkušenosti a moci. Vysvětlení můžeme nalézt v intenzivnější expozici společenského významu produkce u autorů, z nichž Castells vycházel, a z toho plynoucího předpokladu určující role ekonomiky v kapitalistické společnosti.

Zkušenost je podle Castellse výsledkem působení lidských subjektů na sebe sama v rámci interakce mezi jejich biologickou a kulturní identitou. „Je konstruována okolo nekonečného hledání naplnění lidských potřeb a tužeb“,⁷⁸ které se realizuje zejména prostřednictvím historicky, biologicky a kulturně specifických sexuálních vztahů, genderu a rodiny (rámovaných dlouhodobou dominancí mužů nad ženami).

Mocí míní „vzájemné působení lidí za účelem vnučování jejich vůle druhým prostřednictvím potenciálního nebo aktuálního, symbolického nebo fyzického násilí“⁷⁹. Mocenské vztahy vycházejí z výroby a zkušenosti, nástrojem jejich zesílení a petrifikace jsou sociální instituce využívající monopolizaci fyzického násilí státem (případně kvazistátní organizace typu církev). Zásadní složkou moci je ovšem pro Castellse násilí symbolické (tj. mocenské působení přes symbolické kódování reality), jehož význam roste s postupným omezováním možností arbitrárního použití fyzického násilí.⁸⁰

75 Cit. Castells [2000b: 16].

76 Castellsovu odpověď čtenář najde na s. 53.

77 Cit. Castells [1989: 9].

78 Cit. Castells [2000b: 15].

79 Cit. Castells [2000a: 7].

80 Otázkou moci se systematicky zabývá až ve své poslední knize *Communication Power* [Castells 2009]. Při rekonstrukci Castellsovy teorie společenské změny z této knihy nevycházíme ze dvou důvodů. Za prvé, Castells nás zde zajímá především kvůli teorii informační společnosti, kterou v této knize již zásadně nemodifikuje a staví na ní, a za druhé, Castells v ní mění perspektivu zdůrazňováním moci a symbolické komunikace jako základních složek společnosti, a to již bez konfrontace s jeho předchozí teorií společnosti sítí.

Všemi třemi instancemi prochází historické a kulturní realizace dvou bytostně lidských vlastností – symbolické komunikace a používání nástrojů.

Významy se neustále re-/produkuje v symbolických interakcích aktérů jednajících v rámci dané sociální struktury (tzn. na všech třech jejích rovinách) způsobem přispívajícím k její reprodukci nebo změně. Kolektivně sdílené významy v daném časoprostorovém uspořádání určitého teritoria prostřednictvím institucionalizovaných jednání⁸¹ generují kulturu a kolektivní identity. Tím na jedné straně Castells odmítá kulturu jako doménu produkující významy (naopak, kultura je vždy výslednicí souboru symbolických komunikací odehrávajících se v rámci určité sociální struktury), na druhé straně umísťuje produkci významu do dialektiky sociálního jednání a struktury: neustávající re-/konstrukce důvodů a účelů jednání prováděná lidmi je vždy strukturálně omezená, ale nikoli předem stanovená. Za neustávajícím napětím mezi svobodou a nutností se rýsuje metakonflikt dané epochy: je vždy vyjádřením reakcí zkušeného historického aktéra na utlačující sílu dominujícího organizačního principu jeho doby. Podle Castellse jsou „současné společnosti stále více strukturovány okolo bipolární opozice mezi Sítí a Já“⁸².

Konceptualizace role techniky ve společenském vývoji u Castellse má své kořeny v rozvíjení marxistického schématu společenské změny. Role techniky byla ovšem v tomto schématu vždy nejasná a Marxova dialektika technologických a sociálních forem nechávala otázku po vztahu technické a sociální změny otevřenou.⁸³ Hledání odpovědi v oblasti výroby bylo navíc často postiženo chybným ztotožněním výrobních prostředků a výrobních sil,⁸⁴ což na jedné straně mělo za následek ztotožnění určité fáze vývoje výrobních prostředků s kapitalistickým uspořádáním,⁸⁵ na straně druhé to vedlo k úvahám o přechodu k novému výrobnímu způsobu jako důsledku změny v technologické bázi výroby (tyto úvahy byly zakotveny v tezi o rozvoji výrobních sil vyvolávajících změnu výrobních vztahů, z čehož vycházel již Lenin ve své slavné rovnici „socialismus = elektrifikace + kolchozy“). Castells ovšem upozorňuje, že – podobně jako symbolická komunikace – i technika prochází všemi třemi rovinami sociální struktury a její sociální vliv nelze omezovat na oblast výroby. Analyticky tedy představuje další nezávislou rovinu. Na-

81 Nahrazuji zde spojením „institucionalizované jednání“ Castellsovo [2000a: 7] nepřiliš srozumitelné spojení „krystalizace praktik“ (*crystallization of practices*).

82 Cit. Castells [2000b: 3].

83 Podrobněji viz Feenberg [2002: 39–52].

84 Tomuto zmatení příliš nepomohly ani Marxovy výroky spojující kapitalismus s určitými technologickými formami – např. ve známém výroku o mlýnu poháněném parním strojem v Bídě filosofie [Marx 1958]. Viz důkladná kritika technodeterministických interpretací Marxe u MacKenzieho [1984].

85 Ke kritice tohoto myšlenkového kroku viz již Schumpeterovo [1942: kpt. VII] poukázání na seberevolucionizující charakter kapitalismu.

příklad hormonální antikoncepce (a) mění zkušenost žen díky větší kontrole nad vlastními biologickými procesy, (b) ovlivňuje ekonomické vztahy umožněním efektivnější komodifikace ženské pracovní síly, a konečně, (c) podílí se významně na restrukturační mocenského vztahu mezi mužem a ženou. Vyplyvá z toho, že kapitalistický výrobní způsob nemusí být nutně spojen s určitým souborem technologických inovací uspořádaných v určitý systém technické organizace výroby?

Již v padesátých letech 20. století upozornil Raymond Aron, že sovětský socialismus a západní kapitalismus se sice liší svými politickými režimy, podíváme-li se ale na vývoj mechanizace, koncentrace a scientizace výroby (tj. na koncentraci dělníků v továrnách, principy organizace práce, dělbu práce, byrokratizaci výroby, vývoj zaměstnanecké struktury, propojení vědy s výrobním procesem apod.) a na něj napojené verze ideologie růstu a pokroku, je možné oba systémy charakterizovat jako industriální typ společnosti.⁸⁶ Odtud je již jen kousek k promýšlení kapitalismu jako socioekonomické formace, jejíž vývoj lze rozdělit do fází na základě proměn v technické organizaci výroby, indukující nové organizační a institucionální formy. Tento krok na přelomu šedesátých a sedmdesátých let provedl Touraine a Bell při rozpracování ideje postindustriální společnosti jako nastupující fázi ve vývoji kapitalismu, pro niž je charakteristický nárůst významu teoretického vědění ve výrobě a řízení společnosti. Castells na tyto autory naváže a vyřeší dilema technických a sociálních vztahů ve výrobě pomocí redefinovaného Tourainova konceptu „způsobu rozvoje“⁸⁷, který odliší od „výrobního způsobu“ jako analyticky nezávislou kategorii umožňující typologii společností na dvou nezávislých osách.

Zatímco výrobní způsob určuje pravidla přivlastnění, distribuce a užití nadhodnoty, její objem a kvalita jsou zásadně určeny produktivitou výrobního procesu, tedy poměrem mezi hodnotou vstupu a výstupu, který je odvozen od vztahu mezi prací a hmotou ve výrobním procesu. Práce působí na hmotu za účelem vytvoření výrobku v určité technologické konfiguraci, tj. v určitém systému technických vztahů (objekty socializované a druhé přírody, jejich vlastnosti a v určitých výrobních postupech a organizaci práce zakotvené vztahy mezi nimi) propojeném s určitým využitím energie a vědění. Způsob rozvoje je právě touto určitou „technologickou konfigurací, jež prostřednictvím jedinci působí na hmotu (přírodu), na druhé i na sebe

86 Novák [2005].

87 Castells velmi volně čerpá z Tourainova konceptu „vzorů rozvoje“, které jsou založeny povahou vládnoucí elity (vymezené oproti mase) a liší se od výrobního způsobu, který je definován ekonomickými vztahy a rozděluje společnost na třídy [Touraine 1981: 102–112].

samé“⁸⁸. Historicky lze podle Castellse rozlišit tři způsoby rozvoje dle hlavního zdroje růstu produktivity: agrární, industriální a informační. V prvním zmíněném je hlavním zdrojem produktivity kvantitativní nárůst pracovní síly nebo přírodních zdrojů (půda), v industriálním způsobu rozvoje leží zdroj produktivity v zavádění nových zdrojů energie a ve schopnosti decentralizovat jejich využívání. „V novém, informačním způsobu rozvoje jsou hlavním zdrojem produktivity technologie generování znalostí, zpracování informací a symbolická komunikace.“⁸⁹

Aby zdůraznil typovou podobnost s pojmem industrialismus a vymezil se proti starším teoriím informační společnosti, používá Castells pro označení příslušné fáze termín *informacionalismus*. Společnost podle něj nelze označit pouze přívlastkem *informační*, protože informace hrají velký význam ve všech lidských společnostech; navíc je tento přívlastek podle Castellse až příliš spojen se souborem technodeterministických, progresivistických teorií informační společnosti, které považuje za inovovanou verzi úsilí legitimizovat pomocí vědeckého diskursu novou verzi univerzální modernizace, v tomto případě poměřovanou množstvím instalovaných počítačů.⁹⁰ Z těchto důvodů raději volí adjektivum *informacionální*,⁹¹ které má odkazovat k určité formě technické organizace, v níž se operace s informací stává hlavní zdroj produktivity. Nejen ovšem produktivity – informační způsob rozvoje zasahuje významně celou společnost, a to ze dvou hlavních důvodů. Za prvé, jak už bylo řečeno, technologická změna se projevuje na všech rovinách společenské struktury, a zasahuje tedy kromě výroby a spotřeby i mocenské vztahy, zkušenost a symbolickou komunikaci. Za druhé, protože informace a symbolická komunikace jsou bytostně lidskou aktivitou, procházející celou sociální strukturou, a protože ICT jsou technologií přenosu a zpracování informací, jsou vztahy mezi výrobou, zkušeností a mocí oproti jiným sociotechnickým uspořádáním velmi těsné. Podle Castellse z toho plyne, že tato změna způsobu rozvoje zasahuje celou společnost (tj. celou sociální strukturu) a můžeme tudíž „očekávat nástup historicky nových forem sociální interakce, sociální kontroly a sociální změny“⁹².

88 Cit. Castells [2000a: 9].

89 Cit. Castells [2000b: 17].

90 Castells [2000b: 20; 2004a: 41–42].

91 Rozdíl mezi *informational* a *information*, který Castells [2000b: 21] zavádí, ovšem dále příliš nevyužíváme – už jen proto, že Castells tento rozdíl po jeho objasnění opouští z důvodu větší „uživatelské přívětivosti“ a již jej dále neřeší (pouze ho opakuje). Zřejmě ze stejného důvodu užívá běžně i termín *informační věk*, který používá jako synonymum k pojmu *informacionalizovaná společnost*, a to bez jakékoli další specifikace vazby na kapitalismus.

92 Cit. *ibid.*: 18.

Podle Castellse jsou informační technologie pro dnešní dobu tím, čím byly parní stroj a elektřina pro věk industriální, tzn. inovací tak zásadní, že určuje přes následnou vlnu odvozených inovací podstatné charakteristiky celé následné éry. Revoluce informačních technologií je historickým produktem, výsledkem kontingentního vývoje specifické ekonomické a kulturní situace západních společností počátku sedmdesátých let a interference vývoje tří klíčových technologických polí: telekomunikace, počítačů a mikroelektroniky. Historicky unikátní charakter kombinace těchto tří polí spočívá v digitalizaci (převodu na binární číselný kód), tj. v schopnosti zpracovávat a reverzibilně modelovat jakoukoli informaci, v tomto případě tedy jakýkoli soubor kódovatelných údajů (komunikaci, finanční toky, mapy, organizační strukturu, DNA, ...). Produktivita informacionalismu se tudíž podle Castellse neomezuje na růst poměru mezi vstupy a výstupy, ale je primárně založena na zpracování informací a modifikaci procesu.⁹³ Mění se tedy, stejně jako s vynálezem elektřiny, parametry inovačního procesu jako takového; pro nový rámec pravidel a strategií, v němž probíhá technologická změna a s ní související sociální změny, používá Castells koncept „paradigma informačních technologií“.⁹⁴ Protože převést do digitální podoby lze – za určitých předpokladů – téměř vše a protože celý svět je – za určitých předpokladů – složen z informací, přidává se Castells k Negropontemu a neomcluhanistické vlně⁹⁵ s tvrzením, že počítače patří mezi „zesilovače a extenze lidského mozku“ a můžeme sledovat „narůstající integraci mezi lidskou myslí a stroji“⁹⁶.

Oddělením výrobního způsobu a způsobu rozvoje Castells ruší předpoklad, že by agrární společnost nemohla být kapitalistická, stejně tak platí, že by mohl existovat i informační etatismus⁹⁷. Reálné společnosti jsou vždy výsledkem historické a kulturně specifické kombinace vývoje výrobního způsobu a způsobu rozvoje (včetně specifických technologických a organizačních forem). Je ovšem třeba mít na mysli, že informacionalismus nepředstavuje konkrétní historickou společnost, ale spíše analytickou kategorii, označení určitého typu technicky strukturovaných vztahů. Castells chápe přechod od industrialismu k informacionalismu jako proces rýsující se na pozadí interakcí mezi vzájemně propojenými procesy vývoje informačních technologií,

93 Castells [1989: 10–14].

94 Ibid.: 12–17.

95 Negroponte [1995]; pro přehled vzestupu mcluhanismu v devadesátých letech viz např. Horrocks [2002].

96 Castells [2000b: 31].

97 Ovšem pouze za podmínek dostatečné kompatibility technologického designu, mocenské struktury a struktury komunikačních toků. Viz Castellsovu hypotézu o pádu sovětského bloku způsobeném neschopností adaptovat se na podmínky informačního způsobu rozvoje [Castells 1998: kpt. 1]. Čínu Castells v této souvislosti nerozebírá.

restrukturalizace kapitalismu a postupné reorganizace výrobních a distribučních aktivit. Historickou realizací informacionalismu a sociální strukturou zformovanou v tomto procesu je „společnost sítí“.

3.4 Společnost sítí

Podobně jako u rozlišení informační vs. informacionalizovaná Castells upozorňuje, že sítě jsou základním vzorcem života, a tedy i všech lidských uskupení. Navazuje tímto na růst popularity obecné teorie sítí a na tradici výzkumu struktury a dynamiky sociálních sítí (*social network analysis*). Castells definuje síť velmi obecně jako soubor propojených uzlů, kdy jednotlivé uzly jsou křižovatkami křivek/toků.⁹⁸ V sociálním životě jsou sítě vytvářeny a „programovány“ sociálními aktéry jako určité komunikační struktury, které se, jakmile jsou jednou ustanoveny, stávají semiautonomními entitami běžícími podle vepsaných cílů a procedur.⁹⁹ Sítě jsou podle něj ne-centrická uspořádání; důležitost uzlu závisí na jeho postavení ve struktuře toků dané sítě a na jeho schopnosti zpracovávat procházející toky. Proto také tvrdí, že sítě jsou svojí povahou horizontální a místo o centra jde spíše o uzly s koodinační a programovací funkcí.¹⁰⁰ Pokud je síťovité uspořádání atributem jakéhokoli souboru jednotek, mezi nimiž existují vztahy (tudíž i lidských kolektivit), proč tedy nazývat současnou společnost „společností sítí“? Důraz, který nedávno studie kladou na síťové uspořádání jako univerzální princip organizace sociálního života, se podle Castellse míjí s faktem dominantního postavení hierarchicky uspořádané a vertikálně integrované organizace jak v mytických a nábožensky definovaných společnostech (kde jsou odrazem hierarchického uspořádání světa), tak ve společnostech industriálního kapitalismu a etatismu (kde odráží centralizaci a kontrolu jednosměrných komunikačních toků). Proč se tedy sociální sítě, jako bytostné atributy veškerého

98 Castells [2000b: 501].

99 Castells [2009: 20]. Můžeme si všimnout, že Castells zde nerozlišuje dvě roviny významu jím užívaného pojmu síť, tedy síť jako obecná analytická kategorie, univerzální charakteristika lidských organizací (kdy i hierarchická organizace je typem síťovitého uspořádání), a síť jako určitá sociotechnická struktura specifická pro informační kapitalismus. Aby obhájil tezi o společnosti sítí jako historicky nového typu společnosti, je pojem síť v jeho textech nejčastěji spojen s druhým významem, tedy jako ne-lidský aktér-organizace, pro kterou se nebojí užít označení *automaton* [UNESCO Courier 1999: 49]. Význam opomenutí tohoto rozdílu pro Castellsovu teorii podrobněji rozebírá např. van Dijk [1999] a setkáme se s ním ještě dále v textu.

100 Tato tvrzení jsou ovšem zavádějící a Castells je zřejmě uvádí, aby odlišil společnost sítí od jejích předchůdců. Z obecné teorie sítí totiž víme, že centralizace je přirozenou vlastností sítí, v nichž existuje nenáhodné (resp. preferenční) propojování uzlů [Barabási 2005: kpt. 3, 4]. Samotnou horizontalitu sociální organizace ve společnosti sítí problematizuje sám Castells ve svých analýzách soudobé organizační přeměny (viz kpt. 3.4.2) a v analýzách akcelerace urbanizace a růstu významu uzlů globálního obchodu (viz kpt. 3.4.3).

sociálního života, projeví až na konci 20. století jako dominantní forma organizace lidských aktivit? Podle Castellsa je důvodem omezená schopnost sociálních sítí koordinovat aktivity svých členů, pokud „překročí určitý práh velikosti, komplexity a objemu toků v podmínkách neexistence technologií elektronické komunikace“¹⁰¹. Vlastnosti sociálních sítí, tedy přizpůsobivost, pružnost a redundance, se stávají rozhodujícím faktorem jejich převahy nad vertikálně integrovanými organizacemi ve chvíli, kdy získají potřebnou technologickou infrastrukturu (tzn. technologie počítačem zprostředkované komunikace), která jim umožní proměnu v síť informační. Omezení času, prostoru a množství uzlů i toků pro ně již s tímto nástrojem nepředstavují překážku, a to zejména díky zvýšené kapacitě zpracování informací a obousměrné komunikaci v reálném čase.¹⁰² Z analýz zavádění informačních technologií do finančních a výrobních organizací sedmdesátých a osmdesátých let ovšem víme, že „bez organizační změny jsou technologické výdobytky asimilovány do *statu quo*“¹⁰³ a jsou využity k reprodukci stávajících hierarchií. Rozbor historické realizace společnosti sítí se tedy nemůže obejít bez empiricky zakotveného zkoumání kulturně, historicky a organizačně podmíněné adopce (a vývoje) informačních technologií.

Historickou realizaci společnosti sítí Castells odvozuje od interakce mezi globálně probíhajícími procesy transformace kapitalismu, vývoje informačních technologií a sociální organizace výroby a distribuce zboží. Vychází přitom ze spojení dvou předpokladů zdůvodněných výše: z předpokladu strukturální pozice výrobních vztahů v kapitalistické společnosti a z předpokladu strukturálního vlivu informačních technologií jakožto nástroje komunikace a zpracování informace.

Castells vstupuje do sporu o reálnost tzv. nové ekonomiky, přičemž k argumentaci provedené v *The Informational City* (problematika agregace služeb a produktivity založené na vědění) připojuje analýzu vlivu rozšíření informačních technologií na národní produktivitu (na příkladu USA). Teze o existenci tzv. nové ekonomiky založené na nových zdrojích produktivity a uspořádání ekonomických aktivit je jádrem jeho přesvědčení o novém společenském řádu v rámci restrukturalizovaného kapitalismu.

Castells vyjmenovává tři základní charakteristiky nové ekonomiky: je informační (hlavním zdrojem růstu produktivity je generování a zpracování informací), globální (základní aktivity produkce, směny a spotřeby, stejně jako jejich komponent jsou organizovány na globální úrovni) a síťovitá (pro-

duktivita a konkurence se utváří v globální síti interakcí mezi produkčními sítěmi).¹⁰⁴ Nová ekonomika je produktem dlouhodobějšího procesu „rekapitalizace kapitalismu“, který odpovídá období stabilizace informačního způsobu rozvoje. Tento proces má svoji specifickou genezi, aktéry a „geometrii“.

3.4.1 Utváření nové ekonomiky a globalizace

Během ekonomické krize vyvolané ropným šokem začátku sedmdesátých let prakticky všechny firmy reagují na pocitovaný či předpokládaný pokles zisků přijetím nových strategií. Mezi krátkodobé patří redukce nákladů, tlak na růst produktivity, akcelerace kapitálového obratu a rozšíření trhů; mezi dlouhodobé pak zejména decentralizace a investice do technologických inovací. Následně během let osmdesátých dochází k prudkému růstu mezinárodního obchodu, který trvá dodnes. Počátkem osmdesátých let také akceleruje globální integrace finančních trhů, následovaná postupujícím oddělováním kapitálových toků od národních ekonomik. Tento proces by byl nemyslitelný bez průvodních masivních investic do vývoje a výstavby potřebné komunikační a informační infrastruktury. Největší růst v této době zaznamenávají high-tech firmy a finanční korporace, které jsou jako první schopny neefektivněji ovládnout rodící se nadnárodní finanční prostory. „Rozšířením globálního dosahu, integrací trhů a maximalizací komparativních výhod lokace, kapitálu, kapitalistů a kapitalistických firem se zejména během devadesátých let zásadně zvedla jejich ziskovost, obnovující tak podmínky pro investice, na nichž kapitalistická ekonomika závisí.“¹⁰⁵ Až do první poloviny devadesátých let ovšem americké statistiky ekonomického růstu nezaznamenaly očekávaný nárůst produktivity spojený s masivními investicemi do IT v osmdesátých letech. Castells vysvětluje tento „paradox produktivity“ rigiditou oficiálních statistik, neschopných zachytit nové ekonomické jevy a zpožděním spojeným s pomalým tempem změn organizace práce.¹⁰⁶

Castells bývá právem řazen mezi přední teoretiky globalizačního procesu; chtěl-li totiž rozšířit svá zkoumání za hranice městské otázky na otázku podstaty proměn západních společností, musel stále postupovat kontextuálně – v tomto případě to však znamená vyrovnat se s nemožností analyzovat informacionalismus mimo globální kontext. Patří mezi tu skupinu autorů, která chápe globalizaci primárně jako proces růstu ekonomické interdependence. Není nicméně ekonomickým deterministou; upozorňuje na to, že „globální

¹⁰¹ Cit. Castells [2009: 22], kurzíva M. Castells. Podobně také Castells [2001b: 545–546].

¹⁰² Castells [2001a: 1–2].

¹⁰³ Cit. Zuboff [1988: 392], podobně také Edwards [1995].

¹⁰⁴ Castells [2000b: 77–78].

¹⁰⁵ Cit. Castells [2000b: 96–97].

¹⁰⁶ Ibid.: 80–94.

ekonomika nebyla vytvořena trhy, ale interakcí mezi trhy, vládami a finančními institucemi jednajícími jako zástupci trhů – nebo jejich představami, čím by trh měl být¹⁰⁷, přičemž rozhodující roli v jejím ustavení hrály zejména vlády nejbohatších zemí (G7) a jim přidružené mezinárodní instituce. Základ globalizace podle něj umožnily tři politiky: deregulace domácí ekonomické aktivity, liberalizace mezinárodního obchodu a investic a konečně privatizace veřejně kontrolovaných společností. Jen pro orientaci dodejme, že tyto politiky začaly být uplatňovány ve Spojených státech v sedmdesátých letech a ve Velké Británii počátkem let osmdesátých. Poté následovalo jejich rozšíření do zemí Evropského společenství; mezinárodním standardem se staly fakticky během let devadesátých, rozšiřující tak nadnárodní prostory pro kapitálové toky.

Proces internacionalizace produkce, distribuce a správy zboží a služeb akceleruje během devadesátých let. Zahrnuje tři vzájemně závislé aspekty: (a) růst objemu přímých zahraničních investic, (b) formování sítě mezinárodní produkce, v níž (c) rozhodující roli hrají multinárodní korporace (MNC), které se v kontextu ekonomických a organizačních změn devadesátých let stávají těžko odlišitelnou součástí vysoce dynamických transnárodních výrobních sítí, formujících se v *ad hoc* strategické aliance. Castells se proměnlivost a „tekutost“ této nové formy organizace výroby a distribuce pokouší uchopit pomocí konceptu síťového podniku.

3.4.2 Síťový podnik

Látkou, z níž jsou podle Castellse utkány výrobní, distribuční a manažerské sítě, je množství nových, kulturně diferencovaných organizačních forem, které se vyvinuly jako integrální součásti lokálně specifických strategií zvyšování konkurenceschopnosti. Na přelomu milénia existuje velké množství pojetí zdrojů a rysů organizační restrukturalizace, která probíhá zhruba od sedmdesátých let. Castells se pokouší zpětně zhodnotit platnost hlavních konceptů organizační změny, které převládaly v období procesu restrukturalizace kapitalismu. Patří sem přechod od masové (fordismus) k flexibilní (postfordismus) produkci, nové metody managementu (např. toyotismus), *inter-firm networking* a nástup strategických *ad hoc* aliancí korporací. Tyto trendy, částečně navzájem nezávislé, jsou různými dimenzemi jednoho „procesu deintegrace organizačního modelu vertikální, racionální byrokracie, pro niž jsou charakteristické velké korporace za podmínek standardizované masové produkce a oligopolistických trhů“¹⁰⁸.

¹⁰⁷ Cit. Castells [2000b: 135].

¹⁰⁸ Cit. *ibid.*: 179.

Chceme-li mluvit o nějakém společném jmenovateli těchto organizačních přeměn, bude jím zřejmě horizontalizace a decentralizace organizační struktury spojená s autonomizací dříve nižších úrovní řízení. Takto cílené snahy o reorganizaci však vedly a někdy ještě vedou až ke vzájemné konkurenci částí jedné organizace a k překročení ziskového optima (ke ztrátám). Vysoká úroveň decentralizace s sebou zároveň nese riziko „artikulačních chyb“ mezi jednotlivými složkami konglomerátu – to je zmenšeno u korporací, které re-integrují koordinační funkce vertikálního korporálního systému v rozhodovacích centrech, pracujících on-line se zasíťovanými jednotkami, a to v reálném čase. K vysoké funkčnosti, a tudíž konkurenceschopnosti, je třeba nalézt optimum vztahu mezi flexibilitou a plánováním. Adaptivní model vyžaduje simultánní proudění dat z různých zdrojů a jejich okamžité zpracování korigující strategií organizace či jejích komponent.

Podle Castellse je třeba odhlédnout od kulturních specifik současných organizačních forem, které je třeba chápat jako odlesky krystalizace určitého obecného modelu. Tento model nazývá Castells síťový podnik (*network enterprise*). Představa síťového podniku se nejvíce blíží představě „dynamické a strategicky plánující sítě sebeprogramujících, sebeřídicích se jednotek založených na decentralizaci, participaci a koordinaci“¹⁰⁹. Dynamická struktura prostředků síťového podniku je ale podřízena celkové dynamice cílů, které jsou výsledkem kombinace dílčích cílů lokálních jednotek a kontrolních a koordinačních snah jádra (centrální subsítě) síťového podniku. Síťový podnik je tedy modelem částečně decentralizované organizace, která se snaží maximalizovat výhody plynoucí z využití informačních technologií za účelem dynamické adaptace organizační struktury a cílů organizace na podmínky vysoce dynamického sociálního a ekonomického prostředí.

3.4.3 Globální geometrie nové ekonomiky: segmentace a exkluze

Globální systém fungující na principu síťové organizace si lze představit jako komplexní propletenec stále více se decentralizujících sítí organizovaných v semiautonomní jednotky, které se spojují v *ad hoc* strategické aliance s jednotkami jiných sítí. Každá z těchto aliancí je přitom uzlem přidružené sítě malých a středních firem. Tyto sítě produkčních a distribučních sítí mají transnacionální topologii neustále přetvářenou dynamickým propojováním a odpojováním firem podle toho, zda a jak tyto dokážou využívat lokálních výhod. Pokud bychom pokryli povrch Země dynamickou vizualizací celého tohoto procesu, výsledek by zřejmě nebyl příliš vzdálený pohledu na

¹⁰⁹ Cit. *ibid.*: 178.

Solaris: uchvácení z neskutečně komplexního a dynamického systému toků lidí, zboží, textů a obrazů proudících na pozadí kolosální mozaiky z chromu, ropy, zbraní a zářících monitorů by střídal chvilkový děs ze záblesků uvědomění, že chladná dokonalost tohoto systému by měla být našim odrazem.

Nový prostor, který nahrazuje prostor míst, Castells nazývá prostor toků (*space of flows*). Jako materializovaná organizace dominantních procesů a funkcí informacionalismu je konstituován na třech propojených rovinách: na rovině obvodů cirkulace informací, na rovině topologie sítí (uzlů, center) a na rovině odkazující k organizaci prostoru dominantními (manažerskými) elitami¹¹⁰. V tomto Castells dochází k podobným závěrům jako Saskia Sassen, která zkoumá současnou rekonfiguraci časoprostorového řádu jako souboru efektů multiskalárních interakcí aktérů v procesech kapitalizace, privatizace, denacionalizace, globalizace a digitalizace.¹¹¹ Od ní si Castells vypůjčuje koncept globálního města¹¹² a využívá pojem megaměsto. Spíše než velikostí jsou megaměsta charakterizována tím, že jsou globálně propojena, ale lokálně odpojena – jsou „diskontinuitní konstelací prostorových fragmentů, funkčních částí a sociálních segmentů“¹¹³. Jejich atraktivita a „gravitační síla“ plyne z toho, že jsou strategickými uzly v globální ekonomice.¹¹⁴ Typickou sociálně-prostorovou strukturu měst informacionalismu Castells nazývá duální město a jeho vývoj a fungování analyzoval na příkladu „informačních měst“ USA (zejména New York a Los Angeles) v *The Informational City*.¹¹⁵

Podstatný je v celém systému rys *ad hoc* připojení, tzn. připojení, které končí s poklesem komparativní výhody, jíž napojená jednotka či lokace nabízí. „Sítě především znamenají možnost připojení čehokoliv, co je hodnotné pro dominantní systém (...) Tato struktura ale také znamená, že vše, co má malou hodnotu – ať už jedinci, regiony, sektory nebo celé společnosti – se připojit nemůže, a zůstane tudíž zatraceno.“¹¹⁶ Původní moderní konstrukty autonomní společné sociální existence (národní státy, města apod.) jsou dnes rozdělovány – segmentovány – na základě nových pravidel výběru stanovovaných často mimo jejich dosah. Rozpadá se kontrakt mezi prací a kapitálem, pracně budovaný v industriální éře, integrální součástí ekonomického růstu

se stává šedá ekonomika duálních měst,¹¹⁷ deindustrializace, globalizace nezaměstnanosti a dualizace sociální struktury¹¹⁸. Proces ekonomické segmentace, pro nějž je typická vysoká kolísavost vedoucí i k deindustrializaci celých zemí (např. mexická krize, brazilská krize, řecká krize, ...), je doprovázen rostoucí segmentací geografickou. „(...) Zatímco dominantní segmenty celých národních ekonomik jsou spojeny v globální pavučinu, segmenty zemí, regionů, ekonomických sektorů a lokálních společností jsou odděleny od procesů akumulace a spotřeby, jež charakterizují informační, globální ekonomiku.“¹¹⁹ Tak vysoce efektivní informační kapitalismus po celé Zemi prohlubuje staré nerovnosti a vytváří nový „čtvrtý svět“ černé ekonomiky složený z geograficky roztroušených oblastí, propadajících se do nezaměstnanosti, násilí, drogové závislosti a chudoby.¹²⁰

Po zformování síťové struktury výroby umožněné infrastrukturou informačních technologií nebylo již z hlediska logiky sítě proti globálnímu zapojení obrany; jakmile je jednou síť zformována, je jakýkoli uzel, který sám sebe odpojí, jednoduše nahrazen či obejit a zdroje „protékají“ dál zbytkem sítě, přičemž odpojený segment se stává prostorem úpadku, chudoby a mizérie. „Společnost sítí tak funguje na bázi binární logiky inkluze/exkluze“, kdy vysoce dynamická struktura globální síťové společnosti „ve všech instancích dominuje aktivitám a lidem, kteří jsou vůči sítím externí“¹²¹. Zároveň podle Castellse mizí kapitalista jako autonomní, odpovědný (a vinný) aktér výrobního procesu a na jeho místo nastupuje beztvářná, chladná racionalita instrumentálních sítí, která nemá s jakoukoli humánní logikou již nic společného a která není kontrolována žádným konkrétním aktérem. Castells nazývá tento typ sítí „automatické“ (*automata*) a jako výmluvný příklad uvádí globální síť finančních toků,¹²² která představuje páteř nové globální ekonomiky. Geometrie nové ekonomiky je tedy založena na sítích utvářených utilitárním propojováním lokálních segmentů do neustále se proměňující světové pavučiny, jejíž vlákna představují nepředvídatelně se měnící toky lidí, peněz, zboží a informací. Z takové pavučiny, obepínající celý svět, není úniku.

Nebo ano?

¹¹⁰ Dle Sklaira [1994: 174–177] mají rozhodující vliv na smysl, funkci a formu prostoru v podmínkách informačního kapitalismu nikoli dominantní třídy, ale globální elity.

¹¹¹ Sassen [2006].

¹¹² Sassen [1991].

¹¹³ Cit. Castells [2000b: 436].

¹¹⁴ Castells [2000b: 409–417, 434–440].

¹¹⁵ Castells [1989: 203–228]; v češtině podrobněji viz Lupač, Sládek [2007].

¹¹⁶ Cit. UNESCO Courier [1999: 46].

¹¹⁷ Castells [1989: kpt. 4].

¹¹⁸ Keller [2000].

¹¹⁹ Cit. Castells [2000b: 135].

¹²⁰ Castells [1998, kpt. 2].

¹²¹ Obě cit. Castells [2009: 26].

¹²² UNESCO Courier [1999: 49].

3.5 V Internetové galaxii

Realizace společnosti sítí a její fungování jsou podle Castellse bezešvě spojeny s centrální technologií revoluce informačních technologií – Internetem. Internet ovšem není pouze materiální infrastrukturou určité organizační formy (sítí), je také médiem komunikace. A „protože komunikace je esencí všeho, co člověk činí, všechny domény sociálního života jsou modifikovány všeprostopujícími využíváním Internetu“¹²³.

Komunikační struktura společnosti byla v každé historické společnosti velmi úzce spojena s její mocenskou strukturou. V industriální éře lze pro potřeby analýzy rozlišit v komunikační struktuře dvě specificky propojené úrovně komunikace: centralizované masmediální systémy jednosměrného toku sdělení spojené s ekonomickým a politickým systémem (např. tisk, centralizované rádio, televize) a distribuované interpersonální interakce odehrávající se v sociálních sítích převážně lokálního dosahu (např. interpersonální komunikace tváří v tvář, tzv. amatérské rádio, telefon, dopisy). Castells pro rozlišení těchto dvou úrovní používá označení sociální a interpersonální.¹²⁴ Pro integraci společnosti a udržení hegemonie má v modelu industriální společnosti speciální význam regulace a kontrola sociální komunikace umožněná centralizací masových médií na úrovni národního státu. Internet zásadně mění předpoklady fungování celého systému, a tím mění celou ekologii moci spojené s tradiční strukturou komunikačních toků. Význam Internetu v oblasti komunikace si stručně představíme v proměně tří oblastí, které jsou spojeny se třemi důležitými změnami participace ve společnosti: proměna masmediálního systému (mechanismy sociálního vytváření a nastolování témat), proměna sociability (integrace jedince do sociálního prostředí) a proměna občanských a sociálních hnutí (strategie občansko-politických konfliktů).

3.5.1 Proměna masové komunikace

Zhruba do sedmdesátých let 20. století byl podle Castellse celý mediální systém strukturován okolo média televize. Stát se součástí „kolektivního vědomí“ celé společnosti znamenalo vstoupit do tohoto systému; sociální sítě mají v této době příliš omezený dosah na to, aby byly schopné plnit podobnou funkci. Tato situace se rychle mění s reorganizací mediálního průmyslu a s rozšířením tzv. nových médií.

¹²³ Cit. Castells [2001a: 275].

¹²⁴ Castells [2009: 54].

Od sedmdesátých let se významně rozšiřuje nabídka nástrojů individuálního utváření vlastního programu hudebních a televizních obsahů: přichází walkman, videorekordér a další nahrávací a přehrávací zařízení. Sama o sobě ale tato změna není tak významná, pokud si kulturní průmysl uchová moc podílet se významně na utváření vkusu skrze ovládání vstupů do systému, kontrolu distribučních sítí a reklamy. Tato moc byla od devadesátých let ohrožována vznikem rozsáhlých globálních sítí sdílení kulturních obsahů (textů, obrazů, hudby, videí) a snížením práhu materiální a kompetenční náročnosti vytváření těchto obsahů díky široké dostupnosti nástrojů na jejich přeprogramování, respektive remixování. „Rozšíření Internetu, bezdrátové komunikace, digitálních médií a dalších nepřeborných nástrojů sociálního softwaru podnítilo rozvoj horizontálních sítí interaktivní komunikace propojující v libovolném čase lokální a globální.“¹²⁵ Internet se stal nástrojem vytváření personalizovaných systémů masové komunikace, ve kterých už je nemožné, nebo jen velmi obtížné, rozlišit interpersonální a sociální úroveň komunikace. Jedinec se může stát přímým účastníkem tvorby symbolického prostředí celé společnosti. I když lze celý systém charakterizovat spíše jako masovou sebe prezentaci (*mass self-communication*), nese v sobě podle Castellse „potenciál uskutečnění neomezené rozmanitosti a autonomní tvorby většiny komunikačních toků konstruujících významy ve veřejné sféře“¹²⁶. Díky výhledu přetrvávajících ekonomických, kulturních a vzdělanostních omezení přístupu k ICT se podle Castellse bude vliv těchto technologií na kulturu zřejmě „projevovat zejména prostřednictvím posílení těch sociálních sítí, které kultuře dominují“¹²⁷, což Robert Putnam neváhá označit jako hrozbu kyberapartheidu¹²⁸.

Během devadesátých let si země prvního světa (ale například i Brazílie) stanoví přechod k informační společnosti jako svoji oficiální prioritu. V tomto bodě Castells upozorňuje na to, že kdokoli kontroluje proces inovace technologického systému počítačem zprostředkované komunikace, může s rozhodujícím vlivem určovat i jeho další vývoj, čímž získá strukturální konkurenční výhodu.¹²⁹ Nový multimediální systém však není utvářen státní byrokracií, ale ekonomickým sektorem. V investicích masmediálního průmyslu stále hraje velmi výraznou roli zachování modelu firmou kontrolovaného jednosměrného informačního toku od emitora k příjemcům; globální masmediální konglomeráty investují zejména do projektů představujících extenze

¹²⁵ Cit. Castells [2009: 65].

¹²⁶ Cit. *ibid.*: 71.

¹²⁷ Cit. Castells [2000b: 393].

¹²⁸ Putnam [2000: 175].

¹²⁹ Castells [2000b: 395].

tradičního modelu na televizi centrovaných masových médií z dob industrialismu (*video-on-demand*, multimediální zábavní systémy), čímž se snaží udržet své výsadní postavení zesílené fúzováním, organizační restrukturalizací a změnami strategií produkce a distribuce. Tím se snaží udržet i zavedené parametry participace v zábavně-zpravodajském komplexu, přispívající k reprodukci modelu centralizované masové kultury. Komunikativní potenciál technologií počítačem zprostředkované interakce, který jde daleko za zpracování a přenos informací v jednosměrné komunikaci, se tudíž naplňuje jen velmi pomalu. Podle Castellse je přelom milénia obdobím konfliktu dvou zásadních protichůdných kulturních a zároveň technologických tendencí. Na jedné straně jde o udržení moci pomalu se transformujících a na tradičních modelech organizace a moci založených masmediálních komplexů, jejichž vize jsou postaveny na představě multimediální tržně orientované zábavy. Na straně druhé stojí tendence směřující k využití a integraci dostupných obousměrných prostředků komunikace pro institucionalizaci „interaktivní společnosti“, schopné artikulovat problémy a řešit je „zdola“, nastiňující tak možnost obnovení legitimacy politické správy. Výsledek této „klíčové kulturní bitvy“, realizující se v určité struktuře komunikačních toků, podle Castellse stanoví, „kdo bude v novém systému interagujícím a kdo interagovaným, vytvářeje tím do značné míry rámec systému dominance a procesu osvobození v informační společnosti“¹³⁰.

3.5.2 Proměna sociability

Technické parametry Internetu a společenské důsledky jeho rozšíření jsou těsně spojeny s atmosférou a hodnotami univerzitního prostředí, v němž vznikal: otevřenosti, sdílení a akademické svobody.¹³¹ Až do začátku devadesátých let bylo užívání Internetu díky jeho geografii a technickým parametrům v převážné většině v rukou lidí pocházejících z okolí univerzitních a výzkumných pracovišť po celém světě (s pochopitelnou dominancí USA). Podobnost zájmů, přesvědčení a hodnot uživatelů sedmdesátých a osmdesátých let přiblížila realitu velmi blízko snu o sociální revoluci v důsledku možnosti geograficky neomezené, tvořivé, počítačem zprostředkované interakce lidí na základě sdíleného zájmu. Realitou Internetu do začátku devadesátých let skutečně byly virtuální komunity a relativně stabilizované diskusní prostory se svojí vlastní (n)etiketou.¹³²

¹³⁰ Cit. *ibid.*: 405–406.

¹³¹ Hafner, Lyon [1998]; Castells [2001a]; Lupač [2005].

¹³² Hauben, Hauben [1997]; Rheingold [2000].

Podle Castellse se komunitní uživatelské praxe prvních fází vývoje Internetu rozpadly pod tlakem masivního nárůstu uživatelů a zůstaly spíše marginálním druhem užívání. V oblasti užívání Internetu k interpersonální komunikaci byla uživatelská praxe orientována podle převládajícího hodnotového systému, který se na rovině sociálního jednání projevuje individualizací, tj. restrukturalizací sociálních vztahů okolo individua. Castells využívá Wellmanových studií a nazývá tento typ sociability, umožněný rozšířením počítačem zprostředkovaných technologií, zasítovaný individualismus (*networked individualism*), neboť představuje model vysokého podílu sebestředného účelového zasítování jedince pomocí ICT v současném systému navazování a udržování sociálních vztahů. Zasítovaný individualismus je „operačním systémem“ společnosti, která „přiděluje sociální a ekonomické výhody těm, kteří se chovají jako ta nejefektivnější zasítovaná individua“¹³³. Ti, kdo se takto nechovají, poté o výhody přichází. Bylo by ovšem mylné myslet si, že důsledkem je mechanický nárůst neosobních sociálních vazeb, instrumentality v sociálním kontaktu či úplné vyvázání ze sociálních vztahů a z „časoprostorové danosti lokality“. Zasítovaný individualismus lze nejlépe popsat jako systém paralelního vytváření a udržování dvou typů vztahů. Na jedné straně jsou sice nové komunikační technologie využívány k tvorbě široké sítě slabých vazeb, využívaných přechodně v rámci získávání informací, komunikace, vyplnění volného času, zábavy a občanské angažovanosti. Na straně druhé ale slouží také k pevnějšímu připoutání k malé skupině přátel (zejména u mladých uživatelů) a blízkých rodinných příslušníků (zejména u starších uživatelů), kteří tvoří jádro sociálních vazeb poskytujících intimitu a základní oporu identity v podmínkách kulturního a ekonomického tlaku na vysokou mobilitu a přizpůsobivost jedince.¹³⁴ Umožňují tím vyšší mobilitu, neboť sociální i prostorové přesuny již neznamenaají tak velké riziko zpřetrhání sociálních vazeb a s tím spojenou potenciální destabilizaci jedince. Rainie a Wellman v knize *Networked* z roku 2012 dokonce tvrdí, že možnost mít neustále k dispozici velkou sociální síť vede k situaci, kdy již neexistuje žádná pevná skupina, o kterou by bylo nutné se opřít: „ztráta pohodlí skupinové identity je vyvážena přínosem manévrovatelnosti; jednoduchost organizování skupinových činností ustoupila více namáhavé mikrokoordinaci sítí“¹³⁵. Důsledky tohoto triumfálního upevnění individuality pro společnost jsou podle Caste-

¹³³ Cit. Rainie, Wellman [2012: 256]. Srov. van Dijk, van Deursen [2014: 74–81].

¹³⁴ Castells [2001a: 121–122, 130]. Castells tedy vykresluje stejný model vývoje sociability, který Luhmann definuje jako logický důsledek adaptace individuálního systému na pohyb ve stále komplexnějším prostředí sociálních vazeb [Luhmann 2002: 17–22] a který konceptualizuje na úrovni důvěry a intimity Giddens [1998: 104–113].

¹³⁵ Cit. Rainie, Wellman [2012: 56]. U nás podobně Petrusek [2009: 89–90] a Keller [2010: 429].

Ilse nejasné – pokud nepřijmeme myšlenku, že celý proces je podstatnou součástí formování nového typu společnosti: společnosti sítí.¹³⁶

3.5.3 Proměna možností odporu

Jednou z nadějí, kterou s sebou přineslo rozšíření Internetu, bylo prohloubení demokratizace. Lidé by mohli získat přístup k množství politických informací, mohli by sledovat pozorně svoji vládu (a ne naopak), projekt deliberativní demokracie by konečně získal potřebnou materiální infrastrukturu. Místo demokratičtějších forem vlády se ovšem dominantní politickou praxí po celém světě stala politika skandálu, jako důsledek personalizace politiky a výlučné závislosti politiky na bulvarizující se mediální sféře na straně druhé.¹³⁷ To jen prohlubuje nedůvěru občanů, která v kombinaci s touhou po změně prohlubuje krizi demokracie. Možnosti odporu a organizované kolektivní (artikulace) sociální změny jsou ovšem podle Castellse v podmínkách společnosti sítí neoddelitelné od Internetu, a to ze tří důvodů. Za prvé, „sociální hnutí informačního věku se primárně mobilizují okolo kulturních hodnot“¹³⁸. A protože se „klíčovou součástí [boje o sociální změnu – pozn. PL] stává komunikace hodnot a mobilizace okolo určitých významů, organizují se kulturní hnutí (tzn. hnutí zaměřená na prosazení nebo obranu určitého životního stylu a významů) okolo komunikačních systémů – což znamená Internetu a dalších médií – protože představují hlavní cestu vedoucí k těm, kdo vyznávají podobné hodnoty, otevírajíce tak bránu k ovlivnění vědomí společnosti jako celku“¹³⁹. Za druhé, Internet podmiňuje vznik spontánních davových mobilizací, přechodných asociací a nových forem sociálních hnutí, které zaplňují prázdné místo vzniklé krizí vertikálně integrované organizace. Typickým příkladem vytvářejícím model pro vývoj sociálního hnutí společnosti sítí jsou podle Castellse antiglobalizační hnutí, která „nejsou pouze sítí, ale jsou vpravdě elektronickou sítí, hnutím existujícím prostřednictvím Internetu“¹⁴⁰. Síťová organizace přes Internet umožňuje tomuto hnutí být „současně různorodým a koordinovaným místem neustávající diskuse, aniž by tím došlo k jeho paralýze. Důvodem je schopnost každého uzlu neustále rekonfigurovat síť svých příznivců a úkolů, částečně se překrývajícími a mnohonásobně propojenými“¹⁴¹. Konečně třetím, hlavním důvodem je globální dosah

¹³⁶ Castells [2001a: 133].

¹³⁷ Castells [2004b: 391–402; 2007; 2009: kpt. 4].

¹³⁸ Cit. Castells [2001a: 140].

¹³⁹ Cit. ibid.

¹⁴⁰ Cit. ibid.: 142.

¹⁴¹ Cit. ibid.

požadavků a cílů lokálních hnutí – hlavní problémy informačního věku totiž nejsou vytvářené a řešitelné lokálně. „Internet poskytuje těmto hnutím materiální bázi, aby byla schopná účastnit se utváření nové společnosti. Během tohoto procesu dochází i k proměně Internetu jako takového: z organizačního nástroje a komunikačního média se stává pákou transformace společnosti (...).“¹⁴² Castells nicméně upozorňuje, že Internet jako nástroj svobody je neustále omezován a utlačován zájmovými skupinami, které jej chtějí využít k zachování a zdokonalení starých pořádků: vládami, politickými stranami, zájmovými skupinami, církvemi, kriminálními sítěmi. Právě z tohoto důvodu jsou podle Castellse zřejmě „nejdůležitějšími sociálními hnutími naší éry ta, která se snaží, tváří v tvář vládám a korporacím, zachovat neutralitu Internetu, načrtávající tak prostor komunikační autonomie jako základu nového veřejného prostoru informačního věku“¹⁴³.

* * *

Možnost pozitivní změny současných podmínek sociální existence rozpracovává Castells dle mého čtení dvěma směry, které lze pracovně nazvat strukturální a adaptační. Strukturální možnost změny je založena na předpokladu vynoření se revolučního subjektu historické změny (pravděpodobněji ale na mutaci a kombinaci stávajících kolektivních identit), který na základě redefinice vlastní pozice ve společnosti úspěšně zaútočí s projektem transformace celé sociální struktury na stávající systém instrumentální racionality společnosti sítí (tj. kapitalistického informacionalismu). V souladu s tím dále tvrdí, že „v informačním věku je převažující logika dominantních globálních sítí natolik všepřístupující a všudypřítomná, že jedinou cestou z jejich nadvlády se zdá být opuštění těchto sítí a rekonstruování významu věcí na základě úplně odlišného systému názorů a hodnot“¹⁴⁴. Jak jsme ovšem viděli výše a jak nám Castells opět explicitně potvrdí v následující podkapitole, je takovéto (strukturální) řešení podmíněno přijetím pravidel síťové logiky sociální organizace *uvnitř* daného systému dominance a pravidel symbolické produkce. Nemohlo by tedy jít o transformaci celé sociální struktury, ani o opuštění těchto sítí, neboť samotná možnost funkční organizace hypotetického revolučního subjektu předpokládá zachování konstitutivních elementů systému, který má být transformován. Mezi tyto elementy patří i informační infrastruktura, představující poměrně komplexní výrobní, distribuční, investiční a regulační systém, jenž je symbioticky propojen s logikou současného

¹⁴² Cit. ibid.: 143.

¹⁴³ Cit. Castells [2009: 413–4].

¹⁴⁴ Cit. Castells [1998: 351].

společenského uspořádání. Tento rozpor může znamenat dvě věci: buď odkazuje k některým klíčovým nedostatkům analýz pozdějšího Castellse,¹⁴⁵ tedy k analytickému oddělení informacionalismu a kapitalismu, k problematickému obsahu klíčového pojmu síť a možná i k přecenění vztahu mezi sociální participací a informatizací, nebo Castellsův myšlenkový systém v tomto bodě vnitřně rozporný není a záměrné prosazení alternativy k dominantní logice systému je zproblematizováno tím, že se jí řídí i potenciální aktéři změny (sociální hnutí). Strukturální řešení by v tomto druhém případě bylo trojským koněm obsahujícím implicitní předpoklad zachování technologického systému informačních technologií.¹⁴⁶ Adaptační možnost změny vychází z řešení příčin exkluze ze systému globální produkce bohatství v podmínkách informačního kapitalismu. Zatímco strukturální řešení Castells hledá v sociálních hnutích a vytváření nových kolektivních identit, adaptační řešení má vycházet z využití potenciálu technologické infrastruktury Internetu prostřednictvím vyřešení problému digitální propasti.¹⁴⁷

3.6 Cesta změny: přemostění digitální propasti

Nyní je možná čtenáři již zřejmé, proč Castells začíná *The Internet Galaxy* větou: „Internet je látkou, z níž jsou utkány naše životy.“¹⁴⁸ V průřezu Castellsovou analýzou současných společenských změn jsme viděli, jak klíčovou roli tato infrastruktura hraje v nové globální ekonomice (Castells proto často mluví o technoekonomickém systému), v účasti na re-/produkci kultury, v proměně sociability a ve snahách o změnu současných společenských poměrů.

V situaci, kdy se základní společenské procesy a aktéři reorganizují okolo Internetu, se rozdíl mezi připojením a nepřipojením stává rozdílem mezi společenskou inkluzí a exkluzí, novým významným zdrojem sociální nerovnosti, rozcestníkem, ukazujícím na jedné straně k prosperitě, prestiži, svobodě a autonomii a na straně druhé k znevýznamnění, chudobě, bídě a sociální

¹⁴⁵ Podrobněji se těmto nedostatkům věnuji v pozn. č. 99, v následující podkapitole a v závěru.

¹⁴⁶ Podobně Christian Fuchs v knize *Internet and Society: Social Theory in the Information Age* z roku 2008 chápe kapitalismus a Internet jako jevy kontradikční svojí podstatou, neboť esencí kapitalismu je dle něj negativní soutěživost a esencí Internetu (i člověka) pozitivní kooperace. Cílem pozitivní společenské změny je dle Fuchse využít Internet, zdeformovaný kapitalistickou soutěživostí, a s jeho pomocí svrhnout tento nelidský režim a nastolit kooperativní trvale udržitelnou nekapitalistickou informační společnost. Podrobněji k problémům Fuchsovy knihy a tím i k důvodu jejího nevyužití zde viz Lupač [2011b].

¹⁴⁷ Adaptačním toto řešení nazývám ze dvou důvodů. Za prvé, žádná technologie sama o sobě sociální změnu způsobit nemůže: technologie jsou neoddelitelné od společenského kontextu jejich vzniku a užívání. Za druhé, což bude předmětem dalšího výkladu, toto řešení spočívá v adaptaci na technologickou infrastrukturu společnosti sítě a její zužitkování.

¹⁴⁸ Cit. Castells [2001a: 1].

izolaci. Ne náhodně proto Castells uzavírá svoji knihu věnovanou Internetu problematikou digitální propasti.

Nejdříve shrnuje statistiky dynamiky etnických, genderových, věkových a geografických rozdílů v připojení k Internetu na konci devadesátých let 20. století a snáší argumenty pro postupné mizení těchto rozdílů. Digitální propast ve smyslu připojení k Internetu se má „stát záležitostí zejména těch nejchudších a nejdiskriminovanějších segmentů populace, prohlubujíc tak ještě více jejich marginalitu“¹⁴⁹. Upozorňuje dále, že digitální propast se bude neustále aktualizovat s dalšími významnějšími inovacemi v oblasti ICT (např. širokopásmové připojení), propojí se s problémem mezigenerační reprodukce sociálního statusu, vyžádá si proměnu celého procesu učení a bude vysoce selektivní sociodemograficky i geograficky, takže bude jen urychlovat marginalizaci čtvrtého světa.

Nejdramatičtějším vyjádřením digitální propasti je podle Castellse globální proces nerovného rozvoje. Castells pro toto tvrzení snáší celkem osm argumentů, na nichž ukazuje, jak je nerovný přístup k Internetu jako k nedílné materiální složce současné globalizace propojen s jevy, jako jsou masová urbanizace v důsledku eliminace systémů lokálního zemědělství, vysoká ekonomická volatilita vedoucí k nečekaným propadům slabších a menších ekonomik, krize suverenity a legitimacy vlád, bujení a globální integrace kriminálních sítí atd.¹⁵⁰ Fragmentace společností na základě připojení a odpojení k informační infrastruktuře představuje „strukturální charakteristiku globální společnosti sítě“¹⁵¹. K netechnologickým alternativám dalšího vývoje se podle Castellse cesta již uzavřela, protože „na Internetu založené informační systémy a informační ekonomika (...) uzavřely“¹⁵² trajektorie dalšího rozvoje do poměrně úzkých mantinelů¹⁵³. Jediná cesta k rozvoji tedy vede přes Internet: „rozvoj bez Internetu by byl stejný jako industrializace bez elektřiny v industriální éře (...), bez ekonomiky a managementu založených na Internetu má jakákoli země jen malou šanci vytvářet zdroje nutné pro pokrytí nákladů spojených s rozvojem, který by byl udržitelný – a to ekonomicky, sociálně i ekologicky.“¹⁵⁴ Nerovná informatizace a řešení problémů globálního hladu, chudoby, násilí a vyloučení jsou tedy podle Castellse v současném světě neodlučitelně spojeny.

¹⁴⁹ Cit. ibid.: 254.

¹⁵⁰ Ibid.: 265–268.

¹⁵¹ Cit. Castells [2009: 25].

¹⁵² Angl. *locked in*.

¹⁵³ Cit. Castells [2001: 270].

¹⁵⁴ Cit. ibid.: 269, podobně také již Castells [1989: 352; 1998: 92–95].

Tímto rozpracováním vztahu mezi nerovnou informatizací a základními problémy současného globálního vývoje se Castells vrátil s novou silou k úvaze, kterou uzavřel již svá první hlubší zkoumání informačního způsobu rozvoje na konci osmdesátých let a k níž ho později také dovedlo promyšlení možnosti tzv. informacionalizované demokracie.¹⁵⁵ I když se od roku 2001 samostatnou otázkou digitální propasti takto explicitně a systematicky již nezabýval, od logiky základního argumentu se neodchýlil. Změna významu nerovné informatizace by totiž vyvolala potřebu posunu v chápání centrálního významu informatizace v současné sociální změně, což by byl podstatný zásah do celé stavby jeho teorie přechodu do informačního věku.

3.7 Addendum: tupé ostří kritiky Castellsovy pozdní teorie společnosti

Kritické výhrady vůči Castellsově práci lze rozdělit do dvou typů. Do prvního typu lze zařadit komentáře mířící na problémy spojené se stylem psaní a vědeckostí jazyka, do druhého zpochybnění kompetence, validity a teoretické adekvátnosti jeho základních tezí.¹⁵⁶

Již od prvních recenzí¹⁵⁷ zaznívající a často vpravdě až carnapovské jsou kritiky Castellsovy pojmové vágnosti (a to zejména u tak klíčových pojmů, jako jsou informace či síť), přílišné poetičnosti a metaforičnosti na úkor srozumitelnosti a přínosu k vědeckému porozumění sociální realitě (např. věta „Bezčasí se plaví oceánem obklopeným časem svázanými břehy, z nichž jsou stále ještě slyšet nářky časem spoutaných stvoření.“¹⁵⁸). Důsledkem je „absence kritéria empirické adekvátnosti“¹⁵⁹ umožňující posoudit platnost často klíčových tvrzení. Na hranici s druhým typem pak stojí upozornění na neoriginalitu, trivialitu četných Castellsových „objevů“, eklekticismus bez dostatečné syntézy a výskyt vzájemně si odporujících tvrzení.

Společným jmenovatelem většiny kritik zaměřených na empirickou a teoretickou adekvátnost Castellsovy pozdní teorie společnosti je na prvním místě tzv. silný technodeterminismus, vycházející z chybné myšlenkové ope-

race vydělující „technické vztahy“ jako autonomní oblast nezávislou na výrobních vztazích.¹⁶⁰ Důsledky tohoto kroku pro další analýzu jsou neblahé: (1) oddělení techniky a kapitalismu (ICT jako nezávislá proměnná vybuzející specifickou transformaci kapitalismu, který tím ztrácí svoji tradiční pozici vysvětlující a všezahrnující proměnné); (2) s tím související depolitizace informatizace, která pak vypadá jako proces nezávislý na lidských zájmech a rozhodnutích; a (3) ontologická povaha pojmu síť, odrážející se v chápání sítí jako automatických, odlidštěných struktur, které vládou místům i lidem, ale které nikdo konkrétní neovládá (Castells mluví o „nadřazenosti morfologie nad sociálním jednáním“¹⁶¹).¹⁶² Druhé nejčastější kritiky zaznívají na adresu tautologičnosti, již zmíněné nízké empirické ověřitelnosti („sebepotvrzující a imunní vůči empirickému přezkoumání“¹⁶³) a selektivity při výběru dat a přístupů, které nejsou v konfliktu s celkovým vyzněním díla. Celá práce pak dle některých kritiků¹⁶⁴ dosahuje dojmu bezrozpornosti a ucelenosti díky vyloučení kontroverzních a s teoretickou výstavbou práce nesourodých teorií a přístupů. V extrémnějších, avšak ojedinělých, případech je zpochybňována Castellsova kompetence, a to zejména v ekonomických otázkách a v oblasti analýzy organizační přeměny. V těchto případech je Castellsova teorie interpretována jako celkově zavádějící či jako výraz „selhání sociální teorie“.¹⁶⁵

Castells byl zklamán z nedostačující kritické reakce na své dílo, která dle něj zůstala omezena na kritiku jazykové úrovně, kritiku výroků vytržených z kontextu a kritiku absence návrhů řešení analyzované situace.¹⁶⁶ Ačkoli se tato Castellsova redukce jeho kritik nejeví jako ani zdaleka vyčerpávající, pravda je, že v kritice Castellsovy TIS chybí střední cesta, která by umožnila konstruktivní transformaci výsledku Castellsovy mnohaleté práce, a otevřela tak cestu k adekvátnější modifikaci role informačních technologií v současné sociální změně. Protože zůstává lapena mezi celkovým odmítnutím (zejména v důsledku kritiky technodeterminismu) a přijetím (s poukazy na marginální nedostatky v teoretické stavbě nebo v empirické evidenci) celku, ukázala dosud kritika Castellsovy TIS jen velmi omezené možnosti její rekonstrukce

¹⁵⁵ Viz Castells [1989: 348–353] a Castells [2004b: 414–418].

¹⁵⁶ Mohutnost celé kritické diskuse vůči Castellsovu dílu (jen sbírka důležitých recenzí a recenzních esejů od Webstera a Dimitrou zabírá tři svazky o zhruba 900 stranách) zde nemá smysl představovat v celém detailu, byť i jen proto, že některé chvály a námitky se často opakují, představím tedy jen základní obrysy kritik pro zhodnocení jejich relevance vůči dalšímu výkladu.

¹⁵⁷ Konkrétní doklady tohoto odstavce viz např. Tilly [1985]; Fishman [1986]; Webster; [1995: 193–214]; Fischer [1999]; van Dijk [1999]; Abell, Reyniers [2000]; Calhoun [2000]; Saunders; [2004].

¹⁵⁸ Cit. Castells [2000b: 497].

¹⁵⁹ Cit. Saunders [2004: 105].

¹⁶⁰ McKenzie [1984] vysvětluje tuto operaci jako zdroj silného technologického determinismu u tzv. vědeckého marxismu (na nějž Castells přes Bella navazuje).

¹⁶¹ Cit. Castells [2000b: 500].

¹⁶² Webster [1995: 193–214]; Garnham [2004]; van Dijk [1999]; Abell, Reyniers [2000]; Stehr [2000]; Callinicos [2004].

¹⁶³ Cit. Saunders [2004: 105].

¹⁶⁴ Fischer [1999]; Abell, Reyniers [2000].

¹⁶⁵ Garnham [2004; 2000]; Abell, Reyniers [2000].

¹⁶⁶ Fischer [1999]; Castells [2001b].

a následného vylepšení.¹⁶⁷ V následujících kapitolách představím možnost rekonstrukce TIS vycházející z přehodnocení jejího vztahu s digitální propastí.

¹⁶⁷ Mezi nejvýraznější je třeba zařadit snahy Franka Webstera, Nico Stehra a Jana van Dijka. Zatímco však první dva zmínění autoři posouvají problematizaci pryč od změny infrastruktury společnosti směrem k roli teoreticky kodifikovaného vědění [srov. Webster 2002; 2006], van Dijk zůstává i po rozvinutí své verze společnosti síti lapen do výzkumu digitální propasti (viz následující kapitola).

4 Výzkum digitální propasti

„Tvrdit, že v současnosti nemáme dostatek výzkumu zabývajícího se digitální propastí, by bylo stejné jako tvrdit, že máme nedostatek výzkumu zabývajícího se životem.“¹⁶⁸

zpráva IPTS pro G8 Opportunities Task Force

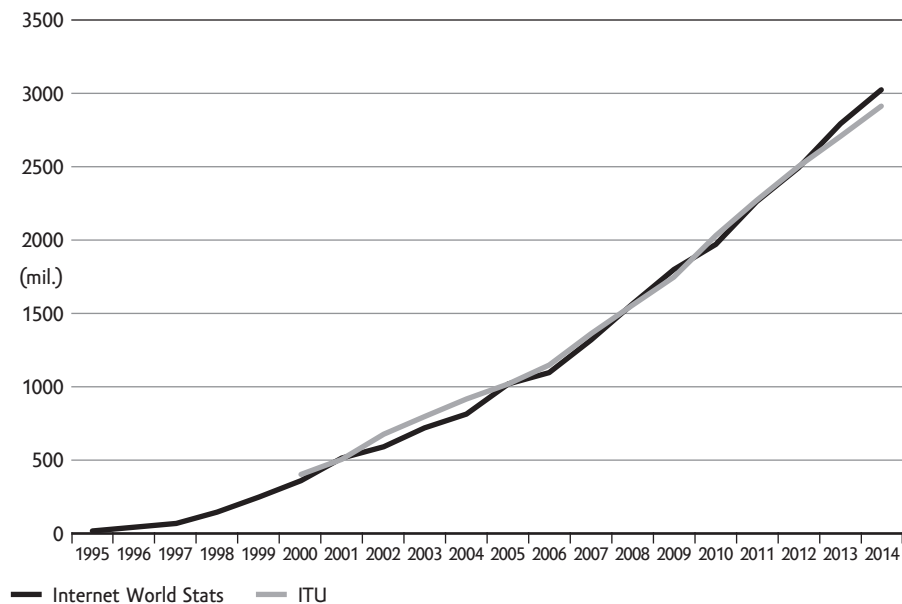
Devadesátá léta 20. století ve Spojených státech nebyla jen obdobím nadšení po pádu východního bloku, ale také dobou velkých očekávání spojených s rychlým rozšiřováním Internetu a neuvěřitelně se zrychlujícím technologickým vývojem. V první polovině devadesátých let dochází k enormní akceleraci globálního rozšíření Internetu a jeho osvojení stejně rychle narůstajícím množstvím sociálních aktérů. Obecně se za počátek této akcelerace považují roky 1991, kdy skupina vědců ve švýcarském CERNu vypustila distribuovanou hypertextovou¹⁶⁹ databázi *WorldWideWeb* (zkr. *www*), a 1993, kdy je zpřístupněna na *www* založená první verze internetového prohlížeče *Mosaic*. Ten umožnil surfování grafickým uživatelským prostředím, čímž podstatně zvýšil uživatelskou přívětivost rozhraní a významně tak přispěl k „internetovému šílenství“ ve Spojených státech. Meziroční nárůst velikosti sítě odhadovaný *Internet Society* pro rok 1993 byl 341 634 % (!); nové sítě se toho roku připojovaly rychlostí jedna za 10 minut a počet připojených počítačů v červenci přesáhl dva miliony.¹⁷⁰ V prosinci 1995 měl Internet podle *International Data Corporation* už zhruba 16 milionů individuálních uživatelů, což představovalo 0,4 % světové populace. V roce 2014 se tento počet pohyboval okolo třech miliard individuálních uživatelů, což představovalo zhruba čtyři desetiny světové populace (viz schéma č. 1).

¹⁶⁸ Cit. Gourova et al. [2001: 16].

¹⁶⁹ „Hyperdokumenty, které se také nazývají ‚hypertexty‘ (což nevylučuje, že obsahují zvuky nebo obrázky), je, oproti lineárnímu textu, pro zpracování nejjednodušší popsat jako text strukturovaný do podoby sítě. Základem hypertextu jsou uzly (informační prvky, odstavce, stránky, obrázky, hudební sekvence atd.) a vazby mezi těmito uzly (odkazy, poznámky, ukazatelé a ‚tlačítka‘) vyznačující přechod z jednoho uzlu na druhý.“ cit. Lévy [2000: 52]. Ve *www* přitom mohou odkazy přesměrovat uživatele i k datům z jiných počítačů, čímž je propojují na rovině znaků.

¹⁷⁰ Anderson [2005: 9].

Schéma č. 1: Vývoj počtu uživatelů Internetu na světě v letech 1995–2014

Zdroj: autor z dat Internet World Stats a ITU, *odhad

Marshalllem McLuhanem prorokované sjednocení lidstva „v jedinou rodinu“ integrovanou elektrickou rychlostí přenosu informací¹⁷¹ se však nekoná. Napopak, pomyslnou branou do informačního věku prochází ve větší míře jen sociálně a ekonomicky privilegovaná část populace, což je interpretováno jako vytváření dvourychlostní společnosti těch, kteří jsou připojeni k infrastruktuře digitální budoucnosti, a těch, kteří ještě prodlívají v analogové industriální minulosti. Pro označení nerovnosti mezi těmito dvěma populacemi se v druhé polovině devadesátých let ustálilo označení *digital divide*.

Původ termínu je často připisován autorům zpráv série *Falling Through the Net* z let 1998 a 1999, s podtituly *New Data on the Digital Divide* a *Defining the Digital Divide*, vypracovaných americkou vládní agenturou *National Telecommunications and Information Administration* (dále jen NTIA). I když byl tento tropus poprvé použit nejspíše v *LA Times* v roce 1995, katalyzátorem jeho popularity a stabilizace jako označení nerovnosti v přístupu k ICT byly uvedené zprávy NTIA.¹⁷²

Rozhodl jsem se tento tropus přeložit do češtiny pomocí pojmu *propast*. Překonání propasti totiž záleží na tom, jaké jsou její okraje, jak je široká, hlu-

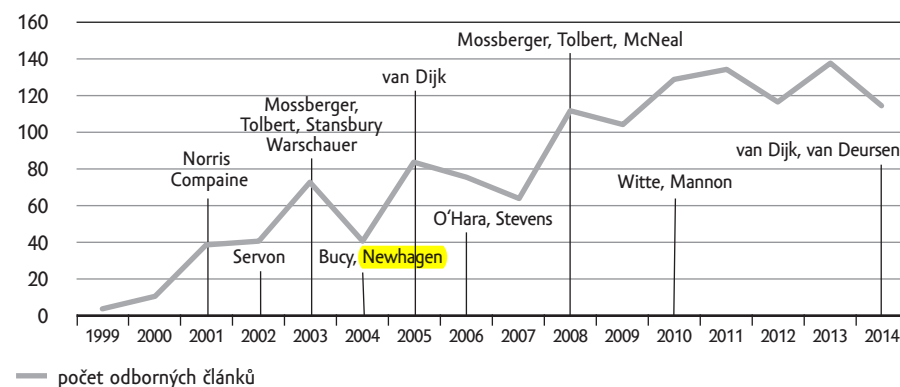
¹⁷¹ Např. McLuhan [2000: 243].

¹⁷² Gunkel [2003: 501–502]; van Dijk [2005: 1].

boká a zda a jak ji lze přemostit – což jsou všechno přívlastky velmi dobře použitelné (a používané) ve spojení s anglickým originálem *digital divide*. Někteří čeští autoři v minulosti tento překlad odmítali s tím, že metafora propasti je pro pochopení pravého stavu věci zavádějící – nicméně není tomu jinak ani v anglickém originálu a veškeré významové konotace spojené s anglickým termínem *divide* platí i pro zvolený český pojem *propast*.¹⁷³

Ohledně uvedení začíná koncept digitální propasti proliferovat v médiích, odborných sociálně vědních žurnálech a politických proklamacích. Jak již bylo vysvětleno v úvodu této práce, roli politických, ekonomických a mediálních aktérů v procesu informatizace se v této práci nebudeme detailněji zabývat; podívejme se tedy nyní na dynamiku uchopení tématu digitální propasti v sociálních vědách. Čtenář znalý dobového kontextu by mohl usoudit, že problematika digitální propasti byla jedním z dětí internetové horečky druhé poloviny devadesátých let a že s tím, jak klesla očekávání spojená s příchodem informačního věku, stalo se i toto téma v odborných kruzích čímsi obskurním a nedůležitým. Šlo by však o unáhlený závěr: odborný zájem o digitální propast totiž nesplaskl s pádem akciových trhů v roce 2000, nýbrž dále mohutněl, diferencoval se a přinášel pokusy o teoretickou syntézu bohatého empirického materiálu.

Schéma č. 2: Vývoj počtu článků v ISI Web of Science obsahujících v názvu či tématu „digital divide“¹⁷⁴

Zdroj: autor z dat ISI Web of Science

¹⁷³ Srov. s van Dijkovou [2002] sumarizací „Záludnosti metafory“; v češtině se dosud užívaly vedle originálu *digital divide* a překladu digitální propast [Zounek 2006] také verze digitální mezera [Radecký 2008], digitální předěl [McQuail 2009: 170, 506], digitální rozdělení [Basl 2008], digitální přehrada [Sak et al. 2007] a digitální rozdíl [ČSÚ 2011].

Indikátorem relevance tématu pro odbornou veřejnost může být objem odborných článků, vyprodukovaných na dané téma. Ve schématu č. 2 můžeme vidět růst absolutního počtu odborných článků, které byly získány z databáze Thomson ISI Web of Science vyhledáním všech odborných článků, které v názvu či v tématu obsahují spojení *digital divide*.¹⁷⁴ Pro lepší orientaci čtenáře v dalším textu byla křivka růstu produkce odborných článků protnuta jmény autorů významných knižních publikací, jejichž ústředním tématem je právě digitální propast.¹⁷⁵

Celé schéma je třeba vnímat jen jako orientační, neboť nebyly vyhledávány jiné jazykové varianty termínu *digital divide* a Thomson ISI Web of Science významně snižuje reálný citační impakt nebo získaný objem produkce na dané téma, a to zejména u sociálních věd (Google Scholar nabídne mezi lety 1995–2014 celkem 62 500 výsledků hledání přesné fráze *digital divide* kdekoli v textu).¹⁷⁶ Pro naše účely ovšem nejsou ani tak důležité absolutní četnosti jako spíše dynamika pozornosti věnované tématu, k čemuž je zvolená metodika vhodná.

Narůstající množství odborných článků může sloužit jako první argument pro tvrzení, že digitální propast je reálný společenský problém. Jak ovšem víme z dějin vědeckého poznání, nemůžeme vystačit pouze s argumentem relevance tématu ve vědecké komunitě. Platnost a s tím spojenou míru společenské závažnosti teze o digitální propasti bychom proto měli posoudit až po pečlivém zvážení předpokladů a tvrzení, s nimiž výzkum digitální propasti dlouhodobě operuje. K otázce *validity konceptu* se tedy vrátíme až po zmapování dosavadního vývoje.

V této kapitole se pokusím představit bohatou masu odborných textů věnujících se digitální propasti prostřednictvím redukce na hlavní argumenty, klíčové milníky vývoje a aktuální empirickou evidenci. Sekundárním cílem této kapitoly je poskytnout českému čtenáři komplexní obraz výzkumných problémů a zjištění výzkumu digitální propasti ilustrované na aktuálních českých datech. Již teď můžu předeslat, že pomyslným základním stavebním kamenem odborné, politické a mediální reflexe problému je po celou dobu teze, pro niž v textu užívám označení **teze o digitální pro-**

pasti: nerovný přístup k Internetu je novým, samostatným zdrojem sociální nerovnosti (tj. systému nerovné distribuce zdrojů a šancí), který vyžaduje intervenci.¹⁷⁷ Jinak řečeno, lidé nedostatečně připojení k informační infrastruktuře jsou ve společnosti znevýhodněni oproti těm, kteří ji efektivně využívají, a toto znevýhodnění bez cílené intervence přetrvává, nebo se bude dále prohlubovat a zpevňovat. Právě představení argumentů a zjištění užívaných pro podporu platnosti této teze jsou věnovány tato a následující kapitola.

4.1 První výzkumy: rozšiřující se propast

V polovině devadesátých let se v zemích s nejmasivnějším připojováním koncových zařízení do počítačových sítí začínají ve statistických šetřeních sledovat využívání e-mailu či Internetu dle základních sociodemografických ukazatelů, většina těchto šetření ale má problematický design a reprezentativitu (zejména u online šetření) či se zaměřuje na úzký segment populace (městská populace, specifická etnická menšina, uživatelé určité webové stránky či služby).¹⁷⁸ Největší ohlas v rodícím se (zpočátku převážně americkém) výzkumu digitální propasti měly výzkumné zprávy z USA z roku 1995, zaměřené na možné společenské souvislosti a důsledky nerovnoměrně probíhající informatizace. Tyto zprávy také představují dodnes odkazovaný „startovní“ zdroj empirických údajů a jejich interpretace.

Přední americký think-tank RAND Corporation ve zprávě *Universal Access to E-mail: Feasibility and Societal Implications* z roku 1995 sice termín *digital divide* ještě neužívá, upozorňuje ale, že s tím, jak se „e-mail stává stále více každodenní součástí ekonomického i politického života americké společnosti (...) informačně nemajetní mohou stále více zaostávat za informačně majetnými, pokud se ještě dnes společně nezasadíme o zpřístupnění této technologie všem občanům“¹⁷⁹. Nástrojem zpřístupnění má podle autorů být, jak napovídá ná-

¹⁷⁴ Vyhledávání bylo vymezeno přítomností přesné fráze DIGITAL DIVIDE v tématu či v názvu, omezením výsledků na odborné články, rozmezím let 1995–2014, databázemi SCI-EXPANDED, SSCI, A&HCI a omezením výčtem výzkumných oblastí (uvedeny v Online příloze ke knize). Celkový počet získaných článků byl 1252. Thomson ISI Web of Science na základě zadaného algoritmu nenašel žádný článek před rokem 1999. Všechny údaje (včetně následně uvedeného údaje z Google Scholar) byly aktualizovány k 9. 2. 2015.

¹⁷⁵ Podle mého názoru byly do výčtu zahrnuty všechny významné knižní monografie věnující se primárně tématu (sborníky nejsou zahrnuty).

¹⁷⁶ Pro přehled charakteristik, výhod i nevýhod obou služeb viz např. Harzing, van der Wai (2008).

¹⁷⁷ V následujícím textu užívám s odlišnými významy spojení *teze o digitální propasti* (představená zde), *diskuse o digitální propasti*, což označuje všechny texty a promluvy zabývající se tématem, tedy i v oblasti politiky, médií, mezinárodních vztahů atp., a *výzkum digitální propasti*, což je označení pro akademický výsek diskuse o digitální propasti, probíhající na poli odborných publikací a konferencí.

¹⁷⁸ Viz např. Kohut, Bowman [1994]; Pitkow, Recker [1995]; Pitkow, Kehoe [1995]; Clement, Shade [1997]; Hetland [1999]. Specifickým případem, jak již bylo zmíněno, bylo Japonsko, které zahrnuje otázku informatizace do celonárodních cenů již v sedmdesátých letech, zde ovšem tato šetření neuvádíme ze dvou důvodů: za prvé hrála zanedbatelnou roli v diskusi o digitální propasti a za druhé, design šetření a výzkumné otázky se vytvářely v odlišném paradigmatu.

¹⁷⁹ Cit. Anderson et al. [1995: xiv].

zev, uznání elektronické pošty jako univerzální služby.¹⁸⁰ Podle zprávy neexistují technické bariéry, které by dosažení tohoto cíle bránily.¹⁸¹ Autoři zprávy rozebírají čtyři základní důvody, proč by socioekonomická stratifikace užívání počítače a síťových technologií neměla být co do společenské závažnosti chápána jako souměřitelná se stratifikací spotřeby jiných statků: (a) uživatelé počítačových sítí disponují větším objemem přesnějších informací, (b) sociální povaha média umožňuje uživatelům vytvářet a udržovat nové formy společenství (online skupiny, virtuální komunity, SNS), (c) propojení národa bude spojeno s vyšší participací občanů a tím i demokratizací, která se může přelévát díky technologické globalizaci do celého světa, a (d) užívání počítačů je spojeno s vyšším finančním ohodnocením zaměstnanců a s vyšší ekonomickou efektivitou na úrovni podniku a národní ekonomiky.¹⁸² Empirické zafixování rozdílů v přístupu k počítači a k síťovým službám spočívá v třídění podle příjmu, vzdělání, etnicity, věku, pohlaví a místa bydliště (urbánní/rurální oblast). Srovnáním dat autoři dospěli k závěru, že rozdíly mezi pohlavími a městskými a venkovskými oblastmi se mezi lety 1989 a 1993 zmenšily, zvětšila se ovšem nerovnost v přístupu z hlediska příjmu a vzdělání.¹⁸³

Již zmíněná NTIA publikuje v tomtéž roce výzkumnou zprávu *Falling Through the Net: A Survey of the „Have Nots“ in Rural and Urban America*, v níž také klade otázku po smyslu omezení univerzální služby na klasickou telefonní linku v době, kdy se „počítač a modem velmi rychle stávají klíčem k pokladnici informačního věku“¹⁸⁴. NTIA analyzovala data získaná z celofederálního šetření Census Bureau v roce 1994, do nějž prosadila otázky na vlastnictví telefonní linky, modemu a počítače, a přišla se zjištěními, že populace bez přístupu k počítači či modemu se oproti federálnímu průměru nachází ve větší míře ve vnitřních městech a zemědělských oblastech (zejména severovýchodu a jihu Spojených států) a že tato populace pravděpo-

180 V roce 1995 se definice univerzální služby ve Spojených státech stále řídila Komunikačním aktem z roku 1934, jehož účelem byla „regulace mezistátního a zahraničního obchodu v oblasti rádiové a kabelové komunikace tak, aby každému člověku v USA byly v rámci možností dostupné rychlé a efektivní služby rádiové a kabelové komunikace na celonárodní i světové úrovni, včetně příslušných zařízení, a to za rozumnou cenu (...)“ [USA 1934: sec. 1]. Inovovaná definice zahrnující garanci rovného přístupu k telekomunikačním a informačním službám se stala součástí Telekomunikačního aktu o rok později, tedy v roce 1996. Principy a definice univerzální služby jsou specifikovány v částech (b) a (c) sekce 254 původního znění z roku 1996 [USA 1996].

181 Anderson et al. [1995: 41–76].

182 Ibid.: 16–18; je ovšem třeba poznamenat, že uvedené argumenty se v této zprávě zakládají buď na malém počtu dílčích studií, u nichž je zobecnění problematické, nebo na studiích, z nichž není zřejmé, zda byly rozdíly mezi uživateli a neuživateli tříděny přes další ukazatele za účelem zjištění falešné korelace, případně na studiích, jejichž zjištění byla validní pouze vzhledem ke specifickým uživatelským praxím začátku devadesátých let. K současnému stavu poznání v těchto oblastech se vrátíme v kpt. 5.

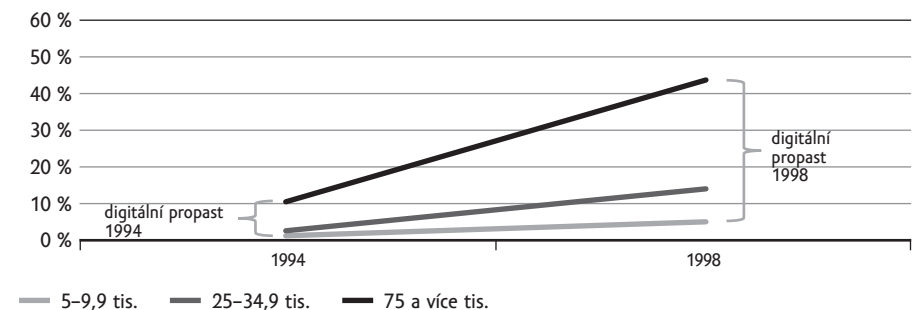
183 Ibid.: 38.

184 Cit. NTIA [1995: 1].

dobněji pochází z chudých domácností, etnických minorit (s výjimkou Asiatů a etnik z pacifické oblasti) a starších a méně vzdělaných Američanů. Tři roky nato NTIA vydává další zprávu, v níž potvrzuje předchozí zjištění a upozorňuje na *rozšiřování* digitální propasti ztatečné v daleko rychlejší adopci Internetu částí populace nacházející se tradičně v horních patrech sociální struktury (s upozorněním, že etnické rozdíly v nejvyšší příjmové kategorii již zmizely).¹⁸⁵ Ke stejnému závěru došla i o rok později publikovaná výzkumná zpráva z RAND Corporation, uzavírající analýzu povzdechnutím, že „stále tedy máme jen polovičatou revoluci“¹⁸⁶.

Způsob interpretace dat, na níž tyto zprávy (a mnoho dalších autorů v budoucnu) staví tezi o *rozšiřování* digitální propasti, je představen ve schématu č. 3. Vidíme v něm, že zatímco v roce 1994 užívalo e-mail 1 % domácností s příjmem mezi 5 a 9,9 tis. USD ročně a 10 % domácností s příjmem nad 75 tis. USD, v roce 1998 to již bylo u stejných příjmových kategorií 5 % a 44 %. Původní rozdíl necelých deseti procent se tedy zvýšil na téměř čtyřicet procent.

Schéma č. 3: Změna podílu domácností s e-mailem v americké populaci mezi roky 1994 a 1998 ve vybraných příjmových kategoriích (příjem domácnosti v tis. USD ročně)

Zdroj: autor z dat NTIA [1999: 100]

Zpráva NTIA z roku 1999 se již snažila rozšířit záběr zkoumání; kromě dynamiky socioekonomických rozdílů mezi připojenými a nepřipojenými domácnostmi se zaměřila také na místo užívání, způsob připojení, typ činností prováděných online a příčiny neužívání Internetu v domácnostech vlastních počítač. V otázce důvodů nepřipojení se tak NTIA dotkla problému, na který již o dva roky dříve upozornili Katz a Aspden,¹⁸⁷ a to jak prostřednictvím

185 NTIA [1998].

186 Cit. Bikson, Panis [1999: 30].

187 Katz, Aspden [1997].

zkoumání motivace, povědomí, postojů a bariér získat informace usnadňující neuživatelům rychlejší přechod k užívání Internetu. I když otázka důvodů nepřipojení zabírá v samotné analýze dat pouze velmi malou část zprávy, je právě tím problémem, na nějž se obrací celý závěr vedený otázkou, jak rozšířit Internet do všech částí americké společnosti podobně, jako se to (téměř) povedlo s telefonem.¹⁸⁸ Autoři zprávy v závěrečné kapitole *Challenges Ahead* doporučují opatření,¹⁸⁹ mezi nimiž najdeme cenové subvence, prosazování univerzální služby, budování sítě komunitních center a budování povědomí o přínosech a kladech počítačů a Internetu i v těch nejodlehlejších oblastech tak, aby „nakonec nikdo nebyl ponechán pozadu, když náš národ bude postupovat do 21. století, v němž přístup k počítačům a Internetu může být klíčovým předpokladem k tomu, aby člověk byl úspěšným členem společnosti“¹⁹⁰.

4.2 Přelom milénia: uzavírání digitální propasti?

V reakci na tvrzení o stále výraznějším zaostávání velké části amerického obyvatelstva Bill Clinton v roce 2000 ohlásil *National Call to Action to Close the Digital Divide* – iniciativu prezidentské kanceláře, pod níž se podepsalo na 400 významných komerčních i nevládních organizací z oblasti informačních technologií, které se zavázaly podílet se finančními dary, školeními, darováním počítačového vybavení a osvětou na uzavření digitální propasti.¹⁹¹ Vláda se (v období předvolebních slibů) zavázala k daňovým úlevám pro firmy, které tímto měly do deseti let přispět dvěma miliardami amerických dolarů, a k dalším 380 milionům dolarů z rozpočtu fiskálního roku 2001, které měly být využity pro školení učitelů, vybavení škol, vládní granty a rozšíření sítě komunitních technologických center v chudých oblastech za účelem koordinovaného uzavření digitální propasti:

„Aby mohly všechny rodiny a komunity profitovat z Nové ekonomiky, musíme všem Američanům zajistit přístup k technologiím a k dovednostem potřebným pro jejich užívání. V dlouhodobém výhledu musíme pracovat na úspěšném zabezpečení univerzálního přístupu k Internetu ve všech domácnostech, zavedení technologií do každé čtvrti prostřednictvím ko-

¹⁸⁸ Belinfante [2009] uvádí, že v roce 1998 bylo 94,1 % amerických domácností vybaveno telefonem a že do roku 2009 stoupl toto číslo na historické maximum 95,6 %.

¹⁸⁹ NTIA [1999: 77–80].

¹⁹⁰ Cit. NTIA [1999: 80].

¹⁹¹ Pro přehled firem a konkrétních aktivit viz Clintonovy proslovy v rámci *The President's New Markets Trip: From Digital Divide to Digital Opportunity* [The White House, Office of the Press Secretary 2000].

munitních technologických center, posílit všechny občany dovednostmi práce s IT a motivovat více lidí, aby si uvědomili hodnotu připojení.“¹⁹²

Digitální propast se ovšem ve Spojených státech na výsluní politických priorit neohřála dlouho. Nastupující administrativa zdůrazňovala alternativní interpretaci údajů o rozšiřování Internetu vedoucí k závěru, že digitální propast se již samovolně uzavírá, a tudíž žádná redistributivní opatření ze strany státu nejsou potřebná. Mezi lety 2000 a 2002 se tak výrazně propadla v seznamu vládních priorit a došlo k prudkému snížení federální podpory Projektu komunitních technologických center a Programu technologických příležitostí (*Technology Opportunities Program* a *Community Technology Center (CTC) Project*), jedny z hlavních federálních nástrojů boje proti digitální propasti v deprivovaných oblastech amerických vnitřních měst a odlehklých oblastí.¹⁹³ Tyto kroky byly doprovázeny poměrně silnou podporou příznivců republikánské politiky a odpůrců státní podpory rozšiřování určité technologie (což nebylo vždy jedno a to samé). K přenechání rozšiřování Internetu neviditelné ruce trhu byly využity tři hlavní argumenty: argument rozdílů v rychlosti adopce Internetu u jednotlivých segmentů populace, odmítnutí Internetu jako zvláštní technologie způsobující nový typ sociální nerovnosti a argument přirozenosti rychlejší adopce některými sociálními skupinami v prvních fázích šíření inovace. I když je v té době v EU a dalších zemích řešení digitální propasti již ustanoveno jako oficiální politická priorita,¹⁹⁴ další vývoj výzkumu digitální propasti byl tímto zvratem, odehrávajícím se ve Spojených státech, silně ovlivněn.

4.2.1 Argument rozdílů v rychlosti přijetí Internetu

Chceme-li interpretovat rozdíl růstu dvou časových řad mezi dvěma časovými body, můžeme zvolit dva základní způsoby. První způsob – z něhož byla v prvních zprávách NTIA odvozena teze o rozšiřování digitální propasti – je založen na porovnávání změn velikosti rozdílů absolutních hodnot za určitý časový úsek (viz schéma č. 3). Druhý způsob vychází z porovnávání tempa růstu, a po jeho aplikaci na skupiny s extrémními hodnotami můžeme v případě otázky vývoje digitální propasti dojít naopak k závěru, že se digitální propast uzavírá.

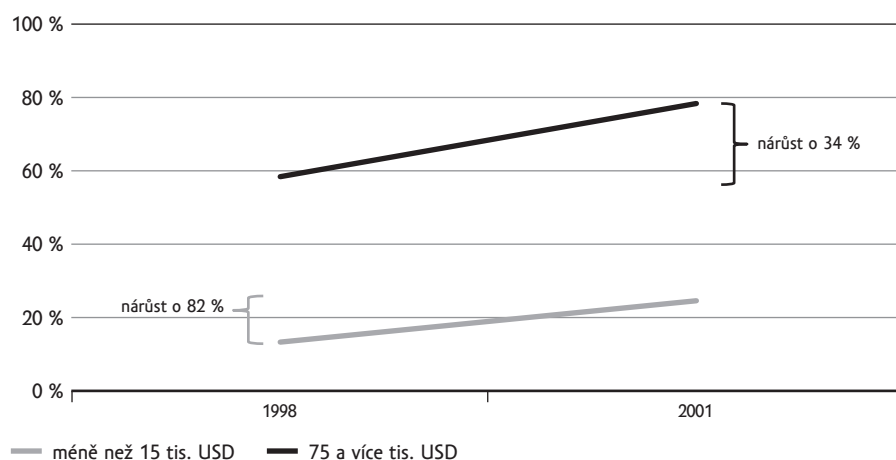
¹⁹² Cit. The White House, Office of the Press Secretary [2000, ¶4].

¹⁹³ Gordo [2003: 169–170]; Servon [2002: 92].

¹⁹⁴ „Informační společnost pro všechny“ je jedním z hlavních pilířů strategie zformulované Lisabonskou evropskou radou v březnu 2000 [Evropská rada 2000], z ní pak vycházely iniciativy eEurope (s akčními plány eEurope 2002, eEurope+ a eEurope2005) a iEurope 2010. V současnosti problematiku digitální propasti v EU řeší Digitální agenda pro Evropu [Evropská komise 2010].

Pokud například mezi lety 1998 a 2001 v USA stoupla penetrace Internetu u uživatelů z domácností s ročním příjmem nižším než 15 tis. dolarů ze 14 % na 25 % a u domácností s ročním příjmem vyšším než 75 tis. dolarů z 59 % na 79 %, byla rychlost připojování k Internetu u uživatelů z domácností s nejnižšími příjmy více jak dvakrát vyšší než u uživatelů z domácností s nejvyššími příjmy.¹⁹⁵ Graficky je tato interpretace dat zobrazena ve schématu č. 4.

Schéma č. 4: Rozdíly v tempu růstu uživatelů Internetu mezi roky 1998 a 2001 ve vybraných příjmových segmentech amerických domácností (příjem domácnosti v tis. USD ročně)

Zdroj: autor z data NTIA [2002: 28]

Tento (druhý) způsob interpretace byl využit ve zprávě NTIA po nástupu Bushovy administrativy jako důkaz pro uzavírání digitální propasti. Stejně jako byly zprávy NTIA z devadesátých let dobrým indikátorem (či spíše symptomem) informační politiky Clintonovy éry, byla zpráva z roku 2002 stejně dobrým odrazem politiky Bushovy administrativy. Již zpráva z roku 2000 tlumí hrozivý tón předchozích zpráv podtitulem *Toward Digital Inclusion*: důraz se přesouvá od problému digitální propasti k prohloubení digitální inkluze.¹⁹⁶ Zpráva z roku 2002, jak napovídá její název *A Nation Online: How Americans Are Expanding Their Use of the Internet*, již nepřipouští pochyby, že se Spojené státy staly „skutečným online národem“¹⁹⁷. Orientace na porovnávání rychlostí růstu v jednotlivých segmentech vede autory zprávy k závěru,

¹⁹⁵ Z dat z NTIA [2002: 81].

¹⁹⁶ NTIA [2000].

¹⁹⁷ cit. NTIA [2002: 2].

že „užívání Internetu mezi lidmi roste nezávisle na příjmu, vzdělání, věku, rase, etnicitě nebo pohlaví“¹⁹⁸. Tato zjištění jsou pak podpořena výpočty Giniho koeficientu pro nerovnoměrnost v užívání počítače a Internetu v domácnostech dle příjmu. Jeho postupný pokles již od osmdesátých let podle autorů prokázal, že navzdory zvětšující se příjmové nerovnosti ve Spojených státech „kombinace snižujících se cen, zvyšující se dostupnosti ve školách a širšího využití v mnoha zaměstnáních snížila nerovnost jak v použití počítače tak Internetu“¹⁹⁹. „Internet se tedy stal nástrojem, který je dostupný a osvojovaný Američany ve společnostech napříč celým národem.“²⁰⁰

4.2.2 Argument ne-výlučnosti ICT

V atmosféře rapidního zchlazení víry v e-budoucnost následující po prudkém pádu akcií IT firem zaznívají z oficiálních míst, z médií i z akademické sféry hlasy odmítající Internet jako technologii, jejíž význam by ve srovnání s ostatními výdobytky moderní vědy měl být natolik odlišný, že by problém jejího rozšíření měl být záležitostí státu. Nový šéf Federální komise pro komunikaci²⁰¹ Michael Powell na své první tiskové konferenci odpovídá slavným příměrem na otázku, jakou by komise měla hrát roli ve snižování rozdílů v dostupnosti nových technologií: „Řekl bych, že jsme svědky mercedesové propasti. Také bych rád jeden měl, ale nemohu si ho dovolit. Nemyslím si ale, že by se tím celá věc měla shodit ze stolu. Je to důležitý společenský problém. Neměl by být ale zneužíván k ospravedlnění myšlenky, že rozšíření nějaké technologie by mělo být ve své podstatě znárodněno.“²⁰² Podobně Benjamin Compaine, vedoucí přidružený výzkumník na MIT *Program on Internet & Telecoms Convergence*, publikuje v roce 2001 v knize *The Digital Divide: Facing a Crisis or Creating a Myth?* názor, že „informační nebo znalostní nerovnosti nejsou problémem o nic více, než jsou problémem proteinové nerovnosti nebo nerovnosti v dopravě“²⁰³. Skupině autorů sdílejících tento názor je společné přesvědčení, že stejně jako u ostatních technologií je celý problém rozšíření Internetu především otázkou postupného snižování ceny počítačů (což zajistí dostatečně liberalizovaný trh prostřednictvím konkurence) a snahy komerčních subjektů rozšiřovat svůj trh do nízkopříjmových vrstev

¹⁹⁸ Ibid.: 1.

¹⁹⁹ Cit. ibid.: 88.

²⁰⁰ Cit. ibid.: 91.

²⁰¹ Federal Communications Commission (FCC), základní regulační orgán v oblasti masové komunikace v USA.

²⁰² Cit. Labaton [2000].

²⁰³ Cit. Compaine [2001: 116].

prostřednictvím dumpingových cen, diferenciací výrobků a snižování náročnosti jejich operačního rozhraní. Tyto běžné tržní mechanismy by měly zajistit samovolné rozšíření Internetu stejně, jako tomu bylo u množství předchozích technologických výtěžků.²⁰⁴

V akademické sféře téma ne-vylučnosti (ve smyslu potřeby politické intervence, nikoli ve smyslu přidané hodnoty užívání ICT) nabývá specifických obrysů v otázce priorit veřejné politiky, a to zejména v kontextu nerovného globálního rozvoje. Například Richard Heeks poukazuje na náklady obětovaných příležitostí spojené s ideologicky motivovanými investicemi do rozšíření ICT, prosazovanými na úkor řešení problémů primárních zdrojů sociální nerovnosti, z nichž nerovný přístup k ICT vyrůstá.²⁰⁵ Velký problém to podle něj představuje v globálních rozvojových programech, kdy „ICT-fetišisté dosud nebyli schopni prokázat, proč by informace spojené s ICT měly v procesu rozvoje představovat důležitější zdroj, než je voda, jídlo, země, přístřeší, výrobní technologie, peníze, dovednosti či elektřina“²⁰⁶. Kategorii „ICT-fetišistů“ používá Heeks při označení takového způsobu myšlení v teorii rozvoje (angl. *development theory* nebo *development studies*), kterému dominuje přeceňování očekávaných pozitivních důsledků zavádění ICT a představa jednosměrného kauzálního vlivu techniky na společnost (tzv. technodeterminismus) projevující se v rovnicích „technologie = rozvoj“ a „technologie = řešení problému“.²⁰⁷ S jeho perspektivou se ztotožňuje Michel Menou, podle nějž zjevný rozpor mezi veřejnými proklamacemi nutnosti univerzálního připojení a pozorovanou politickou praxí odkazuje spíše k digitální propasti jako umnému maskování snahy o vytváření nových trhů v kontextu probíhající neoliberální privatizace.²⁰⁸ Prosazování co nejrychlejšího řešení digitální propasti na globální úrovni je podle něj neetické a je syndromem „mentální choroby“, kterou nazývá „hICTerie“. Podobně jako Heeks se ptá: „Neměli by lidé být nejdříve nakrmeni a vyléčeni, než jim začnou být dávány komunikační nástroje?“²⁰⁹

Kritika technodeterminismu a systematického zjednodušování komplexního tématu digitální propasti na otázku vlastnictví počítače či připojení k Internetu ostatně patřila již od sklonku devadesátých let ke společnému jmenovateli dalšího rozvíjení její sociálněvědní reflexe.²¹⁰ Protože tato kritika

nebyla primárně namířena proti digitální propasti jako takové, ale spíše proti redukcionistickému chápání celé problematiky, nevěnujeme jí v této části samostatnou podkapitulu; poznamenala ovšem další diskusi a rozvoj výzkumu natolik významně, že se k ní později ještě vrátíme.

4.2.3 Argument samovolného uzavření digitální propasti

Při obhajobách přirozenosti rozdílné rychlosti adopce Internetu v různých segmentech populace vycházejí obě uvedené kritiky z obecného povědomí o teorii difuze inovace (dále jako DOI²¹¹), jejímž hlavním představitelem je Everett Rogers. Difuze je v ní definována jako

„proces, v jehož průběhu je (1) *inovace* v určitém (2) *časovém rozmezí* (3) *komunikována* prostřednictvím určitých *kanálů* (4) *mezi členy sociálního systému*. Čtyřmi základními elementy jsou tedy inovace, komunikační kanály, čas a sociální systém. (...) Tyto čtyři elementy můžeme nalézt v každé studii z výzkumu šíření inovace a v každé kampani nebo programu cíleném na šíření inovace“²¹².

Teorie dále specifikuje základní komponenty, faktory či fáze u těchto elementů, předpokládá například dva základní typy komunikačních kanálů: masová média a interpersonální sociální interakci. DOI vychází z předpokladu, že inovace se nešíří celým sociálním prostorem se stejnou rychlostí, ale je postupně osvojována různými segmenty populace, které se od sebe liší stupněm inovátorství (angl. *innovativeness*). Inovátorství je pro Rogerse analytická kategorie, kterou definuje jako „určitou vlastnost, s níž je jedinec (nebo jiná jednotka osvojení inovace) relativně rychlejší při osvojování nové ideje ve srovnání s ostatními členy systému“²¹³. Rozložení této vlastnosti v populaci se podle něj blíží normálnímu rozdělení, stejně jako tomu je u dalších lidských vlastností. Kumulativní podíl uživatelů inovace (stejně jako její tržní podíl, pokud jde o komodifikovanou inovaci šířenou trhem), pak má v čase tvar sigmoidní křivky, končící na hladině absolutní saturace (v abstraktním modelu sto procent).

²⁰⁴ Murdock [2000]; Samuelson [2002]; Simons [2001]; Thierer [2000]; výčet dalších „popíračů“ v této skupině argumentů je možné najít u Gunkela [2003: 500].

²⁰⁵ Podobně také Alden [2003].

²⁰⁶ Cit. Heeks [1999: 16]. Richard Heeks je významnou postavou v oblasti rozvojové informatiky.

²⁰⁷ Ibid.: 12–16.

²⁰⁸ Menou [2001a].

²⁰⁹ Cit. Menou [2001b: ¶8]; podobně také Chowdhur [2000].

²¹⁰ O časté redukci problému připojení na fyzický přístup či vlastnictví ve výzkumu digitální propasti viz např. Tuomi [2000]; Gourova et al. [2001: 14]; DiMaggio, Hargittai [2001: 2]; Warschauer [2002]; Couldry

[2003: 91]; Gordo [2003: 169]; Gunkel [2003: 216–217]; van Dijk, Hacker [2003: 216]; Lei, Gibbs, Chang [2008: 541–542]; technodeterminismus ve výzkumu digitální propasti kritizují např. Tuomi [2000]; Wyatt, Thomas, Terranova [2003: 23]; Hampton [2010: 1113–1114].

²¹¹ Zkratka DOI je běžně užívána v zahraniční literatuře, proto zde nevytvářím český ekvivalent. V dalším užívání této zkratky jí nemíním proces rozšíření inovace jako takový, ale spíše teorii a výzkum difuze inovace.

²¹² Cit. Rogers [2003: 11], zvýraznění Rogers.

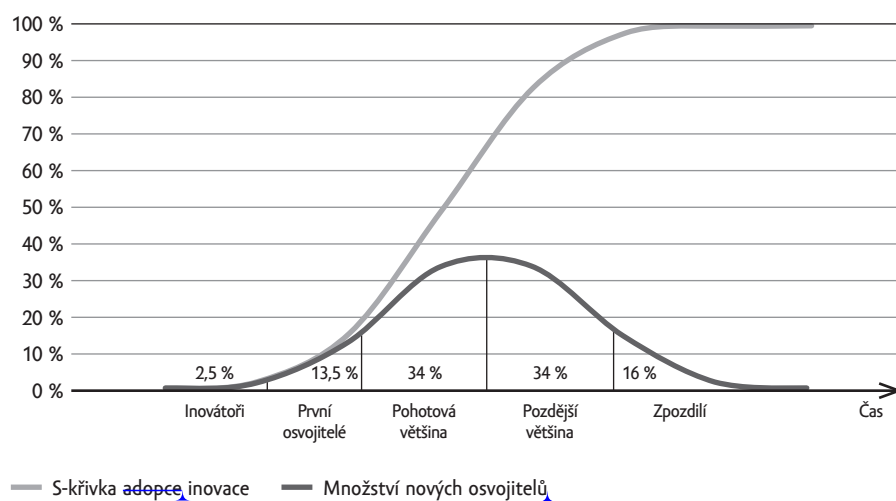
²¹³ Cit. ibid.: 22.

„Na začátku si za každý zvolený časový úsek (např. měsíc nebo rok) inovaci osvojí pouze několik jedinců – to jsou inovátoři. Křivka difuze ale začne brzy strmě stoupat v důsledku stále většího a většího množství jedinců osvojujících si tuto inovaci. Trajektorie počtu nových uživatelů se začne opět stabilizovat směrem k horizontální poloze ve chvíli, kdy zbývá stále méně a méně jedinců, kteří si ještě inovaci neosvojili. Pak konečně sigmoidní křivka dosáhne své asymptoty a proces difuze je završen.“²¹⁴

Proložené křivky absolutních i kumulativních četností osvojitelů inovace v čase zobrazuje schéma č. 5.

Na základě studií mapujících dynamiku šíření inovací (např. nových kukuričných semen) vytvořil Rogers na konci padesátých let pětistupňovou kategorizaci osvojitelů a vymezil velikost získaných subpopulací pomocí standardní odchylky od průměrného času rozšíření inovace, respektive od střední hodnoty inovátorství v populaci (tj. od přijetí inovace prvním inovátorem do momentu přijetí celou populací). Výzkum inovativnosti v dalších letech přinesl tato zjištění o základních charakteristikách výsledných ideálně typických kategorií osvojitelů:²¹⁵

Schéma č. 5: Křivky difuze inovace a kategorizace osvojitelů dle Rogerse

Zdroj: autor dle Rogerse [1983]

²¹⁴ Cit. ibid.: 23.

²¹⁵ Ibid.: 22, 248–250.

- 1) *Inovátoři* představují 2,5 % populace. Disponují velkými sociálními sítěmi a mají vysokou mediální expozici. Jsou kosmopolitní, otevření novým myšlenkám, mají odvalu a finanční zázemí. Jsou to gatekeepři mezi světem nových myšlenek a sociálním systémem.
- 2) *První osvojitelé* představují 13,5 % populace. Jedná se o skupinu silných lokálních názorových vůdců, která je kritická pro rychlé šíření inovace. První osvojitelé vybírají mezi novými idejemi, stabilizují způsoby jejich užívání a snižují tak pro členy svých sociálních sítí míru nejistoty spojenou s inovací.
- 3) *Pohotová většina* odpovídá 34 % populace. Sestává z konformních jedinců, kteří disponují velkou sociální sítí, v níž ale nemají vůdčí roli. Motivací této skupiny je snaha osvojit si inovaci dříve než většina společnosti.
- 4) *Pozdější většina* je stejně velká jako pohotová většina, osvojení inovace je u ní ale spíše výsledkem vnějšího (ekonomického a sociálního) tlaku. Jedinci spadající do této skupiny jsou opatrní a skeptičtí vůči novinkám, inovace musí být v této fázi již velmi stabilní, důvěryhodná a provázaná se společenskými normami.
- 5) *Zpozdilí* představují zbylých 16 % populace. Zpozdilí jsou silně lokálně zakotvení, mají velmi omezené zdroje a malé sociální sítě (nebo žijí v sociální izolaci), jsou podezřívaví a uzavření vůči novinkám. Převažuje orientace na minulost; pokud jsou donuceni osvojit si technologii, je to často již v době, kdy začíná být nahrazena jinou.

Podle Rogerse je tedy míra inovátorství, zakládající příslušnost k těmto kategoriím v populaci, úzce spojená s otevřeností vůči novým věcem, věkem, velikostí sociální sítě, schopností ovlivňovat názory druhých a socioekonomickým statutem. Jinak řečeno, s postupným rozšiřováním inovace ve společnosti se mění i psychické, demografické, ekonomické a sociální charakteristiky osvojitelů.²¹⁶ V tomto bodě se empirická zjištění o rozdílech v užívání ICT překrývala s představou o nesčetněkrát opakované historii rozšíření inovace a vedla tak logicky k tvrzení o přirozenosti nerovnoměrně probíhajícího rozšiřování Internetu.²¹⁷ Nic na tom nemění ani paradoxní fakt, že sám Rogers v této době publikuje texty spadající do hlavního proudu digitální propasti, opakuje argumenty pro nutnost vyrovnání rozdílů v připojení k Internetu jako k historicky unikátní technologii.²¹⁸ I když se oba argumenty v textech

²¹⁶ V českém kontextu bylo toto téma, spolu s teorií difuze inovace, zpopularizováno překladem Gladwella [2008].

²¹⁷ Např. Biksen, Panis [1999: 34]; Compaine, Weinraub [2001: 169]; Sciadas [2002: 9]; Warschauer [2003: 55].

²¹⁸ Rogers [2001; 2003: 468–469].

vzájemně doplňují a překrývají, spočívá rozdíl mezi argumentem ne-vylučnosti ICT a argumentem samovolného uzavření digitální propasti v tom, že zatímco první uvedený míří na zpochybnění výlučné pozice ICT mezi ostatními inovacemi (jinak řečeno, nerovnosti v přístupu nezakládají nový typ nerovnosti ve společnosti), druhý obchází problém výlučné pozice ICT tvrzením, že pozorovaná nerovnost byla či je pouze dočasným jevem. Texty využívající argument samovolného uzavření digitální propasti se tedy liší co do postoje k otázkám benefitů z užívání ICT a opodstatněnosti a podoby státních zásahů,²¹⁹ čímž částečně překračují téma této podkapitoly. Jak uvidíme v kapitole 4.4, výzkumu digitální propasti se podařilo využít argument difuze inovace ve prospěch tvrzení o nutnosti politicky řízené intervence do difuze ICT.

* * *

Představené argumenty vytvořily poměrně kvalitní oporu pro relevanci dalšího zkoumání digitální propasti, a staly se tak (v různém zastoupení, v různých formulacích, s různou mírou explicity) nedílnou součástí odborných textů, v nichž je obhajován přínos dané studie či smysl dalšího vědeckého rozvíjení tématu. S trochou nadsázky se dá říci, že celý současný sociálněvědní výzkum digitální propasti zakládá své oprávnění na reakcích na představené kritiky, respektive na reakcích na klíčové problémy tématu, jichž se dotýkají: Je digitální propast politický a celospolečenský problém? Vytváří rozšíření ICT nový typ společenské nerovnosti? Má být digitální propast řešena státní intervencí? Jaký je základní „vzorec“ difuze ICT ve společnosti? Jsou uživatelé ICT ve společnosti zvýhodněni oproti neuživatelům?...

V dalším výkladu již podle mého názoru (vycházejícího ze znalosti problematiky) nemá smysl postupovat chronologicky, neboť výzkum digitální propasti respektuje pravidla kumulace poznání jen s opravdu velkou rezervou: množství autorů využívá koncepty a zdroje, které byly jinými autory již před lety zkritizovány jako problematické, naopak mnohé modely a argumenty využívány nejsou a upadly do nevýznamnosti. V celé změní lze ovšem vytvořit určitý řád, zvolíme-li si funkční třídící mechanismus. Funkčnost tohoto mechanismu musí vycházet ze schopnosti vytvořit takovou kategorizaci textů a argumentů, která by byla současně co nejvíce vyčerpávající, v níž by nedocházelo k výrazným překryvům, která by dokázala co nejlépe podchytit rozrůzněnost diskuse a která by byla odvozena z jednoho klasifikačního principu.²²⁰

²¹⁹ Srov. např. Compaine [2001], Norris [2001] a Schement [2001].

²²⁰ Výčet parametrů kategorizace byl inspirován Rogersem [2003: 280] a byla přidána podmínka adekvátního zachycení variability diskuse (tedy tak, aby se kategorizace příliš nerozdrobila a současně nebyla příliš vágní).

V následujících podkapitolách 4.3–4.5 se pokusím zrekonstruovat hlavní větve současné teorie a výzkumu digitální propasti, jejichž základním klasifikačním principem budou reakce na představené kritiky prvních výzkumů digitální propasti. Nejdříve se blíže podíváme na protiargumentaci a doprovodnou empirickou evidenci spojenou s argumentem uzavírání digitální propasti. Poté se budu věnovat kritice a rozvíjení S-křivky, kam spadá i problematika neustálých inovací na poli ICT. V podkapitole 4.5 dále představím druhou větev reakcí na tezi o uzavírání digitální propasti, spočívající v obhájení mimořádného významu užívání ICT pro sociální participaci a v analýzách rozdílů v motivaci, dovednostech a online činnostech. K problematice obhajoby Internetu jako výjimečné technologie, jejíž užívání či neužívání představuje novou dimenzi sociální nerovnosti, se podrobněji vrátím v páté kapitole při identifikaci předpokladů akademického výzkumu teze o digitální propasti a jejich konfrontaci s dostupnou empirickou evidencí.

Dosud představený vývoj diskuse o digitální propasti odpovídá tvrzením, že reflexe společenských efektů ICT postoupila přes fáze počátečního utopického nadšení devadesátých let přes fázi skepticismu a odmítání na přelomu milénia až do současné fáze stále více střízlivého posuzování „skutečné výjimečnosti a politické významnosti vlastností lidské interakce realizované prostřednictvím webu“²²¹. Podívejme se tedy, s jakými argumenty v této konečné „střízlivé“ fázi přichází výzkum digitální propasti.

4.3 ...a přece se rozšiřuje! (?)

Výzkum testující hypotézu o rozšiřování digitální propasti v tradici prvních zpráv NTIA patří dodnes k hlavnímu proudu výzkumu digitální propasti. Dále prezentované přístupy, metody a závěry z monografií, zpráv a odborných článků jsou jen špičkou ledovce masy textů a promluv (absolventských prací, konferenčních příspěvků, lokálních a korporátních studií, veřejných prohlášení, zpráv statistických úřadů a nevládních organizací), které přicházejí s tvrzením, že v populaci x stále přetrvávají, nebo se dokonce dále rozšiřují rozdíly v připojení k Internetu mezi statusovými skupinami vymezenými kritériem y (příjmové skupiny, pohlaví, etnika, státy, ...). Pokud bychom chtěli tuto masu nějak utřídit, nejjednodušší se jeví rozdělení do čtyř základních segmentů podle měřítko analýzy a zaměření použité metodiky.²²² Pomocí prvního kritéria můžeme studie rozdělit na ty, které se zabývají mírou

²²¹ Cit. DiMaggio et al. [2001: 319].

²²² Podle mého odhadu použité rozdělení vyčerpává více jak 90 % takto zaměřených studií.

připojení u vybraných subpopulací národního státu, a na ty, které se zaměřují na analýzu rozdílů v míře připojení k Internetu mezi celými státy či regiony. Z použité metodiky jsou nejčastěji používané varianty dvou postupů: jako klasické již lze označit sledování vývoje podílu uživatelů ve vybraných (sub) populacích, druhý přístup se pokouší o zmapování a „vyčištění“ vlivu sledovaných faktorů na pravděpodobnost připojení. Toto rozdělení je třeba chápat v čistě analytické rovině, neboť roviny analýzy i použitá metodika se často ve studiích doplňují, doprovázeny stále častěji kombinací s rozdíly ve vysokorychlostním připojení (viz kpt. 4.4.3) a online aktivitami a dovednostmi (kpt. 4.5.4 a 4.5.5). V této podkapitole se budeme zabývat pouze argumenty a zjištěními vycházejícími z porovnávání podílů připojené a nepřipojené populace: nejdříve se zaměříme na konfrontaci s argumentem rychlejšího tempa adopce u sociálně slabších segmentů populace a na otázku vytvoření jednotného modelu faktorů podmiňujících užívání Internetu, poté představím reflexi globální digitální propasti.

4.3.1 Úroveň národního státu: daleký obzor uzavřené propasti

Bylo jen otázkou času, kdo jako první poukáže na zkreslující způsob interpretace ve zprávě NTIA z roku 2002, který jsme si představili v podkapitole 4.2.1. Proč je tento způsob interpretace zkreslující? Tempo růstu připojených se počítá jako poměr velikosti přírůstku za dané období a počáteční hodnoty, čímž favorizuje subpopulace s nižšími počátečními hodnotami. To také znamená, že pokud celý problém obrátíme a budeme sledovat místo tempa růstu u vybraných segmentů připojené populace tempo zmenšování vybraných segmentů nepřipojené populace, dojdeme přesně k opačnému závěru: tempo poklesu počtu nepřipojených totiž favorizuje naopak ty subpopulace, které mají na počátku sledované časové řady procenta vyšší. Ve srovnání příjmových skupin provedeném ve schématu č. 4 tak podíl neuživatelů mezi lety 1998 a 2001 klesl u domácností s ročním příjmem vyšším než 75 tis. USD o polovinu. U domácností s nejnižším ročním příjmem pak počet nepřipojených klesl o pouhých 13 %. Srovnání tempa poklesu neuživatelů však jmenovaná zpráva upozaduje a pro své závěry využívá právě srovnání meziročního tempa růstu uživatelů.²²³ Již následující rok na tyto hrátky s čísly upozorňuje Steven Martin ve studii *Is the digital divide really closing? A critique of inequality measurement in A Nation Online* a přepočítává údaje z této zprávy pomocí poměrů šancí (*odds ratios*), kombinujících do jednoho nevychýleného ukazatele tempo růstu uživatelů s tempem poklesu neuživatelů. Výsledná čísla

²²³ Viz citované pasáže v kpt. 4.2.1, případně srov. NTIA [2002: 1–2, 7, 11, 73–74].

ukazují, že i když šance na připojení ve všech skupinách opravdu výrazně vzrostla – šance na užívání Internetu byla v roce 2001 oproti roku 1998 u všech příjmových skupin více než dvojnásobná, šance více vzrostly vysoko-příjmovým skupinám a digitální propast se tak z hlediska změny šancí rozšířila. Podobně Martin zpochybní i argumentaci NTIA postavenou na nestandardně vypočítaném Giniho koeficientu: změny v koeficientu vypočítaném pro vývoj distribuce domácností *nevlastnících* počítač poskytne obraz přesně opačného trendu, než je tomu v případě vývoje koeficientu počítaného z distribuce domácností *vlastnících* počítač. Po přepočítání přes poměry šancí dochází Martin k závěru, že šance na vlastnictví počítače se mezi lety 1984 a 2001 zvýšily nejméně u ekonomicky nejslabších domácností a *vice versa*.²²⁴ Tyto závěry později potvrdil pro vývoj v USA v rozdílech v připojení k Internetu v rozmezí let 1997–2003 a 2000–2004.²²⁵

Platí na obecné rovině dodnes tvrzení o rozšiřující se propasti? Podívejme se v této části na první část odpovědi spojené se zkoumáním národních dynamik rozšiřování či zužování digitální propasti.

Při zjišťování stavu „šíře“ digitální propasti výzkumníci i nadále sledují zvyšování nebo snižování rozdílu mezi podíly uživatelů ve vybraných statusových skupinách.²²⁶ Při vymezení statusových skupin jsou nejčastěji užívanými proměnnými klasické ukazatele věku, pohlaví, vzdělání, etnicity a rasy, příjmu, zaměstnání, místa (rurální vs. urbánní oblast) a velikosti bydliště. Pokusme se nyní o stručnou sumarizaci základních zjištění vzhledem k dostupným datům.²²⁷

Věk je výrazným diferencujícím faktorem ve všech zemích, počítaje v to i země s nejvyšší mírou penetrace, jako jsou Švédsko, Švýcarsko či Jižní Korea.²²⁸ Na základě porovnání věkových distribucí připojení k Internetu v různých zemích lze vznést hypotézu, že rozdíly mezi generacemi jsou dnes tím výraznější, čím méně rozšířené je ve společnosti užívání Internetu.²²⁹ Příklad vidíme ve schématu č. 6, zobrazujícím distribuci uživatelů dle věku ve Švédsku, USA, České republice a Chile v roce 2008. Jak vysvětlit tak rozdílnou adopci u různých věkových skupin?

²²⁴ Martin [2003].

²²⁵ Martin, Robinson [2004; 2007].

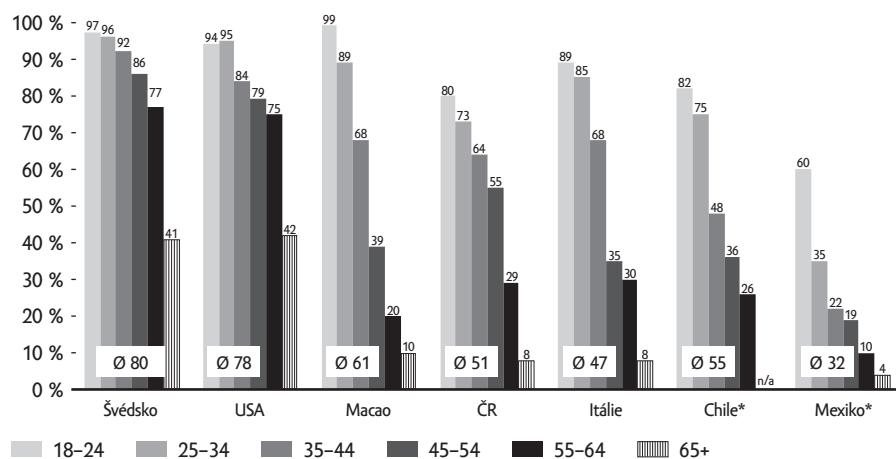
²²⁶ Např. Sciadas [2002]; Losch [2003]; van Dijk [2005: 51–52]; Hale et al. [2010: 1306]; Warschauer, Matuchniak [2010: 185].

²²⁷ Hlavními zdroji dat užívanými v této kapitole jsou kromě odkazovaných dílčích studií dostupná data a zprávy Českého statistického úřadu (ČSÚ), Eurostatu, Mezinárodní telekomunikační unie (ITU), Pew Research Center's Internet & American Life Project (PIP) a World Internet Project (WIP).

²²⁸ KISA, Korea Communications Commission [2010: 5]; Eurostat [2014]; Swiss Federal Statistical Office [2012]; Findahl [2014].

²²⁹ ITU [2010: 84–85]; Eurostat [2014].

Schéma č. 6: Distribuce uživatelů Internetu dle věku ve vybraných zemích v roce 2008²³⁰ (v % uživatelů v dané věkové skupině)

Zdroj: autor z dat WIP-INTL 2008

Míry užívání Internetu u nejmladších věkových skupin (zhruba v rozmezí 12–24 let) se v ekonomicky vyspělých zemích pohybují blízko sto procent, což lze vysvětlit (a) silnou orientací e-businessu na mladší věkové skupiny, (b) větším inovatorstvím této věkové skupiny, tzn. větší otevřeností vůči novým věcem a chutí experimentovat,²³¹ (c) síťovým efektem²³² v sociálních skupinách mládeže, (d) významnou pozicí osobních elektronických zařízení v současné subkultuře mládeže,²³³ a (e) vládními programy internetizace školské soustavy a začleňování variací na předmět *Výpočetní technika* do povinného kurikula základních a středních škol. Podíl uživatelů s přibývajícím věkem dále klesá až k věkovému rozmezí padesátníků až sedmdesátníků, kde se prudce lomí²³⁴ a rychle klesá k velmi malým číslům.

230 Schéma vychází z dat mezinárodní datové báze Světového projektu o Internetu za rok 2008, v době psaní této knihy nebyla k dispozici novější datová báze s účastí ČR. Vypovídací hodnota dat za Mexiko a Chile je oslabená v důsledku volby metodiky sběru dat, viz WIP [2010: appendix 2].

231 I když vztah mezi věkem a inovatorstvím nebyl dle Rogerse [2003: 288] v DOI jasně prokázán, platí zřetelně u adopce ICT v případě, že zkoumáním neomezíme pouze na populaci inovátorů a pohotové většiny.

232 Termín „síťový efekt“ se používá zejména v oblasti ekonomie IT a vychází z pozorování, že hodnota určitého produktu je určena také množstvím vlastníků/uživatelů tohoto produktu (případně od hodnoty, kterou tento produkt má pro ostatní, od dostupnosti produktu atp.). Dalšími užívanými synonymy jsou „síťové externality“ či „úspory z rozsahu na straně poptávky“. V případě užívání ICT síťový efekt znamená, že čím větší část populace používá určitou ICT, tím vyšší hodnotu její užívání přináší. Nejznámější formulací síťového efektu v oblasti ICT je tzv. Metcalfův zákon, kterým se podrobněji zabývám v 6. kapitole.

233 Castells et al. [2007: 127–169]; Campbell, Park [2008: 379–380].

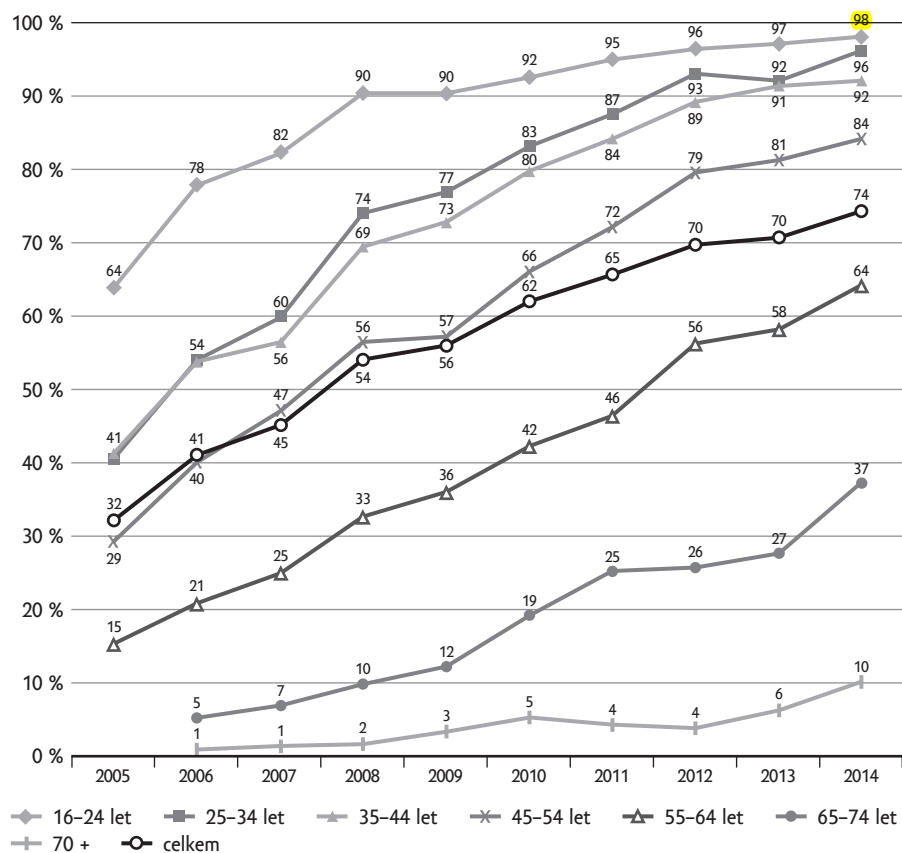
234 Van Dijk [2005: 59] tento zlom na základě dat z USA a Nizozemí z let 1984–1998 situuje do 65 let, podobně také pro Švédsko Findahl [2008: 9].

Na základě porovnání průběhu difuze Internetu v různých zemích jsme dnes již schopni vykreslit určitý obecný model šíření Internetu podle věku. Dominantní věkovou skupinou počátku devadesátých let byli lidé ve věku v rozmezí zhruba 25–45 let, do konce desetiletí však byli předechnáni rychle rostoucí nejmladší skupinou (ta také byla v letech 2000–2010 nejrychleji rostoucí skupinou). V době, kdy se začal růst počtu nově připojených uživatelů z nejmladších věkových skupin zpomalovat, došlo ke zvýšení tempa růstu třicátníků až padesátníků, po několika letech následované nárůstem připojených v nejstarších věkových skupinách. Tento proces dobře odpovídá výše načrtnutému modelu difuze inovací, kdy si nejdříve uživatelsky a ekonomicky náročnou technologii osvojily první skupinky lidí z prostředí univerzit a komputerovaných odvětví, aby byli poté následováni pohotovou většinou ze svého okolí a z mladších věkových skupin. K následnému nárůstu tempa adopce u středních věkových skupin pak již dochází se stále vzrůstající mírou z důvodu vnějšího tlaku (zaměstnavatelé, média, přátelé, děti), který poté dopadá jako „poznaná nutnost“ na zbývající část populace. Takové obecné schéma vývoje by nahrávalo argumentu o samovolném uzavírání digitální propasti. Schéma č. 7 ukazuje situaci vývoje distribuce Internetu u jednotlivých věkových skupin v ČR mezi roky 2005 až 2014.

V grafu vidíme, že ve sledovaném časovém rozmezí došlo k nárůstu ve všech sledovaných skupinách, i když u skupiny nejstarších občanů (75+) byl tento nárůst ve srovnání s ostatními skupinami nevýrazný (v meziročním srovnání téměř vždy pod hranici statistické chyby). Zastavování růstu u nejmladší sledované věkové skupiny od roku 2008 a u skupiny 25–44 let od roku 2012 je spojeno s přibližováním k hranici saturace, kdy už dále podíl připojených nebude růst z důvodu příjmové, kulturní, fyziologické a psychologické diferenciace populace (ghetta, lidé s ne-technologickými životními styly, handicapovaní, psychicky nemocní, nízkopříjmové skupiny, bezdomovci atp.). Existence tohoto přirozeného limitu nám dává důvodnou pochybnost ohledně deklarovaných stoprocentních podílů uživatelů v nejmladších segmentech populace v zemích, jako je Jižní Korea či Island. Na podobné stabilní hranici ve výši 95 % se američtí teenageři (12–17 let) drží od konce roku 2006.²³⁵

235 Lenhart et al. [2010: 5] a pozdější data PIP.

Schéma č. 7: Vývoj podílu uživatelů Internetu dle věku v ČR v letech 2005–2014

Zdroj: autor z dat ČSÚ

Na příkladu České republiky lze zřetelně ukázat interpretační volnost, jakou nám porovnání změn v podílech uživatelů v subpopulacích nabízí: to, zda se digitální propast uzavírá či rozšiřuje, závisí do značné míry na volbě, mezi jakými skupinami a mezi jakými roky budeme výsledky srovnávat. Pokud budeme porovnávat rozdíl mezi nejmladším a nejstarším sledovaným věkovým segmentem, digitální propast se mezi roky 2005–2014 nepochybně rozevřela. Ve srovnání nejmladší skupiny se všemi věkovými skupinami do 74 let věku se ovšem uzavírá. V dalších letech tedy můžeme očekávat alespoň částečné uzavírání věkové digitální propasti s ohledem na stabilní tempo růstu u věkových skupin v rozmezí 25–64 let, u starších věkových skupin platnost tohoto tvrzení záleží na tom, do jaké míry jsou sledované nárůsty v posled-

ních letech znamením stálého (možná i akcelerujícího) trendu, nebo zda jde o známku pouze dočasného mírného nárůstu.²³⁶

Z dat ČSÚ i Světového projektu o Internetu je zřejmé, že v ČR se celkové tempo růstu nově připojených již několik let zpomaluje, a odpovídá tedy předpokladu normálního rozdělení množství nových osvojitelů v čase (odhaduji, že špička v meziročním nárůstu nových uživatelů nastala mezi lety 2003–2006). Uplatnitelnost normálního rozdělení počtu nově přichozích podporuje i zkušenost Švédska a USA, kdy ke zlomu v rychlosti přibývání nových uživatelů došlo zhruba v době, kdy se podíl uživatelů v populaci dostal do rozmezí padesáti a šedesáti procent (tj. okolo roku 2000).²³⁷ Hlavním tahounem dalšího růstu by nyní měly být starší generace, které tvoří v nepřipojené populaci většinu. I při zachování průměrného meziročního přírůstku z let 2005–2014 by se v ČR věková skupina 55–64 let dostala na úroveň dnešní věkové skupiny 16–24 let v roce 2021, skupina 65–75 až okolo roku 2030 a skupina starších 75 let by se na tuto úroveň dostala až ke konci 21. století.²³⁸ Zda je strop podílu uživatelů stejný pro všechny věkové skupiny, zůstává ovšem otevřenou otázkou pro budoucí výzkum stejně jako otázka, zda a kolik dnešních uživatelů s přibývajícím věkem přestane Internet užívat a zda nebude rychlost šíření Internetu v těchto skupinách zrychlovat.

Rychlejší adopce u středních věkových kohort a přetrvávající nízká míra penetrace u nejstarších věkových kohort jsou dále částečně vysvětlitelné nižší pravděpodobností přítomnosti (školu navštěvujících) dětí a mladých osob v domácnostech starších lidí. *Složení a velikost domácnosti* je v důsledku tradiční orientace sociálního výzkumu (a používaných datových souborů oficiálních statistik) na respondenta jako izolovanou analytickou jednotku často opomíjeným faktorem. Přesto je poměrně velmi dobrým prediktorem užívání Internetu, a to zejména v případě přítomnosti (školu navštěvujících) dětí v domácnosti, což je „možná ten vůbec nejdůležitější stimul pro to, začít užívat Internet“²³⁹. Podle nedávné studie týmu okolo Teresy Correa je vliv dětí na adopci ICT a zapojení rodiny do prostředí výraznější zejména u starších rodičů (přes 35 let), u žen a v chudších domácnostech.²⁴⁰ Data z České republiky (viz tabulka č. 2) i z jiných zemí²⁴¹ potvrzují přetrvávající výraznou roli těchto

²³⁶ Nová data Statistického úřadu z let 2008–2014 i data ze Světového projektu o Internetu tak oslabují starší tvrzení o přetrvávání a rozšiřování věkových rozdílů v užívání Internetu v České republice, např. u Saka et al. [2007: 41–42] a u Lupače a Sládka [2008: 9].

²³⁷ Findahl [2008: 9; 2011: 11]; Zickuhr [2013: 4].

²³⁸ Tyto údaje předpokládají jednotný strop ve výši 98 % připojené populace ve všech skupinách, stálý meziroční nárůst ve výši průměrného meziročního tempa růstu mezi roky 2005–2014 a nezohledňují přesuny mezi věkovými kohortami z důvodu stárnutí populace.

²³⁹ Cit. van Dijk [2005: 56]; toto tvrzení specifikuje a potvrzuje studie Browna, Venkateshe, Bala [2006], kontrolující vliv složení domácnosti přes další faktory.

²⁴⁰ Correa et al. [2013]

²⁴¹ Montagnier, Vickery [2007: 17]; Eynon, Helsper [2015].

proměnných i sílu jejich vlivu – v ČR hraje přítomnost dětí v domácnosti velkou roli, zatímco počet osob je relevantní až při počtu tři a více členů, kde je vyšší pravděpodobnost, že jde o domácnosti s přítomností mladých dospělých.

Tabulka č. 2: Podíl domácností s přístupem k Internetu v ČR v letech 2007–2011 (v % připojených domácností v daném typu domácnosti)

	2007	2008	2009	2010	2011
domácnost bez dětí	26	35	41	47	53
jeden dospělý bez dětí	13	21	21	26	35
dva dospělí bez dětí	24	30	38	42	46
tři a více dospělých bez dětí	51	67	71	80	85
domácnost s dětmi	50	63	74	80	84
jeden dospělý s dětmi	26	49	49	63	71
dva dospělí s dětmi	52	64	74	80	85
tři a více dospělých s dětmi	56	67	84	83	85
celkem za ČR	32	42	49	56	62

Zdroj: autor z dat ČSÚ

Přední postava výzkumu digitální propasti, holandský sociolog Jan van Dijk,²⁴² vysvětluje vliv velikosti a složení domácnosti pomocí tří následujících faktorů: (a) větší velikost domácnosti znamená vyšší pravděpodobnost výskytu uživatele v domácnosti, (b) větší velikost domácnosti znamená vyšší celkový příjem, což snižuje význam ekonomické bariéry k pořízení počítače či připojky k Internetu, a (c) děti jsou tlačeny partou, masmédií a školním prostředím (tj. spolužáky a učiteli) k vlastnictví počítače. Přidejme ještě čtvrtý faktor, který van Dijk opomíjí, a to, že (d) větší množství členů domácnosti znamená větší agregovanou sociální síť domácnosti s vyšší pravděpodobností výskytu uživatelů v této síti. Pojem „domácnost“ se ale v tomto bodě stává příliš zavádějící a brzdící další conceptualizaci role sociálního života jedince – z hlediska pravděpodobnosti užívání Internetu není až tak důležité, jestli sociální vztah s uživatelem Internetu je vztah rodičovský či nikoli a zda sociální interakce mající vliv na přijetí probíhají v „domácnosti“ či kdekoli jinde. Užitečnější by tedy bylo začlenit zkoumání vlivu velikosti a složení domácnosti do širšího rámce zkoumání role parametrů jedincovy sociální sítě. První kvalitativní studie vlivu sociálních sítí na adopci počítače a Internetu

²⁴² Jan van Dijk patří k významným současným sociologům nových médií. Všechny odkazy na jméno van Dijk v této práci se vztahují k tomuto autorovi.

byly provedeny již v druhé polovině devadesátých let. Získaný obraz, v nichž prezentovaný, případně mnohemu čtenáři povědomý: blízcí přátelé či děti dotazovaných v rozhovorech často vystupují v roli „laskavých expertů“, kteří přispěli ke zvýšení povědomí o užitné hodnotě ICT, byli stimulem pořízení či začátku užívání ICT (ať už darem, praktickým předvedením nebo zvýšením motivace) a pomáhali překonat počáteční uživatelské problémy a frustrace.²⁴³ Znalcům DOI tato zjištění případnou povědomá, neboť v nich uslyší ozvěnu jednoho ze základních mechanismů difuze inovace: „Pravděpodobnost osvojení inovace je u jedince spojena s množstvím uživatelů inovace v jeho nebo její sociální síti.“²⁴⁴ V polovině osmdesátých let Rogers potvrdil rozhodující vliv interpersonálních vazeb na pravděpodobnost osvojení PC v USA (před zakoupením PC měl každý nový osvojitel ve své sociální síti průměrně pět vlastníků PC a každý vlastník doporučil koupi PC průměrně osmi dalším osobám), a to i přes probíhající masivní reklamní kampaně IBM, Apple a dalších výrobců.²⁴⁵ Podobně, studie vypracovaná roku 2001 *San Diego Regional Technology Alliance* přišla se zjištěním, že faktor sociální vazby na uživatele či vlastníka počítače či Internetu je významnější než klasické sledované individuální charakteristiky respondenta, jako jsou etnicita, vzdělání či příjem.²⁴⁶ Tento závěr podporují i pozdější studie zaměřené na vysvětlení difuze Internetu z univerzitního prostředí, na vysvětlení nižší míry rozšíření ICT v rurálních oblastech a na vliv nízké sociability zbývajících neuživatelů na zpomalování rychlosti difuze Internetu.²⁴⁷ I přes množství indicií o důležitosti určitého množství uživatelů v sociální síti respondenta a pozdější snahy o začlenění tohoto faktoru do teoretických modelů adopce ICT²⁴⁸ je zvláštní, že autoři věnující se problematice digitální propasti nevěnovali tomuto větší pozornost. Najdeme sice ještě několik málo dalších studií zaměřených na zkoumání vlivu sociálních interakcí pomocí proměnných typu „hustota sociálních vazeb“, odvozených z množství uživatelů ve zkoumané oblasti,²⁴⁹ tato cesta je ale nedostatečná pro verifikaci a zpřesnění klíčových parametrů tohoto faktoru – tedy jak silný vliv v procesu rozšíření Internetu má sociální koheze dané populace a na mikro úrovni, jak se v průběhu difuze Internetu mění význam sociální sítě (její velikost, složení a podíl uživatelů v síti) pro osvojení ve srovnání s ostatními parametry osvojitele.

²⁴³ Rojas et al. [2003: 120–122]; Haddon [2004: 72–76]; Bakardijeva [2005: 98–103]. Termín „laskavý expert“ (*warm expert*) pochází od M. Bakardijevy.

²⁴⁴ Rogers [2003: 359], kurzíva E. M. Rogers.

²⁴⁵ Rogers [1986: 123–126].

²⁴⁶ Dowling [2001: 12].

²⁴⁷ Goldfarb [2006]; Albert, Dávid, Molnár [2008]; Boase [2010].

²⁴⁸ DiMaggio, Hargittai [2001: 11–12]; Warschauer [2003: 156–157].

²⁴⁹ Agarwal, Animesh, Prasad [2009]; Schleife [2010].

Genderové rozdíly v připojení k Internetu jsou úzce spojeny s problematikou kulturní podmíněnosti významu a síly jednotlivých socioekonomických a demografických kategorií v celkovém mixu zkoumaných proměnných. Pokud bychom například sledovali dynamiku adopce Internetu v kultuře, v níž platí závazné pravidlo přednosti přijetí a užívání nové technologie nejstarším členem rodiny, distribuce uživatelů Internetu dle věku by jistě nesledovala výše načrtnutý obecný model. I mezi zeměmi v jednom kulturním okruhu ovšem můžeme najít významné rozdíly spojené se specifickými hodnotami a životními styly jednotlivých generací a hustotou sociálních vazeb procházejících napříč generacemi. Podobně jsou i rozdíly mezi množstvím uživatelů u mužů a žen pochopitelné pouze v rámci místní dynamiky genderových stereotypů, která se promítá do internalizovaných, prožívaných a v určité (ne-)uživatelské praxi realizovaných sociálních bariér a šancí k užívání technických novinek typu ICT.²⁵⁰ V České republice například najdeme největší genderové rozdíly v užívání Internetu u jedinců s nižším vzděláním, částečně i u starší populace, tedy u segmentů populace s životním stylem odpovídajícím konzervativnějšímu přístupu k mužské a ženské roli,²⁵¹ naopak u mladších a vzdělaných jedinců genderový rozdíl v připojení k Internetu není patrný (viz tabulka č. 5). Tomu napovídají i výsledky aplikace vícerozměrných metod na zahraničních datech, vedoucí k jednoznačnému závěru, že genderové rozdíly v připojení k Internetu jsou plně vysvětlitelné odlišným příjmem a vzděláním u mužů a žen.²⁵²

Země, pro které máme k dispozici srovnatelná data, můžeme rozdělit do tří základních skupin dle velikosti a přetrvávání rozdílů mezi ženami a muži. Do první skupiny budou patřit země se silným emancipačním potenciálem, v nichž se tento rozdíl v současnosti pohybuje na hranici statistické chyby nebo již není vůbec znatelný (jmenujme Dánsko, Irsko, Francii, Švédsko, USA, Kanadu, pobaltské země). K vyrovnání rozdílů mezi muži a ženami v těchto zemích docházelo postupně: kupříkladu v USA, Irsku a Kanadě došlo k vyrovnání rozdílů již na konci devadesátých let.²⁵³ Do druhé skupiny můžeme zařadit země, v nichž růst počtu připojených probíhá se stejným tempem u obou pohlaví, které se od sebe liší přetrvávajícím rozdílem ve výši pěti až deseti procent (např. Belgie, Chile, Jižní Korea, Německo, Slovensko, Portugalsko, Řecko). V drtivé většině zemí druhé skupiny nenajdeme téměř

²⁵⁰ Cooper, Weaver [2003]; Castells et al. [2007: 41–55].

²⁵¹ Maříková, Radimská [2003: 30–36].

²⁵² Bimber [2000]; Hindman [2000: 256]; Wilson, Wallin, Reiser [2003]; Goldfarb, Prince [2008: 6]; Mosberger, Tolbert, McNeal [2008: 109]; Eynon [2009: 281].

²⁵³ Údaje za USA: NTIA [2000; 2002]; Fallows [2005]; údaje za Kanadu: Sciadras [2002]; údaje za evropské země platí o uživatelích 16–74 let, získáno z Eurostatu [2014].

Tabulka č. 3: Vývoj podílu uživatelů Internetu u mužů a žen v ČR v letech 2004–2014 (v % v dané skupině)

	2004	2006	2008	2010	2012	2014
Muži	34	46	61	69	74	82
Ženy	29	42	56	63	72	78
Ženy, 16–24 let	67	76	89	92	93	98
Muži, 16–24 let	62	79	92	92	91	98
Muži, 55–74 let	11	19	29	39	48	57
Ženy, 55–74 let	5	11	20	29	39	48
Muži, nízké vzd.	35	50	58	63	65	71
Ženy, nízké vzd.	19	29	39	45	48	60
Muži, vysoké vzd.	78	86	90	93	91	97
Ženy, vysoké vzd.	70	79	90	90	94	98

Zdroj: autor z dat Eurostatu, populace 16–74 let

žádné genderové rozdíly u nejmladší populace z důvodu užívání Internetu ve škole – tento rozdíl je lokalizován ve starších věkových kohortách. Konečně třetí skupinou jsou země se silně zakořeněnými ženskými a mužskými stereotypy. V těchto zemích rozdíly mezi podílem připojených mužů a žen přesahují v několika za sebou jdoucích letech deset procent (např. Itálie, Turecko, Chorvatsko, Írán, Indie, Mexiko, Ázerbájdžán).²⁵⁴ Zařazení České republiky není jednoznačné; zatímco WIP data za roky 2005–2014 ukazují zhruba od roku 2007 rozdíly na úrovni statistické chyby,²⁵⁵ podle ČSÚ patří Česká republika jednoznačně do druhé skupiny přetrvávajících rozdílů ve výši zhruba 6 % (viz tabulka č. 5).

Etnicita či *rasa* patřily podobně jako pohlaví k poměrně ostře sledovaným proměnným zejména v první vlně amerického výzkumu digitální propasti. Vysvětlení můžeme nalézt v tradici silného akcentu na rasovou a genderovou otázku v amerických sociálních vědách, odkud pocházela převážná část počáteční produkce odborných textů (data z jiných zemí jsou bohužel vzácná nebo úplně chybí, což se týká i ČR). Z prvních zpráv o rasových nerovnostech ve vlastnictví počítače a přístupu k Internetu bylo zřejmé, že tyto nerovnosti jsou kulturně specifické a nelze je uchopit obecně podle dělení na ústřední a okrajové rasy či etnika. Ve Spojených státech byl podíl vlastníků počítače a uživatelů Internetu u asijských a tichomořských Ameri-

²⁵⁴ ITU [2010: 86]; WIP [2010: 45; 2012: 36]; Eurostat [2014].

²⁵⁵ Lupač, Chrobáková, Sládek [2014: 8].

čanů vždy minimálně na podobné úrovni jako u bílých Američanů, zatímco původní obyvatelé, Latinoameričané a Afroameričané v adopci Internetu výrazně zaostávali, přičemž se digitální propast mezi těmito dvěma skupinami etnik do roku 2000 stále rozšiřovala.²⁵⁶ Problematické se tyto rozdíly zainteresovaným autorům jeví zejména s ohledem na možnost budoucího zvyšování etnických a rasových nerovností, způsobeného nízkou a nekvalitní vybaveností ICT v domácnostech a školách méně připojených etnických menšin, které se již v současnosti projevuje rizikem jejich sociálního propadu v souvislosti s nižším uplatněním ve školském systému či na stále více se informatizujícím trhu práce.²⁵⁷ Výzkumníci z PIP se přiklánějí k verzi o uzavírající se digitální propasti mezi hispánskými Američany a tradičně nejpřipojenějšími etniky,²⁵⁸ upozorňují ovšem současně, že nárůst připojených Afroameričanů a Latinoameričanů v posledních letech (...) spadá do značné míry na vrub užívání Internetu v mobilním telefonu, což značně omezuje potenciál benefitů z připojení.²⁵⁹

Zobecnitelnost specifické americké zkušenosti s dynamikou přístupu jednotlivých ras či etnik k Internetu je možná pouze na úrovni dostatečně abstrahující od konkrétních ras a etnik směrem k očistění vazby mezi sociálními šancemi a překážkami imigrantů a příslušníků x-té generace v určitém sociálním kontextu a na tento kontext nevázaných znaků té které rasy či etnika. Z poznatků sociální a kulturní antropologie a sociologie dnes již s jistotou víme, že příslušníci téže rasy či téhož etnika mohou v důsledku adaptace na různé sociální kontexty dosahovat diametrálně odlišných úrovní skupinového sociálního statusu, kognitivních schopností, osobnostních rysů, hodnotových preferencí atd. Podíl uživatelů mezi Samojsci a Indy na Novém Zélandě se tak i po kontrole přes věk a pohlaví liší v závislosti na tom, zda se na Nový Zéland přistěhovali, nebo se tam narodili.²⁶⁰ Podobně i třetí generace asijských imigrantů v Seattlu bude zřejmě dosahovat výrazně odlišných průměrných hodnot připojení k Internetu ve srovnání se současným stavem domovské populace jejich prarodičů. Explanační síla samotného faktoru „Asiat“, „Afroameričan“ či „Samojec“ se proto mimo konkrétní zkoumaný kontext blíží nule. Na obecné úrovni se navíc nemůžeme vyhnout jedné z klíčových otázek zkoumání rasové dimenze digitální propasti: zda pozorovaná rasová nerovnost v připojení k Internetu není jen funkcí dalších nerovností, jako

jsou nerovnosti ve vzdělání, přístupu na trh práce apod. Ze studií na toto téma (i mimo USA) vyplývá, že i když příjem, vzdělání a zaměstnání vysvětlí značnou část nerovnosti pozorované při porovnání rasy/ethnicity, na rozdíl od pohlaví vliv této proměnné úplně nezmizí.²⁶¹ Vysvětlení tohoto rezidua spočívá buď v „odlišných kulturních zdrojích a zájmech“,²⁶² nebo v jazykové bariéře spojené s tím, že většina online obsahu dostupného v dané zemi je v angličtině anebo v jazyce ústředního etnika.²⁶³ Jazyková vybavenost v určitém kontextu či odlišný životní styl ovšem nejsou definičními znaky příslušnosti k určité rase či etniku; samostatný vliv těchto kategorií hovoří spíše o nezařazení vysvětlujících proměnných životního stylu a jazykové vybavenosti do výpočtu než o rasové či etnické podmíněnosti vztahu k ICT.²⁶⁴ Využívání rasy a ethnicity jako vysvětlující proměnné je proto spíše znakem přežívajícího akademického rasismu přispívajícího k udržování rasových a etnických hranic, a tudíž nerovností, digitální propast nevyjímaje.²⁶⁵

Dosažené vzdělání patří spolu s věkem a příjmem k nejsilnějším prediktorům užívání Internetu. Velmi vysoká čísla u středoškolsky a vysokoškolsky vzdělané populace jsou spojena s kombinací pěti jevů: (a) s rychlejší a intenzivnější komputizací vyšších stupňů školského systému, které již dnes opouští jen uživatelé, (b) s podstatně rychlejší informatizací segmentů pracovního trhu, kde je požadováno středoškolské a vyšší vzdělání, (c) s vyšším příjmem a na něj navázanými spotřebními vzorci luxusní spotřeby, (d) s pravděpodobnější sociální vazbou na vlivné jedince již užívající ICT a s (e) nepřímou úměrou mezi věkem a vzdělaností. Naopak nižší vzdělání je častěji spojeno s manuální prací, kdy jedinec v práci počítač neuvžívá, a s životním stylem, kdy je otázka vlastnictví či užívání ICT vázaná především na míru užívání ICT v členských a referenčních skupinách, na tlak institucí (školy, úřady, kulturní instituce, masmédi...) a na subjektivní vnímání přínosnosti užívání Internetu vzhledem k praktickým každodenním činnostem a problémům. Vývoj situace v ČR dobře odráží odpovídající odlišné dynamiky růstu u jednotlivých vzdělanostních skupin (viz schéma č. 8).

Z grafu je patrná slábnoucí rychlost růstu u české vysokoškolsky vzdělané populace, jejíž křivka adopce jeví znaky přibližování ke stropu pro zkoumané věkové rozmezí (25+); hlavními přispěvateli k nárůstu celkového počtu uživatelů Internetu v ČR jsou nyní lidé se středoškolským vzděláním.²⁶⁶

²⁵⁶ Hoffman, Novak [1998]; NTIA [1999; 2000; 2002]; Hoffman, Novak, Schlosser [2001: 61]; Fairlie [2007: 268–271].

²⁵⁷ Hess, Leal [2001]; The Journal of Blacks in Higher Education [2004a; 2004b]; Fairlie [2005].

²⁵⁸ Livingstone, Parker, Fox [2009]; Smith [2010a: 7].

²⁵⁹ Aaron Smith, senior researcher v PIP, citován ve Washington [2011].

²⁶⁰ Greenbrook-Held, Morrison [2011: 35].

²⁶¹ Fairlie [2004]; Wilson, Wallin, Raiser [2003]; Korup, Szydlík [2005].

²⁶² Cit. van Dijk [2005: 60].

²⁶³ Fairlie [2004]; Warschauer, Matuchniak [2010: 183]; Poushter et al. [2015].

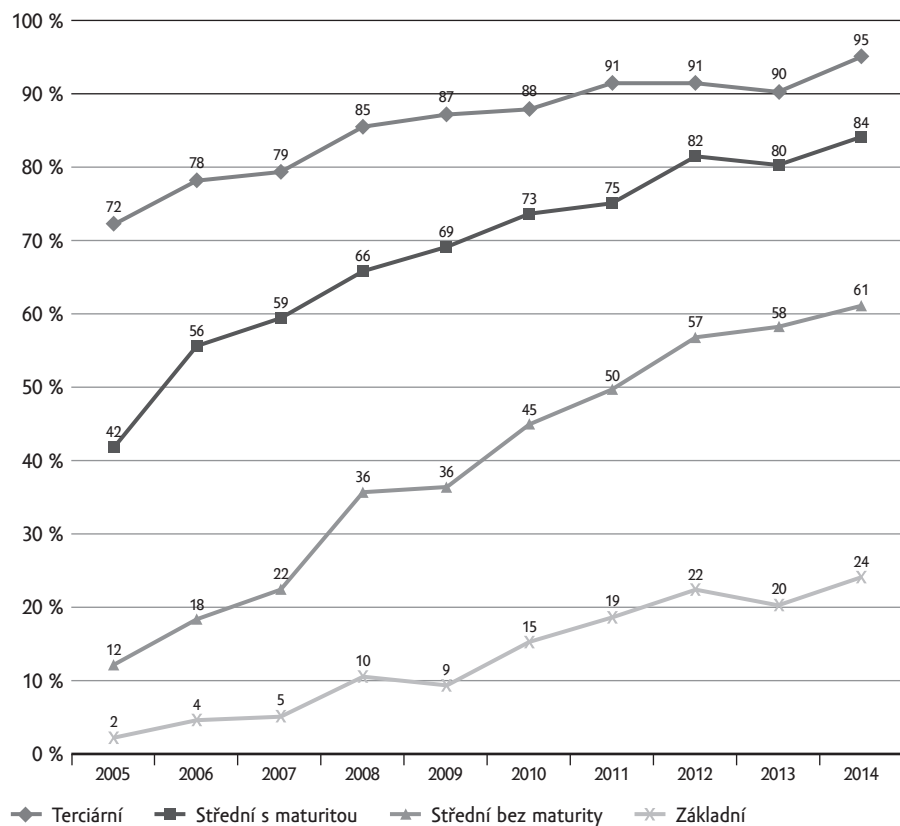
²⁶⁴ Livingstone, Parker, Fox [2009].

²⁶⁵ Tuomi [2000: 7].

²⁶⁶ Stejně i Lupač, Chrobáková, Sládek [2014: 8].

Mírný nárůst byl zaznamenán i u populace se základním vzděláním, nicméně celková změna není natolik velká, aby přispěla k uzavírání digitální propasti mezi nejméně a nejvíce vzdělanou částí populace. Vývoj digitální propasti mezi vzdělanostními skupinami není v ČR atypický, což potvrzují data z dalších evropských i mimoevropských zemí. Přetrvávající výrazné rozdíly mezi krajními vzdělanostními skupinami nacházíme i mimo euroamerický kulturní okruh, kde je otázka uzavření zatím vzdálenou budoucností.²⁶⁷

Schéma č. 8: Vývoj podílu uživatelů podle vzdělání v ČR v letech 2005–2014

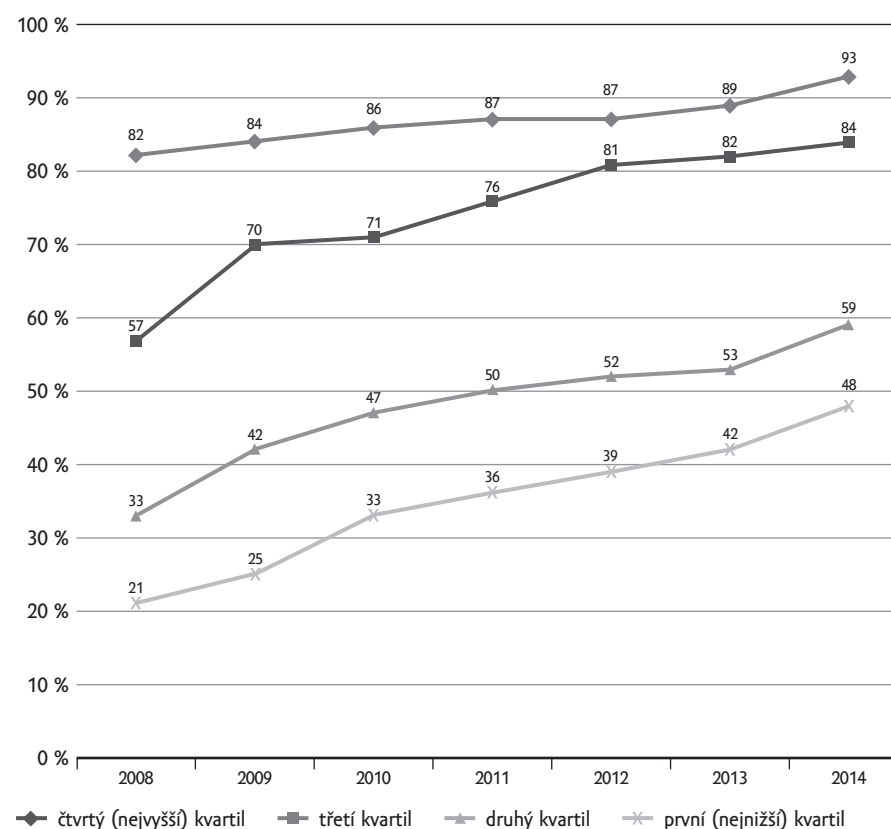
Zdroj: autor z dat ČSÚ, populace 25+

Představený „klasický“ přístup ke zkoumání vzdělanostní dimenze digitální propasti patří v celku produkovaných textů již k okrajové záležitosti, podobně jako dříve populární problém rozdílů v počítačové vybavenosti a připojení škol, který v zemích s nejvyšší produkcí textů na téma digitální

²⁶⁷ WIP [2010: 47; 2012: 37]; KISA, Korea Communications Commission [2010: 6].

propasti zastaral jako důsledek vládních programů komputizace a internetizace školského systému – v USA bylo v roce 1998 připojeno k Internetu 98 % veřejných škol, v ČR v roce 2006 99 % škol, EU v roce 2006 dosáhla 96 % připojených škol a v žádné členské zemi nebylo množství připojených škol nižší jak 90 %.²⁶⁸ Hlavní pozornost obhájců digitální propasti se přenesla k jiným výzkumným problémům: k rozdílům mezi školami v kvalitě a objemu vybavenosti ICT,²⁶⁹ ke zkoumání vztahu vzdělání a uživatelských dovedností a k otázce očištění vlivu jednotlivých nezávislých proměnných a stanovení pořadí a síly jejich vlivu.

Schéma č. 9: Vývoj podílu uživatelů v ČR podle příjmu domácnosti v letech 2008–2014

Zdroj: autor z dat Eurostat, populace 16–74

²⁶⁸ Cattagni, Farris [2001: 1]; Korte, Hüsing [2006: 30].

²⁶⁹ Např. Hess, Leal [2001]; Lanahan [2002]; Valentine, Holloway, Bingham [2002]; Valadez, Durán [2007]; Warschauer, Matuchniak [2010: 188–190].

Protože *příjem* jako tradiční ohnisko studia sociální nerovnosti je provázán s téměř všemi dalšími zkoumanými faktory digitální propasti – vzděláním, pohlavím, rasou/etnicitou, věkem, zaměstnaneckou pozicí, regionem atp. – je již z výše řečeného zřejmé, že stav digitální propasti nebude při porovnání různých příjmových skupin příliš odlišný. V případě Spojených států, Austrálie a Japonska se odborné texty shodují na rozšiřování příjmové digitální propasti zhruba do roku 2005, v evropských zemích je situace různá, přičemž v EU jako celku se mezi lety 1997/1998 a 2003 šance na užívání Internetu zvýšily v nejnižším příjmovém kvartilu více než v nejvyšším příjmovém kvartilu.²⁷⁰ Také data za ČR ukazují uzavírání digitální propasti vyjádřené rozdíly v příjmu domácností (viz schéma č. 9), i když tempo je pomalé.

Snaha očistit vliv samotného příjmu od ostatních, na něj navázaných proměnných, vede dosud k hypotéze, že v ekonomicky vyspělých zemích euroamerického kulturního okruhu patří příjem spolu s věkem k nejsilnějším prediktorům vlastnictví ICT, následovaný vzděláním, jehož význam je úměrný vztahu mezi cenou ICT a průměrným příjmem v dané zemi. Vliv vzdělání je tedy patrně vyšší v ekonomicky rozvinutých zemích, zatímco v zemích rozvojových zůstává rozhodující proměnnou příjmem.²⁷¹

Pokud se zaměříme místo na vlastnictví na užívání, pak k věku, příjmu a vzdělání musíme přidat ještě *zaměstnaneckou pozici*, která má výrazný vliv na možnost (či nutnost) užívání ICT v práci. Užívání ICT v práci pak vede k vyšší pravděpodobnosti užívání ICT doma, přičemž tento vztah není vysvětlitelný příjmem.²⁷² Podle Statistiky rodinných účtů ČSÚ byl mezi lety 1990–2008 podíl domácností vlastnicích osobní počítač vždy o 30–40 % vyšší u domácností vedených zaměstnancem ve srovnání s průměrnými hodnotami za české domácnosti. V roce 2014 užívalo Internet dle WIP-CZ již více jak devět desetin ekonomicky aktivní populace, výrazný nárůst mezi lety 2005 a 2014 však zaznamenali také nezaměstnaní.²⁷³

K poslední ze sledovaných „velkých“ dimenzí sociální nerovnosti, kterou bychom zde neměli opomenout, patří *vliv jedincovy lokace v určitém sociálně geografickém prostoru* na pravděpodobnost užívání ICT. Zdůraznění prostorové dimenze veškeré sociální teorie i praxe (tzn. i určitých systémů institucionalizované sociální nerovnosti) představuje sociologií stále ne dostatečně zpracovaný a doceněný přínos z pomezí urbanistiky, sociální geografie a sociologie.²⁷⁴ Tato nedocenenost se odráží v opomíjení tří důležitých problémů:

²⁷⁰ Martin, Robinson [2007: 13–14].

²⁷¹ Katz, Rice [2002: 54–55]; NTIA [2002: 19]; van Dijk, Hacker [2003: 319]; van Dijk [2006b: 226].

²⁷² NTIA [2002: 19].

²⁷³ Lupač, Chrobáková, Sládek [2014].

²⁷⁴ Tickamyer [2000].

(a) analýzy v implicitním, nereflektovaném, často nevhodně zvoleném měřítku, která opomíjí multiplicitu měřítek sociálních jevů a procesů, a ústí tak v „tendenci plést si, slučovat či ignorovat prostorové procesy odehrávající se v jiných měřících“²⁷⁵, (b) analýzy zvoleného prostorového výseku jako izolované entity, opomíjející jeho relační podstatu ve vztahu k dalším prostorům a sociálním procesům různých měřítek, a (c) opomíjení sociálně konstruované – a tudíž fluidní – povahy zkoumaného prostoru a konfigurace elementů, z nichž je tvořen. Tyto tři problémy nyní využijeme k formulaci odvozených otázek, které by nám měly pomoci lépe pochopit prostorovou dimenzi digitální propasti. Tyto otázky jsou: (A) jaká jsou základní měřítka, na nichž tyto texty operují, a jaké jsou základní obrysy evidence nerovnosti v připojení k ICT na těchto úrovních, (B) jaká je míra vzájemného propojení nejčastěji zkoumaných měřítek a zda a jak může ovlivňovat interpretaci výsledků, (C) jaké prostorové elementy a měřítka analýzy chybí v současném výzkumu digitální propasti a jak rozšíření analýzy o tyto elementy a opuštění stávající úrovně analýzy může pomoci porozumění problematice digitální propasti. Na první dvě otázky můžeme nalézt odpověď ihned, třetí ovšem vyžaduje změnu perspektivy, a vrátíme se k ní proto až po představení základní stavby argumentace digitální propasti a jejích problémů (v kpt. 6).

Problematika prostorových nerovností v rámci národního státu patří k diskusi o digitální propasti již od jejího počátku, a to ve formě sledování rozdílů v míře adopce Internetu mezi základními druhy administrativně či statistickou tradicí definovaných subnárodních prostor, jako jsou rurální a urbánní oblasti (včetně rozlišení na vnitřní město a suburbia), regiony (pacifická oblast, středozápad atd.), státy a minimálně i mikroregiony (EU) či metropolitní a mikropolitní oblasti (USA). Tyto prostory vstupují do analýzy a interpretace výsledků nejčastěji jako stabilní, vnitřně homogenní a dále nediferencované celky.

Připomeňme si, že jeden z ústředních textů počátku diskuse nesl podtitul „Průzkum informačně nemajetných v rurální a urbánní Americe“²⁷⁶ a tvrzení o nižší míře penetrace domácností z rurálních oblastí patřilo v devadesátých letech k častým argumentům při diskusi o nutnosti přemostění digitální propasti a rozšíření univerzální služby na nové komunikační technologie.²⁷⁷ I když se podle dalších zpráv NTIA po roce 2000 podíl domácností s internetovým připojením v rurálních oblastech vyrovnal s národním průměrem, pozdější studie PIP přinesla zjištění o udržování digitální propasti o velikosti zhruba desetipro-

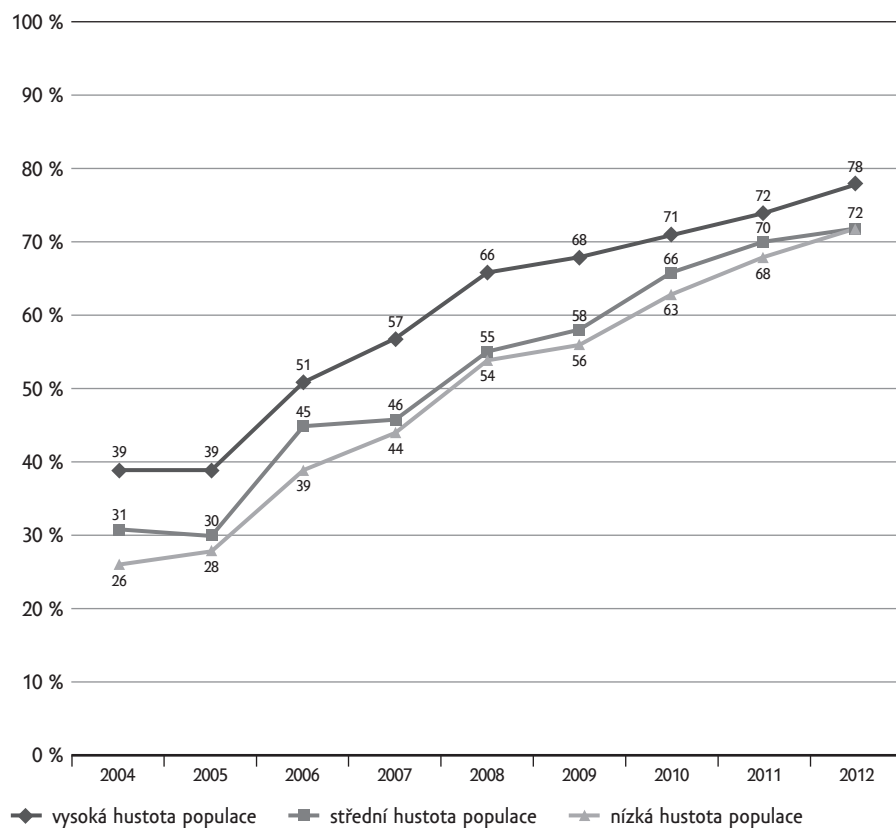
²⁷⁵ Cit. ibid.: 810.

²⁷⁶ NTIA [1995].

²⁷⁷ Anderson et al. [1995]; NTIA [1998; 1999]; Hindman [2000].

centního rozdílu.²⁷⁸ Rozdíly mezi podíly uživatelů v podobných subnárodních prostorech potvrzují také data z Kanady, Nového Zélandu, Evropy a Číny.²⁷⁹ V ČR se mezi lety 2004–2012 digitální propast mezi hustě a řídko osídlenými oblastmi mírně zúžila (viz schéma č. 10), celkový význam hustoty osídlení ale mezi ostatními faktory digitální propasti nehraje velkou roli.

Schéma č. 10: Vývoj podílu uživatelů v ČR dle hustoty osídlení v oblasti v letech 2004–2012

Zdroj: autor z údajů EUROSTATU

Jak geografické rozdíly vysvětlit? Odpověď na tuto otázku znamená v první řadě ověřit, zda je v tomto případě lokace nezávislou proměnnou nevysvětlitelnou dalšími položkami tak, jako jsme to viděli například u genderových

²⁷⁸ NTIA [2000: 5–7; 2002: 20]; Hale et al. [2010: 1306].

²⁷⁹ Wang, Liu [2004]; Holloway [2005]; Eurostat [2014]; Haight, Quan-Haase, Corbett [2014]. Novější data za ČR nejsou v databázi Eurostatu k dispozici.

rozdílů. Obecně platí, že v rurálních oblastech je vyšší průměrný věk a nižší vzdělání i příjem, což lze vysvětlit strukturou trhu práce v řídko osídlených oblastech s průměrně nižší přidanou hodnotou práce, tomu odpovídajícímu poměru nákladů a výtěžků, vyšší nezaměstnaností a migrací mladé a vzdělané populace do měst. Protože věk, vzdělání a příjem jsou důležitými faktory inovátorství, osvojují si lidé z rurálních, řídko osídlených oblastí nové technologie v průměru později než lidé z měst, hustě obydlených či metropolitních oblastí. Kontrola přes věk, vzdělání, příjem a další individuální charakteristiky ale u nezanedbatelné části studií vysvětlila rozdíly dle geografické lokace „pouze“ do značné míry, tedy ne úplně,²⁸⁰ což znamená, že lokace může mít samostatný nezávislý vliv na pravděpodobnost užívání Internetu. Naši otázku bychom v takovém případě museli pozměnit: Jaké specifické vlastnosti rurálních, řídko osídlených oblastí (resp. vnitřních měst či socioekonomicky deprivovaných čtvrtí, regionů atp.) přispívají k nižší pravděpodobnosti užívání Internetu u jejich obyvatel? Hledáme tedy nyní strukturální (tj. nadindividuální) a infrastrukturní příčiny, nezajímají nás teď parametry lokace získané agregací izolovaných individuálních charakteristik jedinců v této lokaci se vyskytujících. Jako užitečné se při rozdělení těchto příčin jeví využití metafory trhu, kdy na jedné straně posuzujeme prostorově specifické rozdíly v nabídce a na straně druhé prostorově podmíněné rozdíly v poptávce.

Geografii Internetu lze zkoumat na třech rovinách: na rovině prostorové distribuce uživatelů, na rovině geografie technické infrastruktury a na rovině ekonomické geografie ICT businessu.²⁸¹ Abychom mohli pokračovat dále, musíme zdůvodnit, proč by prostorová distribuce uživatelů měla následovat a kopírovat geografii technickou a ekonomickou. Pokud by totiž geografie uživatelů měla být nezávislá na prostoru, tak jak to bylo zvěstováno mnohými komentátory a vědci-proroky v podobě teze o zrušení (centralizovaného) prostoru,²⁸² nemělo by smysl pátrat po její souvislosti s ekonomickou a technickou infrastrukturou, a specifika lokace by tedy měla být hledána jinde. Teze o znevýznamnění prostoru v důsledku rozšíření ICT byla ovšem spíše projevem ideové zaslepenosti než argumentem založeným na pozorování reálných procesů: již v osmdesátých letech bylo zřejmé, že síť datových kabelů, struktura datových toků i geografie IT businessu je vysoce koncentrovaným podílíkem, korelátorem i důsledkem specifické mocen-

²⁸⁰ Hindman [2000]; Noce, McKeown [2008: 472]; Hale et al. [2010: 1307]; Whitacre [2010: 1297–1298]; Haight, Quan-Haase, Corbett [2014]. Vliv prostorového umístění byl naopak po kontrole přes další proměnné marginalizován do statistické nevýznamnosti u Bella, Reddyho, Rainie [2004: 17], Chaudhuriho [2000: 13] a Vehovara et al. [2006: 282].

²⁸¹ Castells [2001: 208].

²⁸² Např. Mitchell [1995: 8–10]; Negroponte [1995: 165–167]; Cairncross [1999]; Anderson [2005: 45–50].

ské geografie globalizovaného kapitalismu, s centrálními uzly v místech, kde se kříží nejmohutnější toky lidí, informací, zboží a jejich přepravních prostředků. Výsledná síť toků do značné míry nerespektuje tradiční prostorové hranice (měst, čtvrtí, hranic národních států) a umožňuje lokacím se strategickou hodnotou pro globální finanční, produkční a distribuční sítě vymanit se z vazeb na své geografické okolí. Těmito klíčovými lokacemi jsou nejčastěji strategická jádra měst se silně rozvinutým sektorem služeb pro aktéry pohybující se na úrovni globálních operací. Vedlejším produktem je prohlubování nerovností mezi centry a jejich periferiemi a oslabení vzájemné závislosti založené na geografické blízkosti.²⁸³

V důsledku se mění nejen to, co si představujeme pod pojmem „město“, mění se také samotný význam pojmu „centrum“.²⁸⁴ Pozorovat vývoj nerovnosti na úrovni států či regionů proto může být zavádějící – nová ekonomická geografie se formuje na stále více odlišných úrovních subnárodního i globálního členění prostoru. V případě analýz rozdílů v připojení k Internetu můžeme tyto poznatky využít pro problematizaci tvrzení o uzavírání geografické dimenze digitální propasti na úrovni ekonomicky vyspělých zemí – jakmile přejdeme na detailnější měřítko analýzy, propast se před námi otevře s novou silou, nesrovnatelnou s úrovní klasických národních a subnárodních rozdělení.²⁸⁵ Sledování rozdílů v připojení dle velikosti bydliště či hustoty osídlení ztrácí v tomto kontextu vypovídací hodnotu. Konfrontace různých měřítek či jejich paralelní posuzování je však při sledování digitální propasti na subnárodní úrovni dosud ojedinělé a omezuje se na texty spadající pod sociální geografii.

Vraťme se po této malé odbočce k otázce provázanosti uživatelské, technické a ekonomické geografie ICT. Vysoce propojená centra působí dostředivou silou na zdroje, talenty a další kapacity ze svého teritoria působnosti, využívající je pro udržení a zvýšení své konkurenceschopnosti v globalizující se ekonomice. Největší poskytovatelé připojení, nejrychlejší přenosové rychlosti, servisní služby – to vše se rozvíjí a zůstává v městských oblastech. Vysoká komunikační hustota a přítomnost velkých sociálních sítí s vyšším výskytem inovátorů a prvních osvojitelů je ideálním prostředím pro rychlejší šíření inovací.²⁸⁶ Poskytování připojení k Internetu je nejlukrativnější právě v těchto

²⁸³ Sassen [1991, kpt. 2–5; 1998: 177–218; 2002]; Warf [2001]; Zook [2005: 10–39]; podobně také kpt. 3.4.4.

²⁸⁴ Sassen [1998: 179–182].

²⁸⁵ Holloway [2005]; Perkins, Neumayer [2011: 66]. Vicente, Lopéz [2011] při sledování rozdílů mezi evropskými mikroregiony pomocí složeného ICT indexu došel k závěru, že v České republice je jedna z nejvýraznějších mikroregionálních digitálních propastí v evropském měřítku (mezi Prahou a zbytkem země s nejhůřší pozicí Moravskoslezského kraje a východních Čech).

²⁸⁶ Rogers [2003: 288–292, 333–335].

hustě osídlených místech s velkým potenciálním trhem díky dobře rozvinuté infrastruktuře a masové luxusní spotřebě – čím menší je hustota osídlení a větší vzdálenost od centra, tím vyšší jsou náklady na vybudování infrastruktury pro tím méně perspektivnější cílovou skupinu, což v důsledku znamená menší počet poskytovatelů (nižší konkurenci), vyšší ceny i nižší kvalitu.²⁸⁷ Na straně poptávky stojí specifický trh práce, nižší celková hustota sociálních vazeb a nižší zastoupení servisních a jiných doprovodných služeb, což jsou parametry spojené s menší motivací a potřebou připojení.²⁸⁸ Nezastupitelnou roli mohou hrát i subkulturní rozdíly mezi lokálními systémy hodnot a sociálních institucí.²⁸⁹ Souhra těchto faktorů pak zřejmě nejvýrazněji přispívá k individuálními charakteristikami nevysvětlené části rozdílů mezi zkoumanými subnárodními prostory. Podobně jako u dalších dimenzí digitální propasti i zde vidíme, že bez vnějšího zásahu zůstanou strukturálně podmíněné rozdíly v připojení zachovány s největší pravděpodobností po dlouhou dobu.

* * *

Na závěr této podkapitoly před námi vyvstávají dvě propojené otázky: za prvé, jaký je dnes výsledný obraz evidence rozšiřování či uzavírání digitální propasti na úrovni národního státu, a za druhé, do jaké míry jsou použité metody a přístupy vhodné k získání odpovědi na tuto otázku. V průběhu prezentace stavu a reflexe rozdílů v připojení jsem postupně představil nejčastěji používané metodické a interpretační přístupy: dostali jsme se od (1) zdůraznění přetrvávajícího posuzování změn v podílech uživatelů ve vybraných statusových skupinách přes vyváženější (2) ukazatele změn poměrů šancí k (3) pokročilým analýzám poměřujícím očištěný vliv jednotlivých proměnných na pravděpodobnost užívání Internetu.

Jak jsme viděli v aplikaci prvních dvou přístupů na průběh v posledních letech, nahrává vývoj rozdílů v připojení mezi základními statusovými skupinami spíše představě postupného uzavírání digitální propasti, tempo změn je ale v některých případech natolik nevýrazné, že se možnost uzavření digitální propasti stává otázkou vývoje v horizontu několika budoucích generací.

Třetí přístup je bezesporu analyticky zajímavý z hlediska snahy o vytvoření obecného modelu faktorů připojení k ICT, jeho přínos vzhledem k vysvětlení společenské závažnosti digitální propasti je ovšem sporný. Mimo rámec zkoumání očištěného vlivu jednotlivých proměnných ve zkoumaném

²⁸⁷ Parker [2000: 282–283]; García [2002: 50]; Greenstein, Prince [2007]; Hale et al. [2010: 1307–1308].

²⁸⁸ Boase [2010].

²⁸⁹ Holloway [2005].

čas a místě se podle mého názoru u drtivé většiny aplikací vícerozměrných analýz na problematiku adopce vybrané ICT jedná o typický případ metodologického fetišismu s problematickou teoretickou využitelností a omezeným potenciálem dalšího rozvoje. Vytváření jednotného, univerzálně platného modelu faktorů připojení k ICT, který by mohl sloužit jako nástroj prevence rozšiřování či přetrvávání digitální propasti, je totiž podle mého názoru problematické z pěti základních důvodů. Za prvé, význam a síla představených, nejčastěji užívaných proměnných, které by umožnily mezinárodní komparaci a validizaci takového modelu, je kulturně podmíněný, a proto mají tyto proměnné v různých kulturách odlišnou predikční sílu. Kulturní podmíněnost síly a významu sledovaných proměnných ovšem není jedinou překážkou, která stojí v cestě konstrukce takového modelu. Tou další je měnící se význam a predikční síla zdrojů v průběhu informatizace zkoumané populace²⁹⁰ – modely nasazené v různých zemích v různých letech proto přichází s často rozpornými zjištěními o významu a síle sledovaných proměnných. Dále, obecný model by musel obsahovat neznámou individuální charakteristiku o neznámé síle, která by zastupovala nepředpokládané, někdy i obskurní proměnné, které mohou mít rozhodující význam pro vysvětlení dynamiky připojení v kulturně specifických statusových skupinách a lokalitách (např. členství v politických strukturách státu). Za čtvrté, konstruované modely pochází v drtivé většině z ekonomicky rozvinutých zemí euroamerického kulturního okruhu s vysokou mírou penetrace Internetem, což značně vychyluje výsledky snah o zobecnění. Konečně, takový model by mohl jen obtížně zohlednit strukturální mezo- a makrosociální faktory, jako jsou místní informační politiky, lokální technologická řešení ICT infrastruktury, pozici lokality v globálním ekonomickém systému či specifický institucionální rámec.

Základní a nesporná zjištění aplikace těchto složitých modelů jsou již delší dobu dobře známá v rámci DOI, a mohou tedy sloužit k verifikaci a rozšíření této teorie, přidaná hodnota v rámci zdůvodnění společenské závažnosti digitální propasti je ale z výše uvedených důvodů poměrně nízká a omezuje se na očištění vlivu základních proměnných. Výsledná zjištění jsou ale natolik triviální (nejvýznamnějšími faktory jsou vzdělání a ekonomická situace) nebo protichůdná (role pohlaví, etnicity, věku v různých kontextech), že je jejich přínos za hranice zkoumání jejich vzájemných vztahů v datových souborech sporný. Časově a prostorově omezená zjištění takových modelů jsou tedy snad uplatnitelná při cílení lokálních politik – ty ale pak často stojí nikoli před otázkou řešení digitální propasti, ale před problémem řešení sociální nerovnosti jako takové.

²⁹⁰ Greenstein, Prince [2007: 172–173]; Noce, McKeown [2008].

4.3.2 Globální digitální propast

Problematiky globální digitální propasti jsme se v této práci již několikrát dotkli v částech přesahujících do tématu mezinárodních nerovností. Paralelně s prvními výzkumy digitální propasti ve Spojených státech a v dalších vyspělých zemích se začal rozvíjet výzkum mezinárodních rozdílů v připojení ke globální informační infrastruktuře. Globální instituce jako OSN, OECD, Světová banka či Mezinárodní telekomunikační unie začlenily v druhé polovině devadesátých let problém nerovného rozšíření Internetu do svých zpráv v tónu odpovídajícímu akademickým reflexím zásadního významu ICT pro další společenský pokrok.²⁹¹ Z těchto zpráv, analýz technické a ekonomické geografie ICT a prvních odhadů globálního počtu uživatelů bylo zřejmé, že rozdíly pozorované ve vyspělých zemích jsou nesrovnatelné se stavem digitální propasti v rozvojových zemích a mezi rozvojovými a rozvinutými zeměmi. Podle zprávy *Human Development Report* z roku 1999 vypracované *United Nations Development Programme* bylo v roce 1998 „v průmyslových zemích – v nichž žije méně než 15 % světové populace – 88 % všech uživatelů Internetu. Zatímco pouze v Severní Americe – s méně než 5 % světové populace – byla v té době celá polovina ze všech uživatelů Internetu, v jižní Asii, v níž žije zhruba pětina světové populace, bylo méně než jedno procento světové populace uživatelů Internetu.“²⁹² Rok 2000 je pak pro globální digitální propast z hlediska politické pozornosti přelomový, neboť toto téma zaznívá z úst bezprecedentní šíře vrcholných představitelů většiny velkých hráčů na světové scéně (USA, Británie, Japonsko, MMF, Světová banka, OSN, Microsoft, ...).²⁹³

I u globální digitální propasti můžeme po roce 2000 najít argumenty uzavírání či nepotřebnosti politické intervence, podobně jako v případě napadání politické závažnosti digitální propasti v USA: snižující se Gini koeficient nerovností v přístupu k ICT, vyšší tempo růstu uživatelů v rozvojových zemích, grafické znázornění uzavírání propasti s použitím logaritmického měřítka na vertikální ose či zmenšující se poměr podílu připojených mezi rozvinutými a rozvojovými zeměmi.²⁹⁴ Při sledování vývoje podílu uživatelů do roku 2014 je ovšem zřejmé, že rozdíl mezi množstvím uživatelů v rozvinutých a rozvojových zemích se stále zvětšuje (viz schéma č. 11). Na rozdíl od studií na národní úrovni tak nemá akademická diskuse zabývající se globální digitální propastí a potřebou jejího narovnání žádné výrazné pochybnosti.

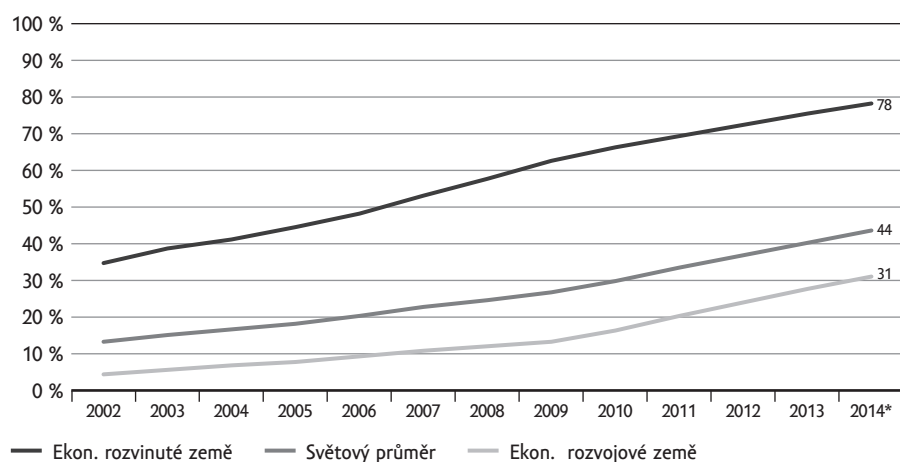
²⁹¹ Shrnutí a stručné představení zpráv těchto institucí u Norris [2001: 5–6] a u Hwang [2006: 18–25].

²⁹² Cit. UNDP [1999: 62].

²⁹³ Hwang [2006: 14].

²⁹⁴ Shrnutí i protiargumentace viz James [2008a].

Schéma č. 11: Podíl domácností s připojením k Internetu v rozvinutých a rozvojových zemích v letech 2002–2014

Zdroj: ITU World Telecommunication / ICT Indicators database (poččestění a grafická úprava autor)

* - odhad

Rozpracování problému globální digitální propasti nad rámec jednoduchých porovnávání počtu uživatelů v jednotlivých zemích (či jejich typech) se od studií na úrovni národního státu liší v několika typických znacích, které jsou společně převážné většině prací na toto téma. Tyto znaky vymezují pole, v němž se odehrává problematizace a interpretace dat.

Základní úrovní analýzy je srovnání mezinárodních rozdílů v míře adopce ICT, základní analytickou prostorovou jednotkou je co do vnitřních rozdílů neproblematizovaný prostor národního státu.²⁹⁵ Dostupnost datových zdrojů je silně omezená volbou tohoto měřítka, autoři se proto musí spolehnout na datové zdroje několika málo nadnárodních institucí (OECD, ITU, Světová banka, OSN, Eurostat) a na své schopnosti interpretovat dostupné indikátory v souladu s teoretickými konstrukcemi a generalizacemi předchozích studií. Použitelná zdrojová data jsou tedy definována metodologií a optikou těchto globálních institucí, což značně omezuje variabilitu a výsledky prováděných analýz (a tedy i následné kritické diskuse). Faktická neexistence alternativních zdrojů dat, a to zejména v případě chudých zemí, je zřejmě jedním z hlavních faktorů malé pozornosti věnované provázání různých měřítek analýzy. Důsledkem je poměrně úzká orientace na složitější modely a tvorbu co nejpřesnějších indexů.

²⁹⁵ Výjimkou je část textů spadajících pod sociální geografii, kde dochází k problematizaci volby národního státu jako základní jednotky analýzy (viz kpt. 4.3.1).

Konstrukce, používání a prosazování indexů je záležitostí zejména zainteresovaných výše zmíněných nadnárodních institucí, které je využívají jako jeden z indikátorů společenského rozvoje.²⁹⁶ Přidaná hodnota a současně i největší slabina konstruovaných indexů ve srovnání s analýzami digitální propasti na národní úrovni spočívá zejména ve sloučení většího množství indikátorů do jednoho údaje, který umožňuje jednoznačné seřazení zemí do žebříčku dle dosaženého skóre a sledování vývoje digitální propasti prostřednictvím pohybu zemí na tomto žebříčku. Z hlediska funkcí (společenské) vědy se může zdát tragické, že se právě touto ambicí vyčerpává zaměření akademických studií, které si jako konečný cíl zvolily vytvoření „robustního složeného měřidla digitální propasti, které by identifikovalo všechny klíčové segmenty a obsahovalo v sobě všechny relevantní ICT tak, aby reflektovalo tu „pravou“ digitální propast“²⁹⁷. Kromě klasické výtky ztráty podstatné části informace jsou tyto indexy problematické i z hlediska své kompozice: jejich součástí jsou proměnné z mezinárodních databází, které představují různě silné a relevantní indikátory indikátorů zkoumaného jevu (např. komponenta ICT způsobilosti, představující pětinu IDI indexu, obsahuje podíl gramotné populace v dané zemi a podíly přihlášených na středních a vysokých školách). Defnice jsou navíc rozšiřovány do takové míry, že se částečně ztrácí síla vazby na výzkum digitální propasti na národní úrovni a na teorii informační společnosti, kterou se zaštiťují (např. druhá ze tří komponent u IDI indexu, ICT připravenost, v sobě obsahuje i počet telefonních linek a počet registrovaných SIM karet na sto obyvatel).²⁹⁸

Pokud bychom se měli blíže podívat na to, jakými parametry státu můžeme vysvětlit míru jeho informatizace ve srovnání s dalšími zeměmi, nabízí se na prvním místě již několikrát zmíněný příjem, měřený prostřednictvím HDP na hlavu. I když tato položka představuje vůbec nejsilnější prediktor informatizace společnosti,²⁹⁹ nepodává vyčerpávající vysvětlení (podle v této oblasti již klasické studie Chinna a Fairlie z roku 2007 vysvětluje příjem polovinu až tři čtvrtiny rozdílu mezi USA a hlavními světovými regiony)³⁰⁰. Shoda o výraznější roli ve vysvětlení rozdílu mezi různými zeměmi dále panuje u rozšíření telekomunikační infrastruktury (počet pevných telefonních linek a/nebo registrovaných SIM karet), (spotřeba) elektrického proudu, telekomunikační politiky (míra privatizace, deregulace a podpory konkurence),

²⁹⁶ Přehled indexů viz Vehovar et al. [2006: 283–285] nebo novější Bruno et al. [2011: 16–17].

²⁹⁷ Cit. Vehovar et al. [2006: 285]. Srov. Hanafizadeh, Saghaei, Hanafizadeh [2009]; Seng, Heshmati [2010]; Bruno et al. [2011].

²⁹⁸ Viz přehled skladby indexů UNDP, OECD, UNCTAD a ITU u Hwang [2006: 20–21].

²⁹⁹ Norris [2001: 55]; Chinn, Fairlie [2007; 2010]; Fuchs [2009].

³⁰⁰ Chinn, Fairlie [2007: 40].

institucionální kvality (sem můžeme zařadit kvalitu institucionální regulace, právního státu a politické kultury), mezinárodního obchodu, lidského kapitálu (tj. vzdělanosti populace) a míry urbanizace.³⁰¹ Mezi marginálně ověřovanými faktory se zjištěným podílem na varianci dat je třeba zmínit specifickou sílu některých lokací (se zvláštní silou Skandinávie a USA), míru příjmové nerovnosti, výdaje na vývoj a výzkum či pozici země ve světovém systému (centrum – semiperiferie – periferie). Vliv naopak s nejvyšší pravděpodobností nemá cenová hladina telekomunikačních služeb (tj. včetně ceny připojení), sporný je vliv demokratičnosti zemí³⁰².

Stojí snaha o vytvoření obecného modelu příčin globální digitální propasti před stejnými problémy jako na úrovni národního státu? Problémy jistě nebudou totožné. Určitě zde neplatí tvrzení o budování modelu na základě datových bází rozvinutých zemí či opomíjení mezo- a makrostrukturálních faktorů: bohužel význam a síla faktorů získaných na úrovni analýzy globální digitální propasti jsou nepoužitelné na úrovni národního státu – jsou vyjádřením vlastnosti celé zkoumané populace. Místní dynamika a kulturní specifika se zde promítají do problému vypovídací hodnoty globálně definovaných a standardizovaných dat – např. údaj o počtu registrovaných SIM karet na 100 obyvatel či počtu registrovaných pevných linek má odlišnou váhu v zemích s individuálními a v zemích s kolektivními uživatelskými praxemi. Také zde byly zjištěny významné diskrepance ve významu a síle jednotlivých faktorů dle regionu, stupně rozvoje a míry informatizace.

Posledním společným znakem téměř všech³⁰³ textů na téma globální digitální propasti je explicitní vyjádření nutnosti globální státní intervence cílené na podporu uzavření digitální propasti, ať už má jít o doporučení privatizace a liberalizace telekomunikačního trhu, investice do infrastruktury (ITU, OECD, Světová banka) anebo zavádění podpůrných a školicích informačních center po vzoru Indie a USA.

Tváří v tvář přetrvávajícím globálním disproporcím v rozšíření elektřiny, televize či pevné telefonní linky ovšem zaznívají pochybnosti ohledně novosti kompozice faktorů stojících za globální digitální propastí. Pippa Norris v roce 2001 dochází na základě porovnání křivek difuze televize, rádia a Internetu k závěru, že Internet není v tomto ohledu nijak zvláštní technologií,³⁰⁴

a Jeffrey James se odvolává na Singerův koncept mezinárodního technologického dualismu ze sedmdesátých let, když tvrdí, že „na digitální propast by mělo být nahlíženo jako na součást těch samých obecných mechanismů, které daly vzniknout všem ostatním technologickým propastem mezi těmito dvěma skupinami zemí“³⁰⁵. Silnější empirický argument těmito tvrzením dala nedávná studie geografů Erica Perkinse a Richarda Neumayera *Is the Internet Really New After All? The Determinants of Telecommunications Diffusion in Historical Perspective*. Analýzou základních faktorů difuze pošty, telegrafu, telefonu a Internetu v období o rozsahu jednoho a půl století došli tito autoři k závěru „až zarážející kontinuity v teritoriálně zakotvených socioekonomických atributech formujících adopci různých komunikačních technologií (...)“³⁰⁶. Na rozdíl od pošty či televize je ovšem počítač či Internet velmi složitou technologií, jejíž rozšíření do rozvojových zemí a následně efektivní využití je výrazně zpomalováno několika dalšími, dosud nezmíněnými, faktory: (a) kultury s nízkým podílem tvůrců softwaru a lokalizovaného online obsahu nenajdou v počítači a na Internetu obsah ve vlastním jazyce, což handicapuje zejména nejvíce ekonomicky a vzdělanostně deprivované populace; (b) za užívání Internetu se platí pravidelné poplatky, které jsou v rozvojových zemích po přepočtu několikrát vyšší než v zemích rozvinutých – v nejchudších zemích pak výše těchto poplatků převyšuje i několiknásobně průměrný měsíční plat; (c) nedostatečná motivace a patřičné dovednosti vedou v rozvojových zemích k malému využití již dostupných počítačů v komunitních IT centrech a podobných přístupových bodech, kde jsou počítače a Internet volně k dispozici; (d) kvalita připojení je z důvodu technické geografie Internetu velmi nízká a ICT vybavení v rozvojových zemích je často o několik tříd méně kvalitní než současně používané vybavení v zemích rozvinutých.³⁰⁷

4.4 Využití teorie difuze inovace: nejistý vztah

Konfrontace teorie digitální propasti a kritik představených v kapitole 4.2, jež využívají argument samovolného uzavírání digitální propasti v důsledku přirozeného procesu difuze inovace, se primárně neodehrávala, jak by se možná

³⁰¹ Norris [2001]; Guillén, Suárez [2005]; Moodley [2005: 94]; Hwang [2006: 25–35]; Yu [2006: 239]; Chinn, Fairlie [2007; 2010]; Fuchs [2009]; Billon, Lera-Lopez, Marco [2010]; Perkins, Neumayer [2011]; Vicente, Lopéz [2011: 223–224]. Zjištění v tomto a dalších dvou odstavcích pochází z těchto zdrojů.

³⁰² Guillén, Suárez [2005] a Fuchs [2009] identifikovali významnou roli demokratičnosti, u Norris [2001: 62–63] ale vliv této proměnné zmizel při kontrole přes další proměnné.

³⁰³ K potřebě nutnosti společenské intervence do procesu šíření ICT na globální úrovni se vyjadřuje více než devět z deseti textů užitých v této práci a vztažených explicitně k této problematice.

³⁰⁴ Norris [2001: 64–66].

³⁰⁵ Cit. James [2007: 285]. Singer zdůvodňoval přetrvávání technologického dualismu orientací výzkumu a vývoje, který je v globálním měřítku koncentrován v ekonomicky vyspělých zemích, na problémy právě těchto zemí. James odhaduje, že v době psaní článku bylo v bohatých zemích koncentrováno více než devět desetin světového výzkumu a vývoje.

³⁰⁶ Cit. Perkins, Neumayer [2011: 66].

³⁰⁷ Pro (a), viz UNDP [1999: 62], Norris [2001: 59–60] a OECD, ISOC, UNESCO [2013], pro (b) a (d) viz OSN [2006: 8, 11–12] a pro (c) viz James [2008b].

čtenáři mohlo zdát z mého stručného představení základních elementů teorie difuze inovací (DOI), na úrovni akademické disputace nad vhodností a adekvátností interpretace v kontextu difuze Internetu, ale na úrovni obhajoby a kritiky všeobecně rozšířených představ, často omezených na dostatečně liberalizovaný trh jako výhradní kanál šíření inovace. Čtenáři se zajisté může zdát zarážející, že by velká část obhajoby společenské relevance vědeckého tématu, jakým bezesporu digitální propast je, probíhala mimo úroveň argumentů a poznatků samotné teorie, z níž tyto všeobecně rozšířené představy pramení. Pokud mám v této kapitole ukázat způsob, jakým DOI využila základní model difuze inovace ve svůj prospěch, a důsledky, jaké to má pro argumentaci a evidenci digitální propasti, nebudeme se moci momentu specifík vztahu teorie digitální propasti a DOI vyhnout.

V této podkapitole se pokusím ukázat, že postavení DOI v teorii a výzkumu digitální propasti bylo, a stále ještě do značné míry je, druhořadé a vnitřně rozporné: na jedné straně akademická reflexe digitální propasti na DOI přímo nenavazovala a významní výzkumníci digitální propasti zjednodušenou verzi DOI kritizují, na straně druhé je rozpracovaná verze S-křivky využita jako argument společenské závažnosti tématu a nutnosti intervence.

4.4.1 Diskontinuita mezi výzkumem difuze inovací a výzkumem digitální propasti

Výsledkem uplynulého půl století vývoje DOI je poměrně komplexní teorie, nabízející širokou škálu poznatků a hypotéz, na něž mohlo zkoumání mechanismů difuze Internetu a příbuzných technologií plodně navázat. V roce 1995 Prescott a Conger publikovali reprezentativní přehled sedmdesáti (!) studií z let 1984–1995, v nichž byla DOI aplikována na rozšiřování inovací z oblasti informačních technologií. K dalšímu výzkumu v této oblasti můžeme nalézt následující doporučení: hlouběji prozkoumat kontextové faktory difuze, integrovat výzkum difuze inovací s komunikačním výzkumem, více se orientovat na komunikační kanály v procesu difuze a rozpracovat rozhodování o přijetí inovace na různých úrovních sociální praxe (např. manažerské vs. individuální rozhodnutí).³⁰⁸ Tyto výzkumné otázky později výzkum digitální propasti znovu objevuje bez přímé návaznosti na tyto studie. Sám Rogers se systematicky věnoval otázce vztahu mezi rozšířením nových komunikačních technologií a sociální nerovností již v první polovině osmdesátých let³⁰⁹ a zabýval se tak *problémem* daleko dříve, než se *diskuse* o digitální

³⁰⁸ Prescott, Conger [1995].

³⁰⁹ Rogers [1986], zejména s. 169–181.

propasti objevila. V roce 1986 publikoval s Duttonem a Jun výsledky metavýzkumu jedenácti studií zabývajících se difuzí domácího počítače, jejichž přehled uzavírají sadou doporučení k dalšímu výzkumu v této oblasti. Všechny odkazované studie se zabývají problémy a otázkami, které budou mít určující význam pro diskusi o digitální propasti: autoři například z části „Sociální dopady domácího počítače“ vyvozují, že „otázka rovnosti bude v budoucnu záviset na míře rozšíření domácích počítačů mezi americkými domácnostmi“³¹⁰. Mezi doporučeními můžeme najít požadavek orientace dalšího výzkumu na „interakce mezi osobnostními, sociokulturními a socioekonomickými proměnnými“ v dynamice difuze počítačů, požadavek „větší diferenciací uživatelů počítače“ (navrhují dělení na „občasné a intenzivní uživatele“, uživatele herních systémů a drahých mikrosystémů) či potřebu většího prozkoumání obecné motivace vedoucí k nákupu a užívání počítače i přes jeho cenu a uživatelskou složitost.³¹¹ Tato zjištění a výzkumná témata však musela čekat minimálně dalších deset let, aby byla bez přímé návaznosti znovu pracně objevena v kontextu výzkumu nerovného rozšiřování Internetu.

Diskuse o digitální propasti tedy není přímým rozvinutím teorie difuze inovací a jako jeden z hlavních zdrojů určujících výzkumný problém ji začali autoři zabývající se problémem digitální propasti sporadicky využívat až v posledních letech.³¹² Mnohé (tzn. zejména starší) výzkumy digitální propasti v tomto světle působí poněkud úsměvně, protože zjištěné „překvapivé“ rozdíly v rychlosti adopce *odpovídají* základním poznatkům DOI a nepřinášejí tak (alespoň pro výzkumníky zabývající se systematicky šířením inovací) žádná překvapivá zjištění. Průvodním jevem bylo znatelné opomíjení a znovuobjevování důležitých charakteristik a faktorů difuze inovace – ještě dnes najdeme ve výzkumu digitální propasti zanedbatelné množství studií věnujících se například významu a interakci zprostředkovatelů, sociálních sítí a médií v dynamice rozšíření, výzkumu agentů změny, výzkumu vlivu kulturní kompatibility inovace na její dynamiku, specifík procesu rozhodování potenciálních uživatelů atp. Výzkum mechanismů difuze domácího počítače samozřejmě s počátkem diskuse o digitální propasti neustal, tyto studie, stejně jako aplikace DOI na difuzi Internetu, ovšem zůstávaly ve výzkumu digitální propasti a jeho teoretických syntézách opomenutou či jen marginální záležitostí.³¹³

³¹⁰ Cit. Dutton, Rogers, Jun [1987: 242].

³¹¹ Ibid.: 243–244.

³¹² Např. Norris [2001: 70–71]; Steyaert [2002]; Mason, Hacker [2003]; Nguyen, Western [2007]; Peng [2010]; Kim [2011]. Přesto se využití týká zejména obecného teoretického modelu, nikoli rozvíjení poznatků ze starších DOI studií zaměřených na analýzu difuze IT.

³¹³ U van Dijka [2005] tak např. nenajdeme práce Browna a Venkateshe (podrobněji viz pozn. 409).

Nerovné rozšiřování ICT ale ze své podstaty je problémem šíření inovace v sociálním prostoru, určitá představa o difuzi tedy musela být ve výzkumu digitální propasti, který s DOI explicitně nepracuje, přítomna. Jak jsme zatím mohli vidět v podkapitole 4.2, vstoupila do diskuse o digitální propasti v populární podobě zjednodušené verze S-křivky, chápané jako přirozený projev snižování cen prostřednictvím *trickle-down* principu. To mělo významné důsledky pro podobu kritiky a další využití celého modelu.

4.4.2 Kritika teorie difuze inovací: falešný terč

Součástí výzkumu digitální propasti je předpoklad existence obecných zákonitostí difuze Internetu skrytých za daty o míře jeho rozšíření a užívání; paradoxně se však teorie digitální propasti rozvíjí a legitimizuje také prostřednictvím kritiky a odmítání DOI redukované na laickou představu základního modelu S-křivky.

Ačkoli je S-křivka součástí sociologické reflexe šíření inovací minimálně od dob Gabriela Tardeho, k prvním empirickým výzkumům dochází až v americké rurální sociologii v průběhu druhé světové války. Modelování průběhu difuze inovace v DOI se odvíjí od dvou základních variant a jedné smíšené: varianty externího vlivu (předpoklad nulové interakce mezi jedinci a osvojení na základě vnějšího vlivu, např. masových médií), varianty interního vlivu (předpoklad nulového vlivu externích faktorů a šíření inovace pouze prostřednictvím interpersonálních sociálních interakcí) a varianty smíšené (tedy kombinace vlivu masmédií a sociálních interakcí). Od padesátých let jsou kumulující se poznatky propojovány se zjištěními o difuzi inovací z dalších sociálněvědních oborů (zejména pedagogiky a sociální a kulturní antropologie), matematizovány a zakotveny ve formující se syntetické teorii difuze inovací.³¹⁴ Od té doby se také větví snahy o integraci stále většího množství faktorů do základního modelu difuze (např. model dynamické difuze, modely časové a prostorové difuze, modely opakovaného osvojení/pořízení, modely difuze komplexů inovací atd.). V diskusi o digitální propasti se však téměř výhradně objevuje silně zjednodušená laická představa technologické difuze, odpovídající do značné míry základnímu, půl století starému modelu. Základní model difuze je dnes teoreticky zakotvenou matematizovanou konstrukcí, která stojí na sadě několika nutných podmínek a předpokladů. Předpoklady (a tím i limity) základního modelu lze shrnout do sedmi bodů:³¹⁵

- I. *Přijetí inovace je chápáno jako binární, diskrétní veličina a základní model tedy nebere v úvahu jednotlivé fáze adopce – povědomí, rozhodování, získávání uživatelské znalosti apod. (tzn. jedinec inovaci buď přijal, anebo nepřijal).*
- II. *Předpoklad existence a znalosti fixního množství potenciálních osvojitelů, jejichž množství se v průběhu šíření inovace nemění (s tím souvisí i předpoklad neměnnosti velikosti sociálního systému, v němž se inovace šíří).*
- III. *Předpoklad jednorázové adopce, tj. v modelu není zahrnuta možnost opakovaného osvojování nebo pořizování inovace, stejně jako chybí možnost rozhodnutí dále inovaci neužívat.*
- IV. *V modelech interního a smíšeného vlivu se pracuje s předpokladem propojení všech členů sociálního systému párovými interpersonálními vazbami (tzn. vždy existuje propojení mezi těmi, kteří si již inovaci osvojili, a mezi těmi, kteří ještě ne), v modelu externího vlivu se pracuje s předpokladem konstantního vlivu externího faktoru po celou dobu šíření inovace.*
- V. *Předpoklad neměnnosti inovace v průběhu jejího rozšíření (tzn. inovace v průběhu rozšíření nemění své parametry).*
- VI. *Předpoklad neměnnosti geografických hranic sociálního systému, v němž difuze probíhá (v modelu není zahrnut faktor odporu specificky strukturovaného prostoru).*
- VII. *Úspěšnost predikce je založena na předpokladu znalosti všech významných proměnných a jejich neměnnosti po celý průběh difuze.*

Nalézt v realitě tuto konstrukci v podobě odpovídající schématu č. 5 je tedy poměrně vzácné: množství inovací je neúspěšných a vůbec se nerozšíří, některé po počátečním úspěchu rychle vymizí, jiné se mohou rozšiřovat tempem, které S-křivce vůbec neodpovídá. Nikdo z vědců, zabývajících se systematicky výzkumem difuzí inovace, by tedy netvrdil, že je základní model použitelný na jakoukoli inovaci bez zvážení specifických parametrů inovace šířící se ve specifickém sociálním systému, tedy parametrů, které jsou s velkou mírou jistoty známé často až *ex post*.³¹⁶ Tato opatrnost vůči definitivním a priori soudům o průběhu difuze inovace v komplexních sociálních prostředích samozřejmě na jednu stranu oslabuje prognostický potenciál DOI, na druhou stranu ovšem DOI posiluje zřetelnějším vymezením hranic platnosti a praktické využitelnosti. Možná i proto se kritika DOI ze strany některých autorů spojených s digitální propastí nevymezuje vůči Rogersovi, Bassovi

³¹⁴ Rogers [2003: 39–75].

³¹⁵ Zestručněno z Mahajana a Petersona [1985: 24–25].

³¹⁶ Rogers [2003: 275, 277]; Mahajan, Peterson [1985: 25].

a dalším významným akademickým představitelům, ale vůči „hlavnímu proudu teorie difuze a interpretacím S-křivky ve veřejném mínění a u politických činitelů, poznamenaném zjednodušováním a determinismem“³¹⁷. Tato kritika se tak fakticky vymezuje vůči výše uvedeným předpokladům konstrukce křivky, s nimiž DOI již desetiletí počítá a snaží se je zapracovat do komplexnějších modelů.

Poměrně nízká korespondence kritiky autorů spojených s obhajobou digitální propasti a předpokladů základního modelu DOI podporuje jak tezi o minimální návaznosti výzkumu digitální propasti na tradici DOI, tak tvrzení, že základní model difuze je spíše nerefektovaným předpokladem analýz digitální propasti než modelem, který by byl těmto analýzám vnější. Vytváření odlišné a jen pomalu s DOI se propojující výzkumné tradice tak na jedné straně vede k opětovnému vynalézání již objeveného, na straně druhé je spojeno s odhlášením od základních problémů, za které je DOI kritizována již několik desetiletí a které jsou zřejmě společné i výzkumu digitální propasti, pracujícimu v rámci stejného „paradigmatu“ difuze inovací. Kritikou parametrů základního modelu se tedy problémy DOI nevyčerpávají; konečnicu právě kritická reflexe předpokladů základního modelu přispěla k dnešnímu bohatství používaných modelů. Díky výraznému překryvu předpokladů mají ovšem základní problémy DOI velmi úzkou vazbu k otázce samotné platnosti teze o digitální propasti. Protože ale na tomto místě ještě není čtenářův obraz o výzkumu digitální propasti ani zdaleka kompletní a protože tato kritika je, jak uvidíme, relevantní pro tezi o digitální propasti jako takovou, vrátíme se k tomuto momentu v páté kapitole při konečném zhodnocení platnosti teze o digitální propasti. V této podkapitole nám ještě zbývá představit dva způsoby využití S-křivky ve prospěch teze o digitální propasti, které vychází z poukázání na neustále probíhající inovaci ICT a na možnost existence různých stropů rozšíření ICT u různých subpopulací.

4.4.3 Neustále se obnovující digitální propast

Vykreslení jednotné S-křivky je z hlediska technických specifik dané ICT inovace problematické ze dvou důvodů.

Za prvé, označení „Internet“, „připojení k Internetu“, „počítač“ či „mobilní telefon“ využívaná ve statistikách rozšíření totiž odkazují k představě jednotné statické technologie a zakrývají tak fakt, že se jedná o velmi rychle inovované a diferencující se soubory komponent s měnícími se vlastnostmi.³¹⁸

³¹⁷ Cit. van Dijk [2005: 62].

³¹⁸ Tuomi [2000: 2].

Vysoká dynamika těchto technologických shluků nevychází pouze ze strany výrobců, podstatnou roli v případě vysoké dynamiky ICT hraje také aktivní role uživatelů v procesu neustálé sociální rekonstrukce těchto technologií a vysoká zpětná vazba směrem k výrobcům.³¹⁹ Vykreslení jedné křivky pro takoveto technologické shluky poté neumožňuje nahlédnout vnitřní rozdíly v kvalitě materiálního vybavení, softwarových licencí a připojení, které se za jednotnou čarou skrývají a které jsou úzce spojeny se socioekonomickým rozvrstvením společnosti. Jinak řečeno, vzácnost, novost, množství funkcí atp. promítnutá do cenové variability komponent ICT podmiňuje vyšší pravděpodobnost osvojení výkonnějších a pro participaci v (informační) společnosti efektivnějších kombinací komponent částmi společnosti s vyšším socioekonomickým statutem. Různé vlastnosti komponent jsou také spojeny s různou uživatelskou náročností, což může hrát roli ve zpoždění adopce (nebo její absence) u částí populace s nižším inovatorstvím, respektive s nedostatečně vysokými uživatelskými kompetencemi. Po začlenění kvality a dalších vlastností pozorované ICT by tedy digitální propast redukovaná na rozdíly ve vlastnictví a fyzickém přístupu byla ještě širší.³²⁰

Na rozdíl od starších komunikačních technologií se ovšem ICT rozvíjí tak rychle, že difuze nového média začíná v bodě, kdy rozšíření předchodí technologie ještě není ani zdaleka dokončeno. V kombinaci s podmínkou osvojení nového souboru uživatelských dovedností to znamená, že části populace s vyšší mírou inovatorství (tzn. v případě ICT zejména lidé z vyšších statusových skupin) částem populace s nižší mírou inovatorství neustále unikají k novějším, lepším a výkonnějším ICT.³²¹ Celou situaci si můžeme představit jako několik sukcesivních S-křivek, kdy si současně s probíhající adopcí pozdních osvojitelů inovátoři a první osvojitelé již osvojují technologii nové generace. I při pozitivním trendu zužování digitální propasti v rámci sledování adopce jedné technologie se tak může neustále udržovat či rozšiřovat digitální propast mezi vlastníky různých generací a typů ICT.³²²

V diskusi o digitální propasti byly jako zásadně odlišné technologie, přinášející nový typ digitální propasti, vnímány širokopásmové připojení k Internetu a mobilní telefon. Důvody, proč právě tyto technologie získaly samostatný status jako významné indikátory informatizace, se skrývají v jejich přidané hodnotě vůči užívání či vlastnictví poměrně vágně definovaného, pro tuto problematiku centrálního, pojmu „Internet“.

³¹⁹ Tuomi [2000: 6]; Castells [2001a: 27–29]; Willis, Tranter [2006: 47–48]; Castells et al. [2007: 2].

³²⁰ Van Dijk [2005: 62–63].

³²¹ Rogers [1986: 169–172].

³²² Van Dijk [2005].

V době, kdy se objevují hlasy oznamující uzavírání digitální propasti a celá diskuse začíná ve veřejném prostoru utíchat, objevuje se na scéně pojem „širokopásmová propast“ (*broadband divide*)³²³, tedy předěl mezi těmi, kteří jsou připojeni k vysokorychlostnímu internetu, a těmi, kteří zůstali u relativně pomalého vytáčeného připojení. Z dat je patrné, že v průběhu adopce širokopásmového připojení³²⁴ sociodemografická distribuce jeho uživatelů sledovala stejnou logiku jako v průběhu adopce Internetu – postupná, poměrně rychlá konvergence se však v zemích bez agresivních informačních politik digitálního začlenění zastavuje několik procent pod hranicí počtu uživatelů (v USA počet uživatelů nízkorychlostního připojení v roce 2009 představoval asi 6 % všech uživatelů, v ČR byly v roce 2013 cca 4 % domácností bez vysokorychlostního připojení)³²⁵, přičemž tito uživatelé pochází zejména ze skupin s nejnižší celkovou mírou adopce připojení k Internetu jako takového, vyšší rozdíly než u připojení obecně byly navíc zaznamenány mezi rurálními a urbánními oblastmi a mezi etniky.³²⁶ Problém nerovného či nedostatečného rozšíření širokopásmového připojení se stal velmi rychle jednou z priorit národních i nadnárodních informatizačních politik, které vidí v celospolečenském rozšíření širokopásmového internetu příslib ekonomického růstu a dalšího zvýšení kvality života občanů.³²⁷ Jaké jsou důkazy pro oprávněnost tohoto příslibu? Po očištění od vlivu sociodemografických proměnných bylo zjištěno, že uživatelé širokopásmového připojení si rozvíjí odlišné dovednosti a používají Internet jiným způsobem než uživatelé vytáčeného připojení: tráví na Internetu více času, dávají na Internet více obsahu, rozsah a frekvence jejich online aktivit je výrazně větší a výrazně častěji také používají pokročilejší funkce a služby.³²⁸ Představa o přímém vztahu mezi zvýšením kvality života a zvýšením rychlosti připojení k Internetu vědecky testována nebyla.

Mobilní telefony jako takové dlouho zůstávaly na okraji diskuse o digitální propasti a více začleněny do ní byly až v posledních letech v souvislosti

323 Tento termín se nicméně v akademické obci příliš neuchytil a podobně jako u termínu „mobilní propast“ jeho užívání zůstalo doménou primárně politických deklarácí, dokumentů a zpráv.

324 Ve společenskovední literatuře zabývající se výzkumem rozšíření Internetu jsou obvykle pojmy širokopásmové a vysokorychlostní připojení k Internetu chápány jako synonyma, pro potřeby operacionalizace pojmu se obvykle pracuje s rychlostí připojení, u níž však dnes neexistuje jedna obecně přijímaná hodnota, nebo s typem připojení, kdy jsou jako vysokorychlostní/širokopásmové připojení chápána kabelová, satelitní a bezdrátová připojení (případně další lokální varianty odpovídajících rychlostí).

325 Horrigan [2010: 15]; Eurostat [2014].

326 Horrigan, Rainie [2002: 10]; Fox [2005: 5–6]; Mossberger, Tolbert, McNeal [2008: 131]; Smith [2010a: 8].

327 Např. Bush [2004]; Evropská komise [2005]; FCC [2010].

328 Horrigan, Rainie [2002; 2006]; UCLA [2003: 25]; Fox [2005]; van Dijk [2005: 98–99]; Horrigan [2006; 2010].

s rozšiřováním tzv. chytrých telefonů a souvisejícím zvyšováním přenosových kapacit, umožňujícím využívání náročnějších online aplikací a služeb.³²⁹

První větší pozornosti se však mobilnímu telefonu dostalo již v souvislosti s kritikami snah o zlepšení situace rozvojových zemí prostřednictvím jejich komputelizace. Autoři zabývající se touto problematikou upozorňovali na nesmyslnost takových programů v situaci velmi časté neexistence nebo špatného stavu kabelových přenosových soustav, vzdělávacího systému, telekomunikačního trhu, nebo i jen základní vodovodní a lékařské infrastruktury.³³⁰ Pro rozvojové země je mobilní telefon nesrovnatelně vhodnější technologií díky výrazně nižší náročnosti co do infrastruktury (absence elektrické sítě je nahrazována dobíjením baterie přes automobil či agregát, mobilní sítě mají výrazně nižší náklady na připojení odlehklých oblastí a oblastí s náročným terénem) i nároků na uživatele (základní funkce mobilního telefonu nevyžadují gramotnost, mobilní telefon je výrazně levnější než počítač, kredit lze dobít dle momentální ekonomické situace atp.). S příchodem mobilního internetu se další velkou výhodou stává finanční výhodnost využívání aplikací pro online telefonii a zaslání zpráv. Důsledkem je ohromující rychlost šíření mobilu v rozvojových zemích v posledních letech; například v Jižní Africe, Nigérii a Kolumbii je již penetrace mobilním telefonem na stejné úrovni jako v USA, a v Ghaně, Indii, Vietnamu a Keni dnes mobilní telefon vlastní čtyři pětiny dospělé populace.³³¹ Mobilní internet poznamenává i dynamiku difuze Internetu v ekonomicky rozvinutém světě: například v USA širší dostupnost mobilního připojení k Internetu vedla k zrychlení adopce Internetu u teenagerů z nízkopříjmových domácností a u Hispánců a Afroameričanů, kteří v současnosti používají Internet z mobilu více než bílí Američané.³³²

I když je mobilní telefon chápán nadnárodními organizacemi i některými vědci jako zdroj uzavírání globální digitální propasti, faktický příspěvek rozšíření této technologie ke globálním i lokálním nerovnostem není dosud zřejmý. V každodenních problémech zemí třetího světa jistě pomáhají inovativní, lokálně uzpůsobená využití mobilní telefonie k lepší informovanosti (např. prostřednictvím zjišťování cen či předpovědi počasí pro místní farmáře), zvýšené komunikační propojenosti populace či využití mobilu jako platební karty,³³³ přínos k ekonomickému a sociálnímu růstu nejvíce soci-

329 Do té doby se mobilní telefon objevuje téměř výhradně jako součást obecných přehledů různé míry adopce digitálních technologií [např. Cooper, Kimmelman 2001] nebo jako součást klasifikace populace dle míry využívání digitálních technologií [např. Horrigan 2007].

330 Viz kpt. 4.2.2.

331 Poushter et al. (2015: 11).

332 Smith [2010b]; Brown, Campbell, Ling [2011].

333 Pro příklady a diskusi viz Castells et al. [2007: 215–243]; James [2007]; Donner [2008]; Overá [2008]; Fačchamps, Minten [2012]; Rainie, Wellman [2012: 88]; RapidSMS [2015].

álně a ekonomicky deprivovaných zemí je ovšem stále nejednoznačný. V nejchudších zemích je navíc geografická a sociodemografická distribuce výrazně vychýlená ve prospěch městských oblastí a vyšších tříd,³³⁴ bez obecně prokazatelného *trickle-down* efektu pro zbytek populace. Přesto Castells et al. uzavírají knihu *Mobile Communication and Society: A Global Perspective* tvrzením: „Propojitelnost prostřednictvím telekomunikací je nezbytným předpokladem rozvoje v našem globalizovaném světě. Rozdíly v konektivitě jsou jednou z nejvíce skličujících překážek stojících rozvojovým zemím a chudým regionům v cestě za propojením s dynamickou globální ekonomikou a s globálními komunikačními sítěmi, které poskytují přístup k informacím, vzdělání a rozličným službám.“³³⁵

Dlouhodobá absence mobilního telefonu v hlavním proudu diskuse o digitální propasti je záležející vzhledem k tomu, že celosvětově bylo množství předplacených SIM karet vyšší než množství uživatelů Internetu již v druhé polovině devadesátých let. V roce 2014 se dle odhadů ITU celosvětové množství registrovaných SIM karet vyrovnalo s celosvětovou populací (tzn. 7 miliard SIM karet), takže překonalo množství uživatelů Internetu více než dvojnásobně; v rozvinutých zemích bylo v tomto roce množství předplacených SIM karet v průměru vyšší než počet obyvatel a v zemích rozvojových dosáhlo 90 % populace.³³⁶ Mobilní telefon netrhumfnul Internet pouze v oblasti difuze; již v roce 2007 se v USA dostal na první místo jako nejvíce nepostradatelná komunikační technologie.³³⁷ Důsledky takto masového rozšíření mobilního telefonu pro tezi o digitální propasti však dosud nebyly zpracovány (vrátíme se k nim proto v páté kapitole).

Širokopásmovému připojení k Internetu i mobilnímu telefonu se dnes dostává obrovské pozornosti v oficiálních politických dokumentech a proklamacích týkajících se podpory pokroku v informatizaci. S lehkostí, s jakou se v těchto textech staly novou „zdrojovou technologií“ digitální propasti, by ovšem bylo naivní domnívat se, že téma digitální propasti na politické úrovni již řeklo své poslední slovo.

4.4.4 Adaptace S-křivky: stratifikační a normalizační model

I když jsem v závěru kapitoly 4.3 vyjádřil (daty podepřené) pochybnosti o dohledném uzavření digitální propasti, v souladu s pracemi zaměřenými na její rozšiřování či zužování jsem se příliš nezabýval otázkou budoucího vývoje,

³³⁴ James [2007: 288].

³³⁵ Cit. Castells et al. [2007: 242].

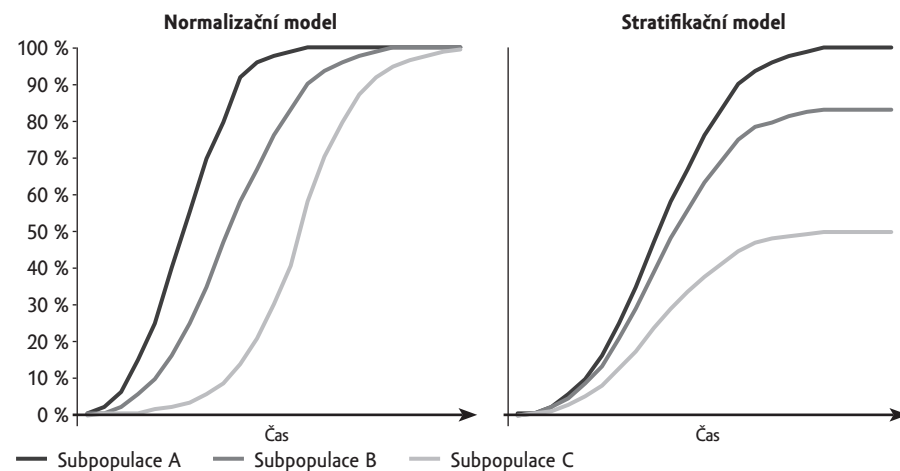
³³⁶ ITU [2014: 3–5]. Dle ČSÚ [2014] využívá v ČR mobilní telefon 97 % populace ve věku 16+.

³³⁷ Horrigan [2008].

kde ale teze o společenské závažnosti digitální propasti zůstává oslabena vyhlídkou samovolného uzavírání propasti. Tu by však mohlo výrazně oslabit vykreslení zvláštních S-křivek pro každou sledovanou subpopulaci.

Americká politoložka Pippa Norris, inspirována Rogersovou teorií a zavedenou praxí prezentace rozšiřování digitální propasti prostřednictvím vykreslování samostatných křivek adopce pro jednotlivé statusové skupiny, představila v roce 2001 dva základní modely, podle nichž lze posuzovat budoucí vývoj digitální propasti. Podle Norris bude další vývoj adopce ICT záviset na tom, zda mají pravdu optimisté, kteří předpokládají jednotný strop rozšíření těchto technologií, a tedy pouze odlišnou rychlost adopce v jednotlivých subpopulacích, nebo pesimisté, kteří předpokládají, že se adopce sociálně a ekonomicky deprivovaných skupin zastaví na mrtvém bodě dříve, než se vůbec přiblíží hranici dosažené vyššími statusovými skupinami.³³⁸ Na základě těchto dvou představ vykresluje Norris dva základní modely vývoje digitální propasti, normalizační a stratifikační (viz schéma č. 12).

Schéma č. 12: Průběh difuze inovace pro různé statusové skupiny: normalizační a stratifikační model

Zdroj: autor dle Norris [2001: 31]

Rozlišení těchto dvou scénářů získalo v diskusi o digitální propasti nezanedbatelnou odezvu, neboť nalezení empirické evidence stratifikačního modelu by s sebou přineslo poměrně pevný argument pro potřebu rychlé společenské intervence založené na podpoře domácího či soukromého vlastnictví ICT, podpory školicích a motivačních center atp. Hrozba nevratné stabilizace

³³⁸ Norris [2001: 30–31].

„dvourychlostní“ společnosti vlastníků a nevládníků ICT by totiž byla na dosah ruky. I přes využívání tohoto rozlišení³³⁹ se však zhruba do poloviny minulého desetiletí nikdo nepokusil modelovat dynamiku difuze pro různé subpopulace za účelem určení platnosti jednoho či druhého modelu. Jedním z hlavních důvodů pro opatrné závěry při podobných pokusech byl nedostatek dlouhodobých časových řad z různých zemí.³⁴⁰ Argumentace pro možnost stratifikačního modelu vycházela spíše z poukázání na rozdílné míry motivace a nerovné distribuce potřebných zdrojů v populaci.³⁴¹ Od roku 2010 ovšem byly publikovány dvě studie modelující další vývoj S-křivek difuze Internetu pro různé subpopulace. Na úrovni globální digitální propasti skupina analytiků ze Světové banky a Mezinárodního měnového fondu zjišťuje na základě analýzy dat z 214 zemí z let 1990–2004 „v difuzi Internetu nedostatečnou dlouhodobou konvergenci mezi nízkou- a vysokopříjmovými zeměmi“³⁴², na úrovni národního státu (USA) Sangmoon Kim sice nachází „určité doklady normalizace v panelových datech, poněkud předčasné vyrovnávání křivky difuze ovšem indikuje, že digitální propast velmi pravděpodobně přetrvává, a rozdělí tak populaci na dvě kategorie: uživatele a neuživatele“³⁴³.

I přes příznivou odezvu na rozlišení normalizačního a stratifikačního modelu ve výzkumu digitální propasti a i přes následné empirické ověřování celá tato koncepce neobstojí v konfrontaci se základním modelem DOI a výše uvedenou kritickou reflexí jeho předpokladů.³⁴⁴ Odmítnutí celého konceptu překvapivě nevyžaduje ani složitější vysvětlování ani empirické dokazování: stačí, pokud na vertikální osu obou grafů doplníme hranici stoprocentního rozšíření inovace na úrovni hranice saturace odpovídající v obou grafech subpopulaci A. Pokud by totiž tato hranice byla výše, znamenalo by to, že v normalizačním modelu chybí část populace, která této hranice nedosáhne – a jakmile bychom ji do modelu doplnili, rozdíl mezi modely by zmizel. Normalizační model tedy předpokládá, že technologii si postupně osvojí

339 Z textů užitých v této práci např. Martin [2003]; van Dijk [2005; 2006b]; Willis, Tranter [2006]; Martin, Robinson [2007].

340 Např. Martin, Robinson [2007: 18].

341 Např. van Dijk [2005].

342 Cit. Andrés et al. [2010: 327]; autoři pak dodávají, že uzavření digitální propasti mezi chudými a bohatými zeměmi bude zřejmě trvat několik desetiletí.

343 Cit. Kim [2011: 612].

344 Nekritičnost při přebírání tohoto rozlišení a jeho využívání ve prospěch teze o digitální propasti může být chápána jako další důkaz malé provázanosti výzkumu digitální propasti s DOI. Je ovšem třeba podotknout, že podobná chyba může být nalezena i u Rogerse, který roku 1986 představuje rozšíření televize jako příklad (obdobu) normalizačního modelu, u něhož je tvrzení, že „nakonec všichni přijali inovaci“ v rozporu s grafickým zobrazením, uchovávaným i v posledním časovém bodě – byť malý – rozdíl mezi sledovanými příjmovými skupinami americké populace [Rogers 1986: 170–171].

celá populace, zatímco u stratifikačního modelu pouze její část. To je ovšem v rozporu s deklaracemi autorů, kteří rozlišení na tyto dva modely používají. Pippa Norris v roce 2001 předpokládala, že v USA a dalších rozvinutých postindustriálních zemích bude rozšíření Internetu dále sledovat S-křivku až do dosažení hranice saturace v rozmezí dvou třetin až devět desetin populace.³⁴⁵ Jan van Dijk předpokládá v těchto zemích strop rozšíření v rozmezí 80–95 %, přičemž očekává výrazně nižší čísla u nových komplexních technologií, jako jsou například pokročilé multimediální přístroje, vysokorychlostní Internet a s nimi spojený software, a to z důvodu vyšších nároků na dovednosti uživatele.³⁴⁶ Dosažení podobné míry rozšíření pak je podle těchto autorů téměř nedohlednou záležitostí v případě zemí třetího světa – pokud nedojde k realizaci globálních politik informatizace vyrovnávajících jejich šance v globální informační ekonomice. Dále jsme si také již řekli (kpt. 4.2.3), že inovace si téměř vždy nejdříve osvojují lidé s vyšším vzděláním a socioekonomickým statusem: jakmile tedy vykreslíme křivky adopce pro různé statusové skupiny pro inovaci, jejíž hranice saturace je nižší než 100 %, dojdeme vždy k obrazu odpovídajícímu stratifikačnímu modelu. Stratifikační model proto odráží difuzi jakékoli inovace, která nezasáhne sto procent populace. Za takového předpokladu je ovšem přidána hodnota rozlišení na stratifikační a normalizační model difuze nulová. Zjištění, že stratifikační model představuje s nejvyšší pravděpodobností realitu dalšího vývoje difuze ICT, je ovšem pro tezi o digitální propasti velmi důležité: digitální propast by v takovém případě představovala integrální součást informatizovaného sociálního řádu.³⁴⁷ I přes Rogersovy snahy přispět k uzavření digitální propasti zkušenostmi z DOI³⁴⁸ se tak jako reálnější jeví naplnění jednoho ze základních zjištění DOI na poli společenských důsledků šíření inovace: „*Následky difuze inovace obvykle zvětšují socioekonomické rozdíly mezi segmenty příjemců nižšího a vyššího socioekonomického statusu.*“³⁴⁹

V kapitole 4.3 jsme viděli, že cílovou skupinou výzkumů a z nich vyplývajících statistik o dynamice připojení je vždy celá populace určité politické, administrativní či statistické jednotky: nejčastěji celý stát, globální populace, populace určitého regionu či uživatelé Internetu nebo určité webové služby. Data a jejich prezentace ve výzkumu digitální propasti tedy odkazují ke *ztožnění celé populace a populace potenciálních uživatelů*, což je podtrženo snahou o identifikaci hierarchie důvodů nepřipojené části populace, jejichž po-

345 Norris [2001: 32].

346 Van Dijk [2005: 63].

347 Tuto možnost potvrdím v 6. kapitole.

348 Rogers [2001; 2003: 468–469].

349 Cit. Rogers [2003: 460–461], kurzíva Rogers.

znání by mohlo přispět k efektivnějším politikám inkluze této „ohrožené“ části populace do informační společnosti. To, že výzkum digitální propasti jako referenční rámec interpretace dat využívá normalizační model a možnost stratifikačního modelu odmítá jako nežádoucí, tedy znamená, že přes všechny explicitní deklarace o nižší než stoprocentní hranici saturace není požadavek uzavření digitální propasti možná ničím jiným než požadavkem absolutní informatizace společnosti.

4.5 Prohlubující se propast: konečný argument

Pokud by celý problém digitální propasti spočíval pouze ve vlastnictví určitého přístroje či v zabezpečení fyzického přístupu k němu, nemusela by ani vyhlídka na stratifikační model být tak znepokojující: stačilo by jen „potřebné geografické a sociodemografické regiony plošně bombardovat počítači připravenými k připojení k Internetu“³⁵⁰.

Jakkoli naivně tento průměr může čtenáři znít, není daleko od podstaty nespočtu informatizačních programů a iniciativ, pomocí nichž se v uplynulých dvaceti letech vlády, úřady a různé mezinárodní instituce pokoušely „posunout“ celé školy, úřady, čtvrti, města či regiony do informační budoucnosti. Ať už šlo o snahy irské vlády utvořit prototyp „Města informačního věku“, vlády Nového Dillí přinést počítače do indických slumů v experimentu „Otvor ve zdi“ či Nicolase Negroponteho v globálním projektu „Jedno dítě – jeden laptop“, všechny tyto neúspěšné snahy³⁵¹ měly jedno společné: nepočítaly s celou škálou podmínek, které musí být splněny, aby proces osvojení určité ICT potenciálními uživateli vedl úspěšně od prvního setkání s inovací přes vytvoření zájmu až k efektivnímu využití ve prospěch zlepšení kvality vlastního života.

Kritika binárního, technodeterministického vidění digitální propasti a s ní související snaha o rozšíření modelu nad rámec fyzického přístupu je stará jako sama akademická reflexe digitální propasti.³⁵² Již v polovině deva-

desátých let se skupina holandských výzkumníků (de Haan, Doets, Cees, Huisman, Rijken, Steyaert, van Dijk) zabývá nerovným rozložením dovedností práce s počítačem a Internetem v holandské populaci a upozorňuje na význam dalších faktorů bránících efektivnímu užívání: na obavy z užívání počítače, na nedostatečnou uživatelskou přívětivost počítačů a Internetu, na nedostatek příležitostí k užívání a na výrazně asymetrické rozložení potřebných dovedností mezi uživateli.³⁵³ Zhruba v téže době zaznávají ze Severní Ameriky upozornění na „druhou digitální propast“, spočívající v nerovnoměrně distribuovaném povědomí o existenci, dostupnosti, povaze a užitné hodnotě ICT.³⁵⁴ V roce 2001 DiMaggio a Hargittai³⁵⁵ doporučují, aby se v důsledku neustále narůstajícího počtu uživatelů pozornost přesunula od digitální propasti mezi uživateli a neuživateli k digitálním nerovnostem mezi různými druhy přístupů a uživatelů. Zaměření dalšího výzkumu na zpřesnění klasifikace dimenzí digitální nerovnosti (návrh autorů je v tabulce č. 4) a jejich empirickou analýzu má podle autorů přispět k cíli „vytvoření testovatelného modelu vztahu mezi individuálními charakteristikami, dimenzemi nerovnosti a pozitivními důsledky využívání technologie“³⁵⁶. Zatímco rozlišení digitální propasti a digitálních nerovností se ve výzkumu digitální propasti neuchytilo, výše uvedené snahy vytvořit klasifikaci dimenzí digitálních propastí³⁵⁷ (resp. identifikovat její dimenze), a případně i vytvořit teoreticky a empiricky zakotvený obecný model, nezůstaly ani zdaleka poslední.

Představit či shrnout různé klasifikace digitální propasti postupným představováním jednotlivých konceptů, jejich vnitřní logiky a užitého empirického zakotvení by bylo značně úmorné a vzhledem k účelu práce i zbytečné. Pro uspořádání navrhovaných dimenzí je nejvhodnější použít teoretický model, který je nejlépe využitelný jako výchozí klasifikační mechanismus. Na základě porovnání „vyčerpáné variance“ vzhledem k ostatním klasifikacím se jako nejvhodnější jeví van Dijkův model, který si i z tohoto důvodu představíme níže.

Podíváme-li se na texty ve výsledné matici dimenzí (viz tabulka č. 4) podrobněji, nepřekvapí nás snad ani jejich poměrně silný překryv, jako spíše opodstatnění jejich počtu tváří v tvář opakujícímu se vymezování vůči „většinové, do určité míry homogenní perspektivě, která popisuje nerovný při-

³⁵⁰ Cit. Bucy, Newhagen [2003: xi].

³⁵¹ Stručné představení a vysvětlení neúspěchu projektů *Hole-in-the-Wall* a *An Information Age Town* viz Warschauer [2002; 2003: 1–4], stručné představení neúspěchu projektu *One Laptop per Child* viz např. Shaikh [2009]

³⁵² Přesněji řečeno, tato kritika je ještě starší, neboť již v roce 1974 Nathan Katzman v rámci diskuse o vědomostní mezeře přichází s hypotézou, že nová média způsobí růst informační mezery z důvodu silného propojení přístupu a kvality užívání se socioekonomickým statusem [Katzman 1974]. Protože se ale diskuse o vědomostní mezeře rozvíjela bez většího propojení s diskusí o digitální propasti [Yu 2006] a její reflexe v DOI [Rogers 1986] taktéž do diskuse o digitální propasti výrazněji nezasáhla, nezabývá se na tomto místě podrobněji touto většinou úvah o důsledcích nových komunikačních technologií.

³⁵³ Van Dijk [1997].

³⁵⁴ Katz, Aspden [1997]; Reddick, Boucher, Groseillier [2000].

³⁵⁵ Paul DiMaggio a Eszter Hargittai jsou významní američtí sociologové zabývající se sociálními aspekty Internetu a patří dodnes mezi přední odborníky v oblasti výzkumu rozdílů v užívání Internetu.

³⁵⁶ Cit. DiMaggio, Hargittai [2001: 1].

³⁵⁷ V některých případech autoři interpretují dimenze jako samostatné propasti, jedná se ale spíše o hrů s metaforou. Protože vytvářejí vždy modely odpovídající různým dimenzím nerovnosti připojení k ICT infrastruktuře, používám dále jen označení dimenze digitální propasti.

stup k ICT jako zjednodušenou binární propast, což může vést k předčasným výzkumným závěrům³⁵⁸, mám-li využít výrok přímo z pole, tedy z poměrně nedávné studie australsko-korejské skupiny výzkumníků, zaměřené na „přehodnocení digitální propasti“. To může buď znamenat, že uvedené snahy o rozšíření záběru výzkumu jsou relativně izolovanými ostrůvky v moři odborníků, pracujících s redukovanou binární představou digitální propasti, anebo se toto vymezování míjí s realitou akademické diskuse o digitální propasti. V prvním případě bychom se následně museli ptát, co onu dominující většinu drží při očividně silně schematizujícím pohledu, ve druhém případě bychom si museli položit otázku, jaká je funkce takové „diskursivní operace“ a z čeho pramení. Z odborných textů použitých v této práci je zřejmé, že značná část z nich používá tuto diskursivní operaci³⁵⁹ v situaci, kdy si všichni ostatní vytýkané jednorozměrné redukce jsou vědomi a distancují se od ní. Zdá se tedy, že akademickému výzkumu digitální propasti je vlastní neustále se opakující vymezování vůči redukci digitální propasti na otázku fyzického přístupu. Smysl a funkce takovéhoho diskursivního vytváření oponentů v akademickém boji o společenskou relevanci problému digitální propasti je bez vytvoření vhodného rámce interpretace v této chvíli zatím nejasný, a proto si ponechme toto zjištění v zásobě pro závěr této práce.

Druhým specifickým rysem snah o vytvoření teoretického modelu digitální propasti je téměř výhradní orientace na vytváření teorie „kontejnerového“ typu³⁶⁰ vycházející z metodologického individualismu, tzn. teorie, která je implicitně budována jako abstraktní model vztahů a procesů v prostoru abstraktního státu a jejíž základní analytickou jednotkou je jedinec. Metodologický individualismus lze vysvětlit poměrně jednoduše tradicí sociálněvědního empirického výzkumu orientovaného převážně na zkoumání diskrétních jednotek (tj. jedinců nebo domácností),³⁶¹ zdrojem nereflexovaného vymezování zkoumaného univerza vztahů státními hranicemi je akademický nacionalismus.

358 Cit. Lei, Gibbs, Chang [2008: 541].

359 Viz pozn. č. 210.

360 Koncept kontejnerové teorie společnosti rozpracoval Beck [2007a: 36–39].

361 Vzácnou výjimkou je van Dijkův pozdní model, v němž explicitně prosazuje relační pohled – viz kpt. 4.5.2. Vysvětlení problému individualismu v akademické reflexi digitální propasti rozšíříme v páté kapitole.

Tabulka č. 4: Matice dimenzí digitální propasti na úrovni státu³⁶²

výskyt (van Dijk 2005)	dimenze A (motivational)	dimenze B (physical)	dimenze C (skills)	dimenze D (usage)	dimenze E (-)
Katz, Aspden [1997]	first divide (awareness)	second divide (usage)			
Reddick, Boucher, Groseillier [2000]	second divide (interest)	first divide (users and non-users)			
Attewell [2001]		first divide (access)		second divide (computer use)	
Castells [2001a]		digital divide, new technological divide	knowledge gap (skills)		
DiMaggio, Hargittai [2001]		digital divide, equipment	skills	autonomy of use*	social support*
				purposes of use	
Kim, Kim [2001]		Opportunity Divide -> Utilization D. -> Reception D.			
Katz, Rice [2002]	awareness, Internet dropouts	access divide, cohort digital divide			
Steyaert [2002]		physical	informacy, info skills	usage	
Warschauer [2002, 2003]		devices, conduits	literacy		
Mossberger, Tolbert, Stansbury [2003]		access	skills	democratic divide*, economic opportunity divide*	
Newhagen, Bucy [2003]		physical, system*	cognitive		social*
Dewan, Riggins [2005]		first order digital divide	second order digital divide		
Vehovar [2006]	dual divide	first divide	second divide		
Valadez, Durán [2007]		physical		use	social support*, social consequences

Zdroj: autor

362 Názvy dimenzí digitální propasti jsem ponechal nepřeložené, v závorkách jsou případná zpřesnění autorem. Do výběru byly zahrnuty ty texty, v nichž autoři explicitně nepřebírají dělení vytvořená dříve jiným autorem. Tato matice si nedělá nároky na to být vyčerpávající, pokládám ji ovšem za reprezentativní a vzhledem k jejímu účelu v textu i funkční. Vzhledem k odlišnostem definic a perspektiv u jednotlivých autorů je přiřazení k van Dijkovým dimenzím pouze přibližné.

4.5.1 Absence komplexního modelu globální digitální propasti

I když otázka globálních nerovností v přístupu k ICT infrastruktuře patří v sociologii globalizace a v sociologii rozvoje k frekventovaným tématům,³⁶³ snahy vytvořit multidimenzionální model globální propasti zakotvený v těchto teoriích a dosavadní empirické evidenci bychom hledali jen obtížně^{364, 365} Co se týče nutného předpokladu vytváření takového modelu, tedy klasifikace dimenzí globální digitální propasti, dosud nejsystematičtější studií je zřejmě zpráva skupiny výzkumníků z *Institute for Prospective Technological Studies* při Evropské komisi, připravená v roce 2001 pro *G8 Digital Opportunities Task Force*.³⁶⁶ Podle autorů této zprávy lze dosavadní studie týkající se problematiky globální digitální propasti rozřadit pod čtyři základní definice, odpovídající čtyřem rovinám globálních digitálních nerovností: (1) rovina vlastností přístrojů a infrastruktury, (2) rovina obsahu a užívání ICT nástrojů, (3) rovina vědění, vzdělanosti a struktury pracovního trhu a (4) rovina mocenské dimenze přístupu a užívání technologie. Na každé z těchto rovin lze poté identifikovat další, dílčí aspekty globálních digitálních nerovností.

Obsah textu jsem se pro přehlednost pokusil převést do schématu č. 13, které je obohaceno o dvě další (dimenze) digitální propasti, na které se pozornost autorů této zprávy nezaměřuje. Termín demokratická propast zavedla v roce 2001 Pippa Norris pro „označení rozdílů uvnitř online komunity mezi těmi, kteří využívají, a mezi těmi, kteří nevyužívají širokou paletu digitálních zdrojů k angažování, mobilizaci a participaci ve veřejném životě“³⁶⁷. Druhým rozšířením přehledu je digitální propast na úrovni rozdílů v přístupnosti obsahu na Internetu pro uživatele z různých lokalit, a to z důvodů omezování přístupu (zaheslováním či omezením přístupu na základě místa připojení uživatele), privatizace celých částí webu, vládního či korporátního omezování dostupnosti „nehodného“ obsahu, směřování uživatele prostřednictvím určitým způsobem nadefinovaných grafických rozhraní či vyhledávacích algoritmů, rozdílů v náročnosti na přenosovou kapacitu atp.³⁶⁸ Tuto sérii „virtuálních propastí“ podřazují pod mocenskou rovinu a nikoli pod ro-

³⁶³ Např. Sklair [1994]; Sassen [2006]; Castells [2000b; 2001a]; Suša [2010].

³⁶⁴ Mezi výjimky patří např. přehledová studie Dewana a Riggina [2005], v níž vytváří tříúrovňový model (jedinec, organizace, stát) digitální propasti prvního a druhého řádu.

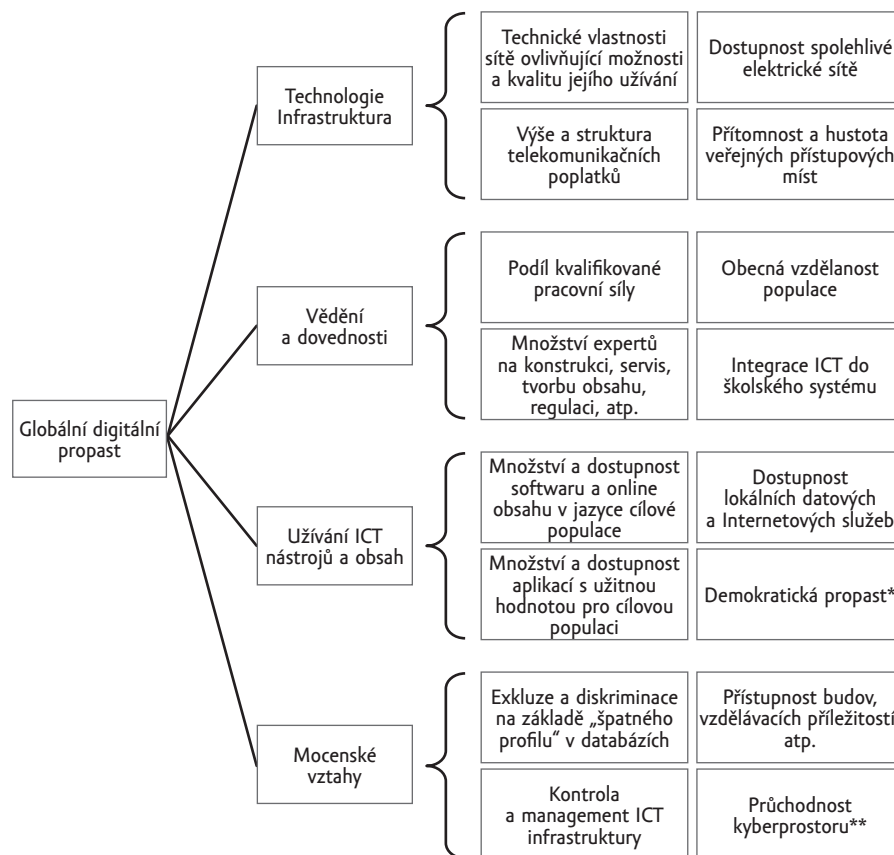
³⁶⁵ Diskuse nad adekvátností indexů, nad faktory penetrace Internetu či nad nevhodnější operacionalizací pojmu lze považovat pouze za předpoklad vytváření takového modelu.

³⁶⁶ Gourova et al. [2001].

³⁶⁷ Cit. Norris [2001: 4].

³⁶⁸ Sassen [2001]; Graham [2011]. Termín „virtuální propasti“ použitý v následující větě užívá Graham.

Schéma č. 13: Dimenze globální digitální propasti

Zdroj: autor dle Gourova, Hermann, Leijten a Clements (2001), obohaceno o * Norris (2001), ** Sassen (2001) a Graham (2011)

vinu užívání, neboť její podstatou je proměna, zachování a posílení mocenských vztahů prostřednictvím segmentace a omezování přístupu k online obsahu.

Rozdíl mezi klasifikací načrtnutou ve schématu č. 13 a výčtem faktorů globální digitální propasti nastíněným v kpt. 4.3.2 spočívá v chápání identifikovaných rovin jako různých, kvalitativně odlišných dimenzí přístupu ke globální informační infrastruktuře, tedy nikoli jen jako faktorů podílejících se na určité jednodimenzionální míře informatizace. Představené schéma je užitečné jako výchozí bod při konstrukci takového obecného modelu, v němž by byly teoreticky i empiricky zakotveny vztahy mezi jednotlivými úrovněmi globální digitální propasti a který by byl propojen s širším teoretickým rámcem za účelem konceptualizace vztahů mezi specifiky lokace (tzn. národ-

ního státu či regionu), specifickou implementací ICT vycházející z multidimenzionality připojení lokace ke globální informační infrastruktuře a vlivem na lokální společenský i ekonomický rozvoj. Za lehce odůvodnitelného předpokladu nemarginální míry propojení těchto čtyř rovin může být představená klasifikace varováním, že reálná globální digitální propast je daleko rozsáhlejší, než kolik ukazují indexy nadnárodních organizací, založené primárně na malém výseku snadno sledovatelných vybraných aspektů prvních tří úrovní. V současnosti ale zatím můžeme tuto podkapitulu uzavřít pouze vágním tvrzením, že globální digitální propast je multidimenzionální problém, jehož analýza a případné řešení by se měly odehrávat na všech čtyřech (paralelních či sukcesivních?) identifikovaných rovinách.

4.5.2 Van Dijkův model digitální propasti

Zvyšující se počet empirických výzkumů zaměřených nad rámec sledování binárního fyzického přístupu poskytl solidní datovou bázi umožňující tvrdit, že proklamované uzavírání propasti je pouze nebezpečnou chimérou odvádějící pozornost od závažného společenského problému. Toto tvrzení ale mohlo nabýt přesvědčivé konkrétní formy pouze prostřednictvím teoretického rámce, který by umožnil logicky uspořádat výsledky dílčích empirických studií do pozitivní odpovědi na otázku platnosti teze o digitální propasti. Snaha vytvořit dostatečně robustní teoretický model se musela vypořádat se dvěma základními problémy, jimiž jsou (1) vytvoření pokud možno vyčerpávající a logicky propojené klasifikace dimenzí digitální propasti a její propojení s (2) odůvodněním nerovného přístupu k ICT jako nového, samostatného zdroje sociální nerovnosti.

Dosud nepřekonanou syntézou teorie a výzkumu digitální propasti je *kauzální a sekvenční model přístupu jedinců k digitálním technologiím v současných společnostech* od již zmíněného Jana van Dijka. Tento model, rozpracovaný v knize *The Deepening Divide: Inequality in the Information Society*³⁶⁹, představuje sjednocení dvou dílčích modelů, které odpovídají na výše uvedené problémy: *kauzálního modelu klíčového argumentu* a *čtyřstupňového kumulativního a rekurzivního modelu sukcesivních druhů přístupu k digitálním technologiím*. Představení těchto modelů nám poslouží jako východisko pro strukturování zbývajících částí podkapitoly 4.5 za účelem postupného představení empirické evidence tvrzení o prohlubující se digitální propasti. Poměrně velká váha přikládána v této práci van Dijkově modelu je funkcí vysoké pro-

pracovanosti, systematičnosti, vlivu a současně i „typičnosti“ argumentační stavby v rámci obhajoby teze o digitální propasti (srov. výše uvedenou argumentaci k tabulce č. 7).

Při konstrukci klíčového argumentu vychází van Dijk z Tillyho konceptu kategorických nerovností, tzn. nerovností mezi párovými kategoriemi (muž–žena, černoš–běloch, občan–cizinec atp.) umístěnými v určitém systému sociálně udržovaných mechanismů distribuce zdrojů (materiálních, sociálních, kognitivních apod.). Inspirován z toho vyplývajícím pohledem na sociální nerovnost jako na současně vztahovou a individuální charakteristiku, rozlišuje van Dijk za účelem systematizace empirické evidence kategorické nerovnosti na individuální (věk, pohlaví, rasa, osobnost, inteligence apod.) a poziční (nerovnosti mezi pozicemi v systémech práce, vzdělání, domácnosti a sociální geografie). Potenciální přidaná hodnota využití Tillyho přístupu spočívá ve zdůraznění vztahové povahy digitální propasti, tzn. v požadavku posunutí pozornosti od identifikace a analýzy dynamiky sociodemografického profilu části populace, jejíž esencí je „ne-připojení“ či „neefektivní využívání“, směrem ke konstruktivisticky založené analýze re-produkce interakcí, vztahů a institucí, v nichž se omezuje a podněcuje využívání ICT. Van Dijk nicméně tento potenciál příliš nevyužívá, a to z důvodu individualistického založení naprosté většiny výzkumů uživatelů a neuzivatelů ICT (k tomuto momentu se podrobněji vrátíme v kpt. 5). Tam, kde to data částečně dovolují – například u pozice jedince na trhu práce či v domácnosti – se je alespoň pokouší interpretovat relačně.

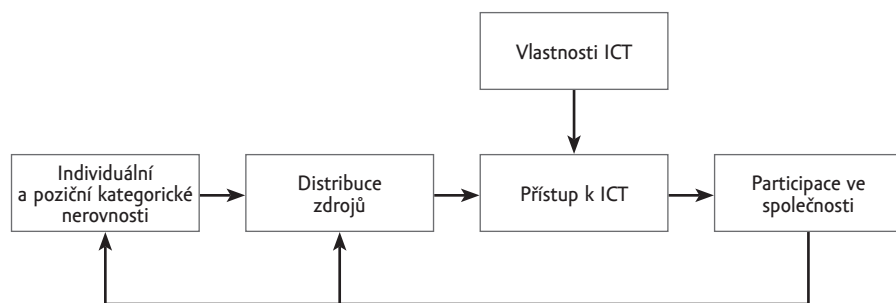
Sociálně udržovaný systém kategorických nerovností vede k nerovné distribuci zdrojů relevantních pro přístup k ICT (chápaných převážně jako počítač a Internet včetně softwarového vybavení). Protože jsou vlastnosti ICT, jako jsou uživatelská přívětivost a složitost technologie, faktorem výrazně ovlivňujícím rozsah a kvalitu užívání nové technologie v populaci, umisťuje van Dijk tento moment spolu s distribucí zdrojů do modelu jako dvě *explanans* nerovného přístupu. Další krok ve výstavbě modelu je klíčový pro tezi o digitální propasti: „Nerovný přístup k digitálním technologiím s sebou přináší nerovnou participaci ve společnosti.“³⁷⁰ Výsledný nárůst rozdílů v míře participace ve společnosti poté zpětně působí na systém distribuce zdrojů a posiluje kategorické nerovnosti. Klíčový argument spěje k jednomu cíli: ukázat, že absence efektivních intervencí do digitální propasti povede k situaci, v níž se nerovný přístup k ICT stane novým strukturálním faktorem sociální nerovnosti, produkujícím občany druhé či třetí kategorie, či úplně vy-

369 Van Dijk [2005].

370 Cit. van Dijk [2005: 15].

lučujícím některé skupiny obyvatelstva z veřejného života.³⁷¹ Van Dijkovým cílem je porozumět tomuto procesu, zpřesnit poznání příčin a důsledků nerovného přístupu k ICT a navrhnout soubor intervencí, jejichž prostřednictvím by se role přístupu k ICT v rozšiřování sociálních nerovností dala neutralizovat nebo zvrátit.³⁷² Graficky lze klíčový argument zobrazit následovně:

Schéma č. 14: Van Dijkův kauzální model klíčového argumentu

Zdroj: Převzato z van Dijka [2005: 15]

Klíčový argument se zdá být poměrně silnou oporou teze o digitální propasti; jeho velkými přednostmi jsou zakotvení v širším rámci sociologické teorie a empirická testovatelnost. Můžeme v něm nicméně najít dva nejisté body, které se mohou ukázat jako fatální.

Za prvé, lze jistě jednoduše namítnout, že přístup k ICT může být chápán jako jeden z nerovnoměrně distribuovaných zdrojů. Proč je tedy vykreslen jako samostatná dimenze situovaná mezi nerovnou distribucí zdrojů a nerovnou participací ve společnosti? Výjimečná pozice přístupu k ICT není při představení modelu van Dijkem dostatečně osvětlena; zdůrazňuje se, že

„zdroje by měly být zřetelně odlišeny od kategorií na jedné straně a druhů přístupu na straně druhé. Například vlastnictví počítačového vybavení by nemělo být zahrnováno do materiálních zdrojů, jinak bychom navrhovali tautologický vztah k přístupu k této technologii“³⁷³,

zůstává ovšem u podmiňovacího způsobu a důvody tohoto na první pohled umělého oddělení důkladněji neobhájuje. Dále tak například uvidíme, že součástí materiálního/fyzického přístupu je vlastnictví či možnost přístupu

k počítači či Internetu, které jsou tímto vyděleny ze světa ostatních materiálních zdrojů přímo navázaných na kategorické nerovnosti a oddělených od přímého vlivu na participaci ve společnosti. Dílčím důsledkem je i absence ostatních prostředků komunikace a sociální participace – testování modelu s vyloučením ostatních médií komunikace a nástrojů zpracování informací by však mohlo vést k silně pokřiveným závěrům, které by mohly nadhodnocovat reálný význam ICT ve vztahu k sociální inkluzi a exkluzi! Absence ostatních médií i vydělení přístupu k ICT ze zdrojů mohou celý model vážně destabilizovat a zpochybnit klíčovou pozici přístupu k ICT jako zprostředkujícího prvku mezi distribucí zdrojů a participací.³⁷⁴ Tím se dostáváme k druhé, závažnější námitce, jejíž řešení podmiňuje platnost celé teze o digitální propasti: z čeho, ve srovnání s dalšími vzácnými zdroji, pramení výjimečná pozice přístupu k ICT jako nového zdroje nerovnosti? Van Dijk si je tohoto problému vědom a je si také vědom, že dosavadní výzkum digitální propasti nenabízí uspokojivou odpověď.³⁷⁵ Rozvine proto pozitivní odpověď na tuto otázku prostřednictvím zakotvení celé problematiky v teoriích informační a síťové společnosti bellosko-castellsovské tradice. V teoretickém kontextu garantujícím výsadní roli Internetu jako materiální infrastruktury probíhající strukturální přeměny ve společnosti nového typu pak pro van Dijka již není tak obtížné tematizovat přístup k Internetu jako nutný předpoklad (a) pro sociální „přežití“ (s aplikací Rawlsovy teorie na informace jako primární dobro), (b) udržení minimální míry participace ve stále více se digitalizujících sociálních sítích (s využitím konceptu informace jako pozičního dobra) a (c) přístupu k informacím využitelným jako zdroje dovedností ceněných na trhu práce (koncept informace jako zdroje dovedností).³⁷⁶

Základy kumulativního a rekurzivního modelu sukcesivních druhů přístupu k digitálním technologiím van Dijk položil již v druhé polovině devadesátých let při své kritice technodeterministického založení prvních výzkumů digitální propasti a politik zaměřených na její uzavření.³⁷⁷ Východiskem je chápání „přístupu k ICT“ jako souboru čtyř sukcesivních úrovní přístupů určité kvality: motivace, materiálního přístupu, dovedností a způsobu užívání. Sukcesivní jsou proto, že každá další úroveň přístupu je podmíněna přístupem na nižších úrovních – uživatelem se jedinec stává až po úspěšném „absolvování“ všech čtyř úrovní (např. rozvíjení základních dovedností v používání Internetu je podmíněno motivací k připojení/užívání

³⁷¹ Ibid.: 17 a 205–206, také van Dijk [2006a: 184].

³⁷² „Konečným cílem této práce [knihy *The Deepening Divide* – pozn. PL] je najít způsob intervence do tohoto procesu za účelem vyřešení problému digitální propasti tak, jak je dnes definován.“ Cit. van Dijk [2005: 14].

³⁷³ Cit. ibid.: 20.

³⁷⁴ Tuto námitku využívám a její důsledky pro udržitelnost teze o digitální propasti rozvádím v páté kapitole.

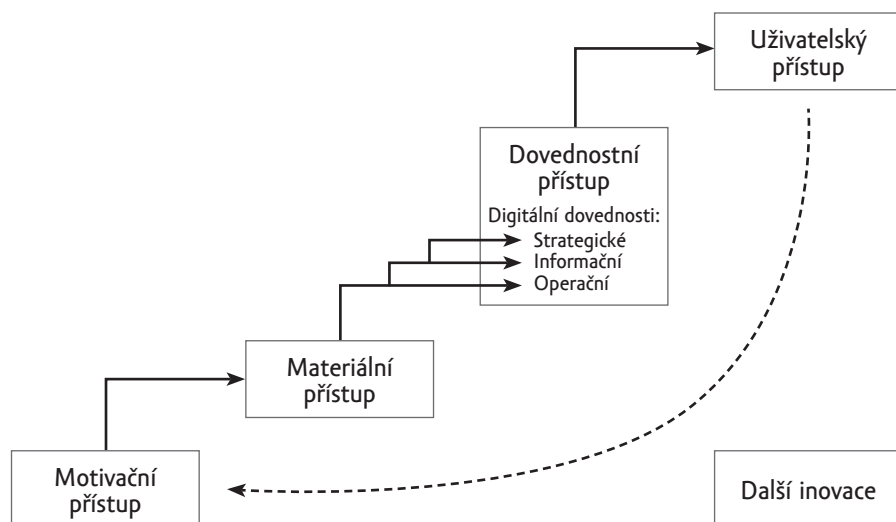
³⁷⁵ Van Dijk [2006b: 223, 230].

³⁷⁶ Ibid.: 230–231, van Dijk [2005: 131–143, 182–183].

³⁷⁷ Van Dijk [1997].

a fyzickou dostupností připojení). Kumulativní je model vzhledem k existujícím nerovnostem na všech čtyřech úrovních přístupu, samotný akt užívání a jeho vliv na sociální participaci je tedy výslednicí kvality přístupu na každé z těchto úrovní. Dynamická, rekurzivní povaha modelu vychází ze začlenění momentu technologické inovace, která pro hypotetického uživatele znamená nutnost projít znovu všemi čtyřmi úrovněmi, tentokrát ovšem odlišných parametrů (např. užívání tabletu či širokopásmového připojení k Internetu vyžaduje odlišnou motivaci, jsou s nimi spojené nové aplikace a programové vybavení atp.).

Schéma č. 15: Van Dijkův kumulativní a rekurzivní model sukcesivních druhů přístupu k digitálním technologiím

Zdroj: Upraveno autorem dle van Dijka [2005: 22].

Nahradíme-li v modelu klíčového argumentu část „přístup k ICT“ rekurzivní sekvencí čtyřúrovňového přístupu, vznikne již zmíněný syntetický kauzální a sekvencní model přístupu jedince k digitálním technologiím.³⁷⁸

Úroveň fyzického/materiálního přístupu již byla představena dostatečně, proto se v následujících podkapitolách budeme postupně zabývat zbývajícími třemi úrovněmi přístupu, a to prostřednictvím aktuálních dat a důsledků pro diskusi o digitální propasti. Tímto postupem bychom měli, jak bylo již vy-

378 Zde syntetický model graficky představovat nebudu, neboť je složen pouze ze syntézy dvou uvedených modelů, s rozšířeným vypsáním druhů pozičních a individuálních kategorických nerovností, druhů zdrojů a oblastí participace ve společnosti [van Dijk 2005: 24].

světleno výše, pokrýt téměř vyčerpávajícím způsobem výzkum digitální propasti.³⁷⁹ Začneme na úrovni motivace s otázkou, která logicky navazuje na klíčový argument: pokud jsou ICT opravdu tak přínosné pro participaci ve společnosti, proč se někteří lidé nepřipojují?

4.5.3 Motivace a bariéry připojení

V kapitole 4.1 jsme viděli, že zkoumání důvodů nepřipojení bylo s diskusí o digitální propasti spojeno již od jejího počátku. Zkoumání motivace a bariér připojení má ve výzkumu digitální propasti zvláštní pozici, neboť je primárně zaměřené na neuživatelé. Základními výzkumnými tématy na této úrovni přístupu jsou vytváření a verifikace typologie uživatelů a neuzivatelů dle vztahu k technologii, problém diskontinuity v užívání, identifikace základních důvodů neužívání a jejich vývoj v čase a konečně problém z hlediska teze o digitální propasti klíčový – existence části populace, která deklaruje nezájem o využívání ICT. V této podkapitole se omezím na stručné představení významu jednotlivých témat pro podporu teze o digitální propasti.

Pozornost výzkumníků digitální propasti se nejdříve upírala na vnitřní skladbu populace neuzivatelů rozdělené do typů dle míry povědomí o ICT a dle deklarovaného zájmu pořídit si v blízké budoucnosti počítač či připojení k Internetu. K neuzivatelům s nejmenším povědomím o počítačích či Internetu či s nejnižší deklarovanou ochotou pořídit si tyto technologie patřili opět ve významně větší míře lidé s nižším vzděláním, nižším příjmem, vyšším věkem, ženy atp.³⁸⁰ Nezanedbatelná část neuzivatelů tedy podle těchto autorů stojí před „zdvojenou digitální propastí“³⁸¹, neboť jejich problémem není v daleko větší míře pouze absence možnosti fyzického přístupu, ale i nedostatečné vědomosti a motivace. Dnes snad již můžeme s poměrně velkou jistotou tvrdit, že minimálně v ekonomicky vyspělých zemích je první z těchto překážek – tedy nedostatečné povědomí o existenci počítačů či Internetu – již minulostí. Zůstává ovšem problém nedostatečně rozšířeného povědomí o užitečnosti ICT a s tím spojená existence jedinců, kteří o užívání těchto klíčových nástrojů informační éry prostě nejeví zájem. Je zřejmé, že snahy o uzavření takto zdvojené digitální propasti by měly zmobilizovat škálu podstatně odlišných strategií, než by tomu bylo pouze v případě problému fyzické nedostupnosti.

379 Stranou zatím ponechám pouze diskursivní analýzu diskuse o digitální propasti, k níž se vrátíme v šesté kapitole.

380 Katz, Aspden [1997]; Lenhart et al. [2000]; Reddick, Boucher, Groseillier [2000].

381 Termín, který používají Katz, Aspden [1997] a Reiddick, Boucher, Groseillier [2000].

Snahy o detailnější typologizaci populace, které nezůstaly omezeny na neuživatelé, vyústily v představu kontinua ležícího mezi permanentně připojenými uživateli, vybavenými tou nejlepší technologií, a těmi, jejichž šance na získání připojení jsou mizivé – ať už mají minimum potřebných zdrojů nebo by si Internet či počítač nepořídili za žádnou cenu.³⁸² Skupina výzkumníků z *Pew Internet & American Life Project* pod vedením Amandy Lenhart přichází v roce 2003 s metaforou digitálního spektra, v němž identifikuje tři druhy uživatelů a tři druhy neutilizátorů: domácí uživatele širokopásmového připojení k Internetu, stále uživatele, občasné uživatele, odpadlíky, vyhýbače a úplně odpojené.³⁸³ Protože k rozdílům mezi různými typy uživatelů se ještě dostaneme v následujících dvou podkapitolách, zaměříme se nyní na čtyři poslední jmenované typy.

Občasní uživatelé jsou hraničním typem: přestože jsou v současnosti uživateli, v minulosti přestali alespoň jednou na delší dobu Internet užívat. Jedná se (v USA roku 2002) překvapivě o jedince, jejichž profil odpovídá z podstatné části vyšší pravděpodobnosti užívání Internetu: mladí, svobodní, studenti, z městských oblastí, ovšem také z etnických menšin a z domácností s nižším příjmem. Protože do této skupiny patří s vyšší pravděpodobností jedinci, kteří užívají Internet teprve kratší dobu, a protože mezi hlavní důvody delší pauzy v užívání patří technické problémy s připojením, ztráta přístupového místa či prostorová mobilita,³⁸⁴ zdá se být příčinou nestability v užívání „nejistá a mobilní pozice ve společnosti“³⁸⁵. Vzhledem k pokrokům na poli propojení Internetu a mobilní komunikace v letech následujících po zveřejnění této zprávy můžeme ale vznést hypotézu, že z hlediska závažnosti pro uzavírání digitální propasti je tato skupina dnes stále méně důležitá. Protože ale výzkumníci z PIP při pozdějších podobných pokusech přikročili k odlišným typologiím,³⁸⁶ je tato domněnka na amerických datech obtížně ověřitelná a v jiných typologiích prvek diskontinuitního užívání není přítomen.³⁸⁷ Pokud bychom definici pozměnili na „sporadické uživatele“, kteří užívají jen občas pouze e-mail a podobné základní online

382 Lenhart, Horrigan [2003]; Lenhart et al. [2003]; pro přehled dalších hlavních typologií uživatelů do roku 2010 viz Brandtzæg [2010: 944–948].

383 Angl. originály jsou *Home broadband users, Continuous Users, Intermittent Users, Dropouts* (nebo *Dropoffs*), *Net Evaders* a *Trully Unconnected*. Tuto typologii mezi ostatními volím z důvodu orientace na četnost užívání, další podobné typologie již v sobě zahrnují i úroveň uživatelského přístupu.

384 Lenhart et al. [2003: 23].

385 Toto tvrzení vana Dijka [2005: 33] potvrzuje prostřednictvím kvalitativní studie Gonzales [2015].

386 Fox [2005] dělí spektrum na úplně odpojené, jedince se slabou vazbou k Internetu a intenzivní uživatele, Horrigan [2007] vytváří třidimenzionální spektrum dle množství užívaných ICT, postojů a provozovaných aktivit, v němž rozlišuje tři základní skupiny (technologické elity, středové uživatele a slabě připojené) představující výsledek sloučení deseti identifikovaných skupin.

387 Srov. Brandtzæg [2010: 944–948].

služby, můžeme již empirickou evidenci existence této skupiny ověřit lépe: například studie norských výzkumníků reanalýzou dat o uživateli z pěti poměrně dobře připojených evropských zemí (Švédsko, Norsko, Rakousko, Velká Británie a Španělsko) z let 2004 až 2006 přináší mimo jiné zjištění, že sporadičtí uživatelé v těchto letech představovali až třetinu jedinců, kteří jinak ve statistikách spadají do kolony „uživatel“. Ve Švédsku s 90% mírou penetrace tak například do této kategorie spadl každý pátý uživatel. Autoři využívají zjištěnou velikost této skupiny po sečtení s neutilizátory jako oporu pro „alarmující zjištění“ existence „velké digitální propasti“ v Evropě.³⁸⁸ Podobný výsledek získáme i při pozměnění definice na „nepravidelné uživatele“: dle zprávy Eurostatu bylo v roce 2005 v Evropě 57 % obyvatel, kteří neutilizovali pravidelně Internet, přičemž množství nepravidelných uživatelů souvisí se vzděláním, věkem, pohlavím, sociálním statusem a hustotou osídlení. To znamená, že v nejméně připojených skupinách je také největší podíl uživatelů s nepravidelným užíváním.³⁸⁹ Při aktualizaci dat za použití stejného vymezení nicméně zjistíme, že množství nepravidelných uživatelů do roku 2014 v EU-28 pokleslo na čtvrtinu populace, což znamená, že v EU-28 v roce 2014 užívalo Internet alespoň jednou týdně na 96 % uživatelů. Udržení významu této kategorie pro podporu teze o digitální propasti by tedy znamenalo omezit definici pravidelného uživatele na užívání každodenní (což v roce 2014 představovalo v EU-28 čtyři pětiny uživatelů, v ČR tři pětiny). Tato zjištění nabudou významu ve světle později představeného silného vztahu mezi intenzitou užívání (v hodinách denně či týdně), délkou užívání (v letech) a kvalitou užívání.

Z hlediska ideje uzavření digitální propasti jsou výrazně důležitějšími skupinami odpadlíci, vyhýbači a skutečně odpojené: jsou pro ni totiž ohrožující, ač každá z jiného důvodu.

Vyhýbači představují nezanedbatelnou skupinu neutilizátorů, v jejichž prostředí není o možnost fyzického přístupu nouze (v jejich domácnosti již někdo Internet používá a uživatele jako převládající charakteristiku sociálních kontaktů najdeme u více než poloviny vyhýbačů). Dle uvedené studie Lenhart et al. z roku 2003 do této skupiny překvapivě častěji patří lidé s jinak vysokou pravděpodobností užívání: mladí, bohatí, z větších domácností, měst, muži atp. Mezi dva hlavní důvody neutilizování patří pocíťovaný nedostatek času a obava ze složitosti technologie. Dvě třetiny z této skupiny

388 Brandtzæg, Heim, Karahasanović [2011].

389 DeMunter [2006: 3]; pravidelné užívání je v metodice Eurostatu definováno jako užití Internetu alespoň jednou týdně. Pokud bychom zvolili měkkí variantu, tedy používání méně než jednou měsíčně, spadl by podíl této skupiny uživatelů na jedno procento. Podíl uživatelů Internetu byl v tomto roce v EU-25 66 % [Eurostat 2014].

představovali rodiče dětí-uživatelů, zbytek skupiny tvořili například lidé ve vyšších pozicích, kteří měli na vyřizování nutných online záležitostí vždy po ruce nějakého podřízeného, či lidé, pro něž neuvádění Internetu představovalo součást distinktivního životního stylu.³⁹⁰ Obtížnou interpretaci postavení této skupiny tváří v tvář uzavření propasti podtrhuje van Dijkovo nejednoznačné posouzení, když hodnotí problém nepřipojení této skupiny „možná jako problém luxusu“, „možná jako problém kognitivní disonance a lehkého úniku před obtížemi“ s užíváním, a připouští i možnost, že existence této skupiny nepředstavuje vůbec žádný problém.³⁹¹ Některé charakteristiky této skupiny ovšem „žádný problém“ nepředstavují pro udržitelnost teze o digitální propasti – s touto, z perspektivy digitální propasti rozporuplnou, skupinou se proto v této práci nesetkáváme naposledy. Je sice možné namítnout, že s rostoucí uživatelskou přívětivostí, mobilním internetem a rostoucím tlakem stále více informatizovaného prostředí tato skupina postupně zanikne. Vzhledem ke zpomalující se dynamice rozšíření Internetu v ekonomicky rozvinutých zemích a přetrvávajícímu stabilnímu podílu vyhýbačů mezi neuváděči v USA³⁹² je ovšem takový výhled značně nejistý a velmi pravděpodobně bude (bez intervence) existence této skupiny dlouhodobou záležitostí.

Problematikou odpadlíků se začal výzkum digitální propasti zabývat poměrně brzy; jde o znepokojující kategorii, která již svojí existencí zpochybňuje představu, že konečným cílem snah o přemostění digitální propasti by mělo být zajištění podmínek, za kterých si lidé rozhodnou pořídit si potřebné vybavení a začnou ho užívat. K jejímu „objevu“ došlo, když Aspden a Katz pouze pro úplnost zařadili otázku na množství bývalých uživatelů.³⁹³ Zjištěná čísla byla nečekaně velká: v roce 1995 byl v USA počet uživatelů a bývalých uživatelů v populaci téměř totožný – na úrovni 8 %. V letech 1996–2000 se počet odpadlíků mírně zvýšil a pohyboval se okolo stabilní hranice desetiny americké populace, což v letech 1998 a 2000 představovalo zhruba čtyři miliony domácností, které pozbyly vlastního připojení k Internetu.³⁹⁴ To je každopádně o něco více než v té době v Kanadě, Japonsku a v Německu, kde podíl odpadlíků představoval zhruba 6 % populace.³⁹⁵ Mezikulturně společnými rysy odpadlíků zřejmě jsou krátká doba

užívání a s tím spojená nižší úroveň dovedností, nižší věk, etnický původ, nižší příjem a menší velikost domácnosti. Oproti neuváděčům bez předchozí zkušenosti má mezi důvody neuvádění výrazně nižší zastoupení odpověď „nechci to“; mezi nejčastěji zmiňovanými lze kromě ní zařadit dále pozbytí (možnosti) fyzického přístupu, příliš složité ovládání technologie, nedostatek času, ztrátu zájmu a příliš vysokou cenu.³⁹⁶ Více než polovina odpadlíků plánuje znovu začít užívat Internet, otázku motivace u zbývající části odpadlíků je tedy třeba posuzovat spíše optikou skutečně odpojených. Na základě poznatků z DOI bychom se mohli domnívat, že podíl odpadlíků mezi novými uživateli se v pozdějších fázích difuze ICT nesnižuje, ale naopak zvyšuje z důvodu specifické motivace vedoucí k rozhodnutí začít užívat počítač či Internet.³⁹⁷ Toto tvrzení podepírá i zjištění, že ve srovnání s průměrnými uživateli začali odpadlíci původně užívat Internet v daleko větší míře díky přátelům či práci, a nikoli ze své vlastní iniciativy.³⁹⁸ Přesto však velmi často neměli nikoho, na koho se mohli obrátit v případě běžných počítačových problémů a frustrací, které bez vnější opory zvyšují pravděpodobnost opuštění technologie, interpretované jako obtěžující, složité či čas a peníze kradoucí zbytečnosti.³⁹⁹ V EU bylo mezi lety 2005–2009 průměrně 5 % odpadlíků a v ČR 7 % odpadlíků, v následujících pěti letech tato čísla klesla o jedno procento.

Mezi skutečně odpojené jsou tradičně řazeni lidé, kteří nikdy nepoužili Internet a kteří nežijí v domácnosti s připojením k Internetu. Nejčastěji uváděnými důvody jsou „nepotřebuji to“, „je to příliš drahé“ a „nemám dostatek času“. Patří sem výrazně více starších lidí, jedinců s nižším vzděláním, z domácností s nižším příjmem, vysokou expozicí klasických médií komunikace a pohybujících se častěji mezi dalšími neuváděči.⁴⁰⁰ Z perspektivy teze o digitální propasti zasluhují zvláštní pozornost dvě překrývající se skupiny skutečně odpojených: ti, kteří tvrdí, že se ani neplánují nikdy připojit, a ti, pro které je hlavním důvodem neuvádění odmítnutí technologie jako takové (tj. ti, kteří mezi důvody svého nepřipojení nejčastěji uvádí „nechci to“ či „nepotřebuji to“). Bohužel pro snahy o rozšíření řad uživatelů má deklarované rozhodnutí nepořídít si v blízké budoucnosti počítač zřejmě daleko vyšší predikční sílu než deklarované rozhodnutí stát se uživatelem.⁴⁰¹ Tato skupina

³⁹⁰ Lenhart et al. [2003: 20–21].

³⁹¹ Van Dijk [2005: 34].

³⁹² Zickuhr [2013: 8].

³⁹³ Wyatt, Thomas, Terranova [2002: 31]. Uvozovky u slova objev odkazují k více než třicet let starému mapování problému diskontinuity užívání v DOI.

³⁹⁴ Katz, Aspden [1997]; NTIA [2000: 27]; Katz, Rice [2002: 68].

³⁹⁵ Thomas [2003].

³⁹⁶ Katz, Aspden [1997]; NTIA [2000: 27–28]; Katz, Rice [2002: 69–81]; Lenhart et al. [2003: 20–22]; Thomas [2003].

³⁹⁷ Rogers [2003: 190–192]; Brown, Venkatesh [2003].

³⁹⁸ Katz, Rice [2002: 79].

³⁹⁹ Wyatt, Thomas, Terranova [2002: 33]; Lenhart et al. [2003: 22]; Rice, Katz [2003: 610–611].

⁴⁰⁰ Reddick, Boucher, Groseillier [2000: 3, 44]; Lenhart et al. [2003: 25–26]; Fox [2005: 7]; Horrigan [2007: 34].

⁴⁰¹ Venkatesh, Brown [2001: 85–86].

není nijak zanedbatelná: v roce 2003 spadalo do této kategorie sedm z deseti amerických neuživatelů, což se rovnalo čtvrtině americké populace. O dynamice zastoupení této skupiny také hovoří fakt, že mezi neuzivateli narůstá podíl těch, kdo odpovídají, že Internet nepotřebují nebo jej neshledávají užitečným.⁴⁰²

Způsob zkoumání důvodů nepřipojení vyšel v devadesátých letech z otevřených otázek a širokých škál možných odpovědí.⁴⁰³ Pozdější snahy o jejich redukcii prostřednictvím využití faktorové analýzy a vyřazování významových překryvů vedly k používání omezeného výčtu důvodů, který by mohl být shrnut následovně:⁴⁰⁴

- nedostatek peněz („nemám počítač nebo internetové připojení“, „je to příliš drahé“ apod.),
- nedostatek dovedností („nevím, jak používat“, „je to příliš složité“ apod.),
- nemám čas,
- nechci to (obavy z užívání, odmítnutí technologie),
- nepotřebuji to (nedostatečná užitná hodnota ve srovnání s náklady).

Nedostatek peněz či materiálního vybavení je nejvýznamnějším důvodem nepřipojení v rozvojových zemích a zemích s vyššími cenami za počítač a poplatky za připojení. I v ekonomicky rozvinutých zemích tyto důvody uvádí nezanedbatelné množství neuzivatelů – v EU-28 v roce 2014 zhruba čtvrtina nepřipojených domácností, v ČR v roce 2014 29 % (cena vybavení) nebo 18 % (cena připojení) nepřipojených domácností. Při pohledu na další mediální výdaje domácností a jedinců volících tuto odpověď (mobilní telefon, kabelová televize, satelit atp.) se ovšem jako pravděpodobnější jeví možnost, že pravým důvodem neužívání podstatné části z nich je nízká subjektivně vnímaná přidaná hodnota užívání Internetu.⁴⁰⁵ Dalším z významných důvodů je nedostatek dovedností či přílišná složitost technologie, což v Evropě (i v ČR) v roce 2014 uvedly čtyři z deseti nepřipojených domácností.⁴⁰⁶ Čas a odpověď „nechci to“ (kvůli pornografii, bezpečnosti atp.) jsou marginálně zastoupené důvody, které obecně volí méně než desetina neuzivatelů,⁴⁰⁷ jejichž podstatná část zřejmě bude patřit do skupiny vyhýbačů. Vůbec nejčastěji uváděným důvodem neužívání Internetu ve všech ekonomicky roz-

⁴⁰² Eurostat [2014]; Lupač, Chrobáková, Sládek [2014: 9]. Viz také níže.

⁴⁰³ Katz, Aspden [1997]; van Dijk [2005: 29]; Lenhart et al. [2003].

⁴⁰⁴ Vybráno na základě Reddicka, Bouchera a Groseilliera [2000], Lenharta et al. [2003], van Dijka [2005: 29] a možností odpovědí nabízených Eurostatem a WIP.

⁴⁰⁵ Katz, Rice [2002: 93].

⁴⁰⁶ Eurostat [2014].

⁴⁰⁷ WIP [2010: 63; 2012: 43]. Je ovšem třeba poznamenat, že už jen mezi evropskými zeměmi jsou v zastoupení těchto odpovědí velké rozdíly.

vinutých zemích je ovšem „nepotřebuji to“ (EU-28 v roce 2014 – 45 %, ČR 2014 – 69 %), tedy, jak již bylo nastíněno, z hlediska teze o digitální propasti odpověď nejproblematictější.⁴⁰⁸

Protože lidé odpovídající „nepotřebuji to“ vnímají užitnou hodnotu a bezpečnost Internetu daleko hůře než uživatelé,⁴⁰⁹ interpretuje van Dijk problém odmítnutí samotné technologie pomocí tří možných důvodů.⁴¹⁰ Tím prvním je nedostatečná orientace designérů a producentů aplikací a online obsahu na potřeby příslušníků této skupiny, kteří tak Internet nevnímají jako nástroj na uspokojování svých každodenních potřeb. Jejich rozhodnutí neužívat Internet se proto jeví jako racionální akt. Druhým důvodem je malá informovanost neuzivatelů o přínosech z užívání této technologie a nevhodách plynoucích z neužívání. Konečně třetím důvodem je možná kombinace „kognitivní disonance, sebeklamu, kyselých hroznů a povrchního ignorování Internetu“⁴¹¹. Tvrzení o racionalitě rozhodnutí neužívat Internet je ovšem buď v přímém rozporu s modelem klíčového argumentu, anebo je potřeba vysvětlit je tak, aby výzkumník nepovažoval tuto část neuzivatelů za „zpátečnické ignoranty technologie, která jim má přinést blahobyť“⁴¹². Protože Van Dijk primárně nebojuje proti samotnému současnému stavu digitální propasti, ale proti jejímu velmi pravděpodobnému přetavení do nové strukturální nerovnosti, řeší tento rozpor obhajobou potřeby souboru na tyto skupiny cílených intervencí, které by – a teď již jen dokončuji, co z jeho výroků jednoznačně vyplývá – zvýšením přitažlivosti, užitné hodnoty a jednoduchosti ovládnutí Internetu motivovaly tyto skupiny k připojení, a zabránilo tak tomu, aby se dnešní racionální jednání stalo zítřejším zdrojem sociální exkluze.

Tomuto řešení odpovídá i výčet van Dijkem navrhovaných opatření na překonání motivační úrovně digitální propasti: zvýšení užitné hodnoty ICT pro každodenní účely, zvýšení použitelnosti a uživatelské přívětivosti ICT, zvýšení důvěry populace v online prostředí prostřednictvím vhodné regulace, propagace rozvoje specifických online služeb pro dosud opomíjené sociální

⁴⁰⁸ Pokročilejší postup, tedy (více-rozměrné) modelování rozdílného vlivu jednotlivých bariér a spouštěčů pořízení počítače pro různé kategorie osvojitelů (tj. pro různé fáze difuze PC), fáze životního cyklu a typy domácností, sledují v sérii studií Brown a Venkatesh [Brown, Venkatesh 2003; Brown, Venkatesh 2005; Brown, Venkatesh, Bala 2006]. Tyto studie ovšem do akademické reflexe digitální propasti nezasáhly, důvodem je patrně blízkost těchto studií k výzkumné tradici DOI, jak jsem již vysvětlil v kapitole 4.4.1.

⁴⁰⁹ Lenhart et al. [2003: 25–26].

⁴¹⁰ Van Dijk [2005: 28, 35, 37 a 43]; podobně také např. Reddick, Boucher, Groseillier [2000]; Selwyn [2003]; Warschauer [2003]; Reisdorf [2011: 418].

⁴¹¹ Cit. van Dijk [2005: 35].

⁴¹² Cit. ibid: 28.

skupiny a organizace informačních kampaní zaměřených na propagaci užitečných ICT aplikací.⁴¹³

4.5.4 Digitální dovednosti

Diskuse o tzv. počítačové gramotnosti se rozhořela na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let v reakci na mnohdy neuspokojivé výsledky komputelizace státní správy, škol a výroby a měla blízko k probíhajícím diskusím o mediální gramotnosti, informační gramotnosti atp. V době, kdy se téma stává součástí výzkumu digitální propasti, je tedy již k dispozici množství konceptů, o nichž se vede delší dobu diskuse napříč větším množstvím oborů – v pedagogice, sociologii, mediálních studiích, informační vědě a knihovnictví: kromě již zmíněných například informační kapitál, info-gramotnost (*informacy*), ICT gramotnost, digitální kompetence, počítačové dovednosti atp.⁴¹⁴

Jistě se nabízí otázka, zda by nestačilo využít některý ze starších konceptů gramotnosti a zda je tedy nezbytně nutné vytvářet nový, zvláštní koncept pro užívání ICT – slyšel čtenář kupříkladu o rádiové, televizní či mobilní gramotnosti? Odpovědět můžeme dvojím způsobem: za prvé, i přes velké pokroky ze strany designérů a programátorů se stále jedná o složité technologie, jejichž bezproblémové a efektivní užívání vyžaduje, na rozdíl od tradičních médií, osvojení množství znalostí a neintuitivních operací, které výrazně přesahují rámec čtení, psaní a orientace ve statickém obsahu s pomalou nebo žádnou zpětnou vazbou (jako je tomu v dopise, malbě, telegrafu, novinách či rádiu).⁴¹⁵ Za druhé, klíčový argument předpokládá, že přístup k ICT, a tedy i rovina dovednostního přístupu, má ve srovnání s „klasickými“ médii komunikace určité zvláštní kvality – kvality, které umožňují propojit způsob jejich užívání se změnou pozice uživatele ve společnosti a které nelze omezovat na zvláštní technické vlastnosti ICT (pak by totiž byly efekty ICT garantovány již na úrovni materiálního přístupu).

Van Dijk jako zastřešující koncept pro množství používaných termínů a na ně navázaných studií volí *digitální dovednosti*, které původně rozkládá na tři sukcesivní typy dovedností: operační, informační a strategické. Definiuje je následovně:

„(...) *digitální dovednosti* představují soubor dovedností potřebných k ovládnutí počítačů a jejich sítí, k vyhledávání a vybírání informací v nich obsa-

žených a k jejich užití pro vlastní účely. V posloupnosti typů digitálních dovedností pak *operační dovednosti* představují dovednosti využívané při ovládnutí počítače a síťového hardwaru a softwaru. *Informační dovednosti* jsou potřebné k vyhledávání, selekci a zpracování informací v počítačích a ve zdrojích na síti. Konečně do *strategických dovedností* zařadíme schopnost využít tyto zdroje jako prostředky za účelem dosažení specifických cílů a obecného cíle zlepšení své vlastní pozice ve společnosti (na pracovním trhu, ve vzdělání, v domácnosti a v sociálních vztazích).“⁴¹⁶

Operační počítačové dovednosti zahrnují širokou škálu dílčích operací s hardwarem a softwarem počítače, kam můžeme zařadit jak schopnost zapnout počítač, psát na klávesnici či používat myš, tak i schopnost nainstalovat program, otevřít a upravit prezentaci či zvládat funkce v databázovém programu. Do operačních internetových dovedností lze zařadit především technické zvládnutí mobilního připojení k internetu, schopnost ovládat prohlížeč, používat vyhledávač a pracovat s interaktivními online formuláři.⁴¹⁷

Informační dovednosti van Dijk dělí na formální a substantivní. Formální informační dovednosti představují schopnost užívat „formální charakteristiky média“, tj. na technické parametry vázanou strukturu informací. Sem lze zařadit znalost a schopnost ovládat adresářovou strukturu, strukturu webové stránky, hyperlinkové odkazy, multimediální strukturu obrázků a fragmentovanou, neustále se měnící a nelineární povahu online zdrojů. Pod substantivní informační dovednosti můžeme zařadit schopnost vyhledat, utřídit, upravit, zkombinovat, zobecnit, propojit a kriticky zhodnotit informace vyhledané za určitým cílem z různých zdrojů.⁴¹⁸ V pojetí substantivních informačních dovedností je van Dijk nejbližší obecnějším pojetím informační gramotnosti (zejména v pedagogice a knihovnictví), v nichž ICT představuje jen jedno z možných rozhraní práce s informacemi.⁴¹⁹ Zhruba okolo roku 2010 van Deursen a van Dijk začínají odlišovat formální dovednosti jako samostatný typ blízký operačním dovednostem vzhledem ke společnému zaměření na médium; podobně byly informační a strategické informační dovednosti podřazeny pod obecnější typ dovedností zaměřených na obsah.⁴²⁰ V poslední době pak tito a další autoři v oblasti problematiky mě-

⁴¹⁶ Cit. ibid.: 73–74.

⁴¹⁷ Van Deursen, van Dijk [2009: 394]; van Deursen, Helsper, Eynon [2014].

⁴¹⁸ Definice formálních a substantivních informačních dovedností jsou zestručněny a upraveny dle van Dijka [2005: 84–86] a van Deursena a van Dijka [2009: 394–395].

⁴¹⁹ Viz např. Dombrovská, Landová, Tichá [2004]; Bawden [2008].

⁴²⁰ Van Deursen, van Dijk, Peters [2011].

⁴¹³ Ibid.: 206–209, jde o doslovný překlad názvů navrhovaných intervencí.

⁴¹⁴ Pro přehled a stručnou charakteristiku relevantních konceptů obratnosti v užívání ICT viz např. Warschauer [2003: 109–119]; Bunz [2004]; van Dijk [2005: 71–74]; van Dijk, van Deursen [2014: kpt. 2].

⁴¹⁵ Van Dijk [2005: 73]; van Dijk, van Deursen [2014: 16].

ření digitálních dovedností vytvořili další typologie dovedností. Mezi nově přidanými typy dovedností jsou například komunikační dovednosti, dovednosti spojené s vytvářením obsahu či dovednosti spojené s bezpečností na Internetu.⁴²¹ Výhodou těchto typologií je lepší vazba na typy online činností při modelování vztahu mezi dovednostmi a online činnostmi, jejich velkou nevýhodou je ovšem snižující se teoretická validita vzhledem ke klíčovému argumentu a jeho teoretickému zakotvení (např. u vytváření obsahu a dovedností spojených s bezpečností) a vzhledem k požadavku měření dovedností, které jsou specificky vázány na užívání ICT (např. u komunikačních dovedností). Největší potenciál pro další výzkum dovednostní úrovně digitální propasti představuje podle posledních zjištění oblast komunikačních dovedností,⁴²² jejich současné konceptualizace se ale musí vyrovnat s problémem značně normativního a instrumentálního chápání mezilidské komunikace a sebe prezentace v prostředí Internetu.⁴²³

Strategické dovednosti můžeme obecně chápat jako schopnost využít široké škály disponibilních zdrojů (znalostí, peněz, vlivu, sociální sítě, pravidel a zákonů, tradic, technologií atd.) za účelem efektivního dosažení určitého cíle. Digitální strategické dovednosti jsou nejnáročnější a nejsložitější digitální dovednosti vyžadující analytické, kritické a rozhodné myšlení. Přímá vazba digitálních strategických dovedností na změnu pozice ve společnosti je důsledkem kompetitivní výhody takto užívané ICT oproti strategiím uživatelů s nedostatečně rozvinutými dovednostmi nižšího řádu a „nedigitálním“ strategiím, využívajícím méně flexibilní a více na zdroje náročné prostředky komunikace, zpracování informací a mobilizace zdrojů. V nedávném zpřesnění strategických dovedností je využití strategických dovedností uživatelem definováno prostřednictvím čtyř kroků: (a) orientace v rychle se měnícím prostředí, vybrání vhodného cíle jednání a udržení koncentrace na tento cíl, (b) využití co největší škály zdrojů za účelem vybrání nejvhodnějších prostředků dosažení tohoto cíle, (c) rozhodnutí za podpory mobilizovaných informačních zdrojů a konečně (d) konverze výsledku tohoto rozhodnutí do užítka osobního, profesního či ekonomického charakteru.⁴²⁴

Operacionalizace a měření dovedností spojených s užíváním ICT musí čelit na jedné straně obtížné zjistitelnosti pravého stavu dovedností prostřednictvím nepřímého pozorování a na straně druhé složitosti a velké roz-

manitosti zařízení, softwaru a z toho vyplývající širě možných účelů a uživatelských praxí. Měření dovedností práce s ICT probíhá třemi základními způsoby.

Nejpřesnější, ale také nejnáročnější, a tudíž ve výzkumu jen velmi výjimečně využívané, je přímé pozorování uživatelů při plnění určitého souboru různě složitých úkolů. Základním problémem přímého pozorování je finanční, časová a prostorová náročnost. Ta se promítá do menší velikosti sledovaného vzorku a do omezeného výběru standardizovaných úkolů. Rizikem tohoto způsobu měření je tedy zobecnitelnost výsledků podmíněná dostatečným zdůvodněním výběru z obrovské širě možných vybavení počítače, úkolů a možných způsobů jejich řešení.

Na podobný problém naráží i druhý způsob měření prostřednictvím nepřímého dotazování na dílčí znalosti a schopnosti. V zásadě existují tři typy tohoto způsobu měření úrovně digitálních dovedností. Nepříliš rozšířené je ověřování úrovně dovedností prostřednictvím znalostního testu, kde je respondent dotazován na znalost pojmů, možné postupy v určité situaci, synonyma atp.⁴²⁵ Druhou možností, zde obtížně využitelnou z důvodu nízké teoretické validity, je odvození úrovně dovedností od množství pravidelně vykonávaných činností na Internetu (tento postup využívá i Eurostat). Třetím používaným postupem je měření prostřednictvím sebehodnocení respondenta ve vybrané sadě dovedností. Tento třetí typ je rozvíjen zejména v psychologii a v pedagogice v rámci analýz pracujících s konceptem technologicky specifické *self-efficacy*, která je chápána jako předpoklad, korelát i výsledek rozvoje digitálních dovedností.⁴²⁶

Snaha najít ideální sadu indikátorů úrovně digitálních dovedností se musí vyrovnat jak s překotným vývojem světa ICT a s tím spojeným zastaráváním dílčích dovedností (např. znalost příkazů v operačním systému DOS), tak s obrovskou rozmanitostí individuálních strategií dosahování určitého cíle v komplexním prostředí operačního systému, internetu a možného programového vybavení.⁴²⁷ Například ověření možnosti využití státního příspěvku či získání validní reference na školku pro dítě je možné přímo na stránkách konkrétní instituce, prostřednictvím e-mailu této instituci, přes internetovou telefonii, v diskusních fórech, přes známé svých známých na Facebooku atp. Formátování životopisu v textovém editoru lze provést „ručně“ po jednotlivých parametrech, prostřednictvím editace přednastavených stylů,

⁴²¹ Ala-Mutka [2011]; Helsper, Eynon [2013]; van Deursen, Helsper, Eynon [2014]; van Dijk, van Deursen [2014].

⁴²² Viz van Deursen, Courtois, van Dijk [2014].

⁴²³ Srov. van Dijk, van Deursen [2014: 30–37].

⁴²⁴ Van Deursen, van Dijk [2009: 395]. Z důvodu nízkého významu ve výzkumu tématu zde nerozebírám a neužívám Steyaertovo pojetí strategických dovedností [Steyaert 2002: 7].

⁴²⁵ Např. Brandtweiner, Donat, Kerschbaum [2010]; Hatlevik, Guðmundsdóttir, Loi [2015]; v ČR užito ve Výzkumu *informační gramotnosti* (INFOGRAM).

⁴²⁶ Termín se nepřekládá, nejbližší je v tomto kontextu asi překlad vnímaná vlastní zdatnost. V textu dále užívám jednotný pojem sebehodnocení.

⁴²⁷ Van Dijk [2005: 79]; Hargittai [2009].

přes specializované webové stránky či pomocí makra. Ačkoli stanovení složitosti, a tedy i náročnosti různých způsobů řešení daného problému není ve většině případů obtížné, tichým předpokladem zůstává problematická a empiricky obtížně uchopitelná vazba mezi náročností úkolu a efektivitou využití technologie za účelem zvýšení vlastní kvality života či zlepšení pozice ve společnosti.

Obejít problém výběru vhodné sady položek pomocí volby nejjednoduššího způsobu měření, a to prostřednictvím souhrnného sebehodnocení respondenta („Pokud byste měl/-a zhodnotit celkovou úroveň svých dovedností, ...“), naráží na problémy sebestylizace a užívání různých měřítek obtížnosti respondenty, což se odráží zejména v přeceňování skutečného stavu u mladých respondentů a u mužů, a naopak podceňování u žen a u starších lidí.⁴²⁸ Ačkoli je toto zkreslení přítomné i při dotazování na dílčí dovednosti, vytvoření složeného indexu prostřednictvím vhodně zvolených dílčích položek predikuje reálnou znalost a efektivitu daleko lépe než souhrnné sebehodnocení.⁴²⁹ I z tohoto důvodu se proto souhrnné sebehodnocení používá zřídka.

Pozornost výzkumníků dovednostní úrovně přístupu se zaměřuje na dvě rámcové výzkumné otázky: jaké jsou v populaci rozdíly v digitálních dovednostech a jakým způsobem jsou získávány. Zatímco první míří na otázky stavu, vývoje a determinant dovednostní úrovně digitální propasti, podstatou druhé je poznání vztahu mezi způsobem získávání digitálních dovedností a jejich úrovní, tj. poznání způsobu nejefektivnějšího osvojení dovedností. Největší pozornost u obou těchto výzkumných otázek je věnována operačním a formálním informačním dovednostem, marginální pozornost je věnována dovednostem strategickým. Důvodem jsou převládající způsoby měření při nepřímém pozorování („Znáte...“, „Uměl/-a byste...“, „Umíte...“, „Použil/-a jste někdy...“), nezanedbatelnou roli jistě také hraje rozšířená představa, že k využití počítače a Internetu stačí zvládnutí jejich technických a formálních charakteristik, jako jsou ovládací rozhraní (myš, klávesnice), textový editor, e-mailová schránka apod. Dosavadní zkoumání úrovně digitálních dovedností v ČR není výjimkou.

⁴²⁸ Hargittai, Schafer [2006]; Basl, Boudová, Řezáčová [2014: 26]; van Deursen, van Dijk [2010: 909].

⁴²⁹ Hargittai [2005]. Aktualizovanou verzi indexu lze najít u Hargittai [2009].

Tabulka 5: Přehled výzkumů zjišťujících úroveň digitálních dovedností v dospělé populaci v ČR

Zdroj	Rok	Zjišťované dovednosti	Způsob měření
INFOGRAM	2005	operační	Kombinace znalostního testu a dílčího sebehodnocení, přímé pozorování
WIP-CZ I	2008	operační	Dílčí sebehodnocení
Aktér 12-2011	2012	operační, informační	Souhrnné sebehodnocení, dílčí sebehodnocení
PIAAC	2013	nerozlišeno	Přímé pozorování, dílčí sebehodnocení
WIP-CZ II	2014	operační, informační	Dílčí sebehodnocení

Zdroj: autor

Hlavními zdroji pro zjištění distribuce digitálních dovedností v dospělé populaci ČR jsou, kromě obtížně dostupných dat soukromých výzkumných agentur, datové soubory a výstupy šetření, které jsou uvedeny v tabulce č. 5. V tabulce č. 6 je pak uvedeno, kolik procent českých uživatelů Internetu disponuje v daných skupinách nejvyššími operačními nebo informačními dovednostmi.⁴³⁰ Podle uvedených údajů jsou operační digitální dovednosti v české populaci rozloženy silně nerovnoměrně, a to jak při třídění přes sociodemografické ukazatele, tak přes ukazatele délky a intenzity užívání Internetu (reálné rozdíly jsou ale zřejmě nižší kvůli efektu sebehodnocení u pohlaví a věku). Rozložení informačních dovedností v populaci se odlišuje zejména absencí vlivu pohlaví a nejednoznačností role vzdělání. Očekávatelně byla nižší procenta zjištěna tam, kde se úroveň dovedností neodvozovala z globálního sebehodnocení pomocí jedné položky, ale z indexu složeného z většího množství dílčích položek. Nepřehlédnutelná je dále podobnost výsledků globálních sebehodnocení ze šetření *Aktér 12-2011*, kdy respondenti zřejmě nebyli schopni mezi oběma výroky dostatečně rozlišovat (Spearmanův koeficient korelace je 0,73). Tento způsob zjišťování úrovně informačních digitálních dovedností se tedy jeví jako problematický, a údaje o rozložení informačních dovedností z tohoto šetření je proto nutné brát s rezervou.

Z tabulky č. 6 je zřejmé, že přesná čísla a poměry se mohou výzkum od výzkumu velmi výrazně lišit. Čím obtížnější „test“ dovedností učiníme, tím menší množství respondentů skončí na nejvyšší úrovni dovedností. Podle van Dijka by v případě realizace testování větší šíře operačních dovedností zůstala v nejvyšších kategoriích jen velmi malá „informační elita“.⁴³¹ Překva-

⁴³⁰ Podrobnější informace k užitým datovým zdrojům a konstrukci škál lze nalézt v Online příloze ke knize.

⁴³¹ Van Dijk [2005: 79].

Tabulka č. 6: Podíly uživatelů v ČR s největšími operačními nebo informačními digitálními dovednostmi (v % v dané skupině)

		Operační		Informační			
		INFOGRAM 2005	WIP-CZ 2008	Aktér 2012	WIP-CZ 2014	Aktér 2012	WIP-CZ 2014
Věk	15–29 let (A)	27 _{bc}	21 _{bcd}	63 _{bcd}	41 _{bcd}	64 _{cd}	47 _{cd}
	30–44 let (B)	19 _c	11	48 _{cd}	26 _d	51 _{cd}	42 _c
	45–59 let (C)	14	5	27	18	28	29
	60 a více let (D)	n.a.	3	18	12	18	28
Vzdělání*	ZŠ (A)	16	3	31	18	35	34
	Vyučen/-a (B)	15	7	29	21	28	32
	SŠ (C)	20 _b	10	45 _b	22	49 _b	38
	VŠ (D)	28 _{abc}	17 _b	49 _b	29	51 _b	41
Pohlaví	žena (A)	8	7	36	16	41	35
	muž (B)	33 _a	19 _a	48 _a	36 _a	46	40
Délka užívání v letech	do dvou let (A)	n.a.	8	15	14	11	30
	2 až 6 let (B)	n.a.	12	32	18	32 _a	28
	více než 6 let (C)	n.a.	22 _{ab}	52 _{ab}	28	55 _{ab}	41 _b
Intenzita v hod. týdně	méně než 5 hodin (A)	n.a.	5	n.a.	16	n.a.	24
	5 až 20 hodin (B)	n.a.	15 _a	n.a.	23	n.a.	36 _a
	více než 20 hodin (C)	n.a.	28 _{ab}	n.a.	36 _{ab}	n.a.	48 _{ab}
Celkem % v populaci		22	13	42	26	43	38

Zdroj: vlastní výpočty autora. INFOGRAM, n = 9518/*7402 (ti, kteří umí alespoň částečně pracovat s e-mailem nebo s Internetem, věk 15–60); Aktér, n = 833/*756 (uživatelé Internetu); WIP-CZ 2008, n = 1236/*1007 (uživatelé, kteří mají doma alespoň jeden počítač); WIP-CZ 2014, n = 1028/*903 (uživatelé

* – bez studujících

abcde – označení signifikantně vyššího (rozdílného) údaje v testovaném páru sloupcových četností (z-test; $\alpha = 0,01$ s Bonferroniho korekcí; tabulka transponována)

Dále viz Příloha na konci knihy.

pivě ovšem jsou již při zjišťování poměrně triviálních operačních dovedností získávána rozdělení odpovídající zhruba normálnímu rozdělení. Pokud nezůstane pro účely měření a komparace zachován určitý soubor elementárních digitálních dovedností, které budou navázány na konkrétní soubor v čase trvalých vlastností rozhraní digitálních technologií (jakkoli se může tento úkol v delším časovém horizontu zdát nesmyslný), hrozí, že se požadavek uzavrnutí digitální propasti na úrovni digitálních dovedností zvrátí v nekonečný

boj za požadavek totálně rozšířených dovedností práce s neustále se měnícím souborem ICT inovací.

Představená data z ČR nejsou v rozporu se základními zjištěními dosavadního výzkumu distribuce operačních a informačních dovedností v populacích ekonomicky rozvinutých zemí.

Distribuce operačních dovedností v populaci uživatelů vykazuje, až na specifickou výjimku pohlaví, podobné rysy jako distribuce na rovině materiálního přístupu, přičemž uživatelé s velmi nízkou až střední úrovní dovedností výrazně převažují. Ze zkoumaných základních sociodemografik má zřejmě největší vliv na distribuci operačních dovedností věk, následovaný vzděláním a pohlavím.⁴³² Česká data také podporují zjištění o nezanedbatelné roli délky užívání v letech a intenzitě užívání,⁴³³ což je vysvětlitelné jednak nutností časových investic do rozvoje digitálních dovedností, jednak věkovou a vzděla-
nostní strukturou zkušených a intenzivních uživatelů⁴³⁴ a jednak dynamikou specifické *self-efficacy* uživatelů, která se zvyšuje spolu se začleňováním inovace do každodennosti uživatelů. Do přehledu nezařazená proměnná příjmu má na úrovni dovedností výrazně nižší roli, než je tomu v případě materiální a motivační roviny přístupu, což je vysvětlitelné významem kognitivních a sociálních zdrojů při osvojování digitálních dovedností.⁴³⁵

Výzkumy informačních dovedností se shodují ohledně výrazných rozdílů v úspěšnosti a efektivitě práce s informacemi, s největšími obtížemi zaznamenanými u skupin s nižším vzděláním, nejednoznačná je role věku, intenzity a délky užívání Internetu (pohlaví na úrovni informačních dovedností skutečně nehraje žádnou roli!).⁴³⁶ Zvláštní postavení ve výzkumu informačních dovedností zastávají studie efektivity užívání vyhledávačů, poukazující na primitivní zadávané kombinace slov, neprohlížení více stran výsledků a nevyužívání rychlých voleb pro vyhledávání, a to i v očekávatelně zdatných populacích (např. u vysokoškolských studentů).⁴³⁷ Vyřešení role nejednoznačných proměnných v distribuci informačních dovedností lze možná očekávat od vícerozměrných analýz pracujících s rozlišením formálních a substantivních informačních dovedností. Z takto založených výzkumů⁴³⁸ plynou

⁴³² Van Dijk [2005: 77–79; 2009: 296]; DeMunter [2006]; van Deursen, van Dijk, Peters [2011].

⁴³³ Hargittai, Hinnan [2008]; van Deursen, van Dijk, Peters [2011].

⁴³⁴ U van Deursena, van Dijka a Peterse [2011] vztah intenzity a technických (operačních a formálních) dovedností po kontrole přes sociodemografika zmizel, vliv zkušenosti se oslabil.

⁴³⁵ Van Dijk, Hacker [2003: 323]; Helsper, Eynon [2013: 705–706].

⁴³⁶ Hargittai [2002]; Mossberger, Tolbert, Stansbury [2003: 45–47]; van Dijk [2005: 87–88]; Hargittai, Schafer [2006]; Keblová, Modráček [2014: 19].

⁴³⁷ Hargittai [2002]; van Dijk [2005: 87–88]; van Deursen, van Diepen [2013: 222].

⁴³⁸ Van Deursen, van Dijk [2009; 2010]; van Deursen, van Dijk, Peters [2011]; van Deursen, van Diepen [2013]; van Deursen, Helsper, Eynon [2012: 29–30]

dvě hlavní zjištění. Za prvé, z uvedených proměnných je vzdělání tou jedinou, u níž jsou vyšší hodnoty prokazatelně spojeny s vyššími informačními dovednostmi (formálními i substantivními). Při přímém sledování respondentů při plnění úkolů van Deursen, van Dijk a Peters vůbec nezaznamenali přímý vliv délky a intenzity užívání Internetu na úroveň substantivních informačních dovedností a věk byl silně negativně vztažen k formálním dovednostem a pozitivně k dovednostem substantivním (!). Za druhé, substantivní informační dovednosti jsou úzce svázány s úrovní operačních a formálních dovedností, čímž se do hry nepřímo vrací vliv sociodemografik (podobně viz níže u strategických dovedností). Propracovaná metodologie těchto výzkumů je neumožňuje odmítnout s odkazem na výjimečnost závěrů: naopak, jejich přínos spočívá spíše v nutnosti opatrněji odlišovat měření dovedností práce s informacemi a dovednosti práce s nástroji na vyhledávání, zpracování a předávání informací.

Když van Dijk jako autorita s přehledem v oblasti ještě v roce 2009 tvrdí, že máme k dispozici „pouze data o zvládnutí operačních dovedností“⁴³⁹, není to z hlediska teze o digitální propasti natolik znepokojivé jako tvrzení, že „dosud nebyl realizován žádný reprezentativní výzkum zaměřený na tyto dovednosti“⁴⁴⁰. Tomuto klíčovému konceptu celého modelu ve své knize z roku 2005 van Dijk skutečně věnuje pouze tři strany, obsahující převážně obecná, daty nepodložená tvrzení o významu strategického užívání ICT v síťové/informační společnosti.⁴⁴¹ Empirická evidence a pozornost věnovaná jednotlivým typům digitálních dovedností je tudíž ve výrazném nepoměru s důležitostí, jakou jednotlivé úrovně hrají v klíčovém argumentu. Ano, někdy je jistě nezbytné umět ovládat ICT, veškerá data a národní srovnání operačních dovedností jsou ale vůči problému digitální propasti irelevantní v situaci, kdy nelze prokázat, že určité části populace jsou schopny využívat tyto technologie za účelem získání „značné výhody v sociální konkurenci a vzdělávací a pracovní kariéře“⁴⁴². Výzkum tohoto typu dovedností práce s ICT ve výzkumu digitální propasti opravdu, až na níže uvedenou výjimku, chybí. Empirická argumentace vlivu ICT na kvalitu života se zakládá pouze na makroekonomických ukazatelích porovnávaných s mírou penetrace ICT a subjektivních hodnoceních změny efektivity v důsledku užívání ICT v pracovním prostředí a v dalších oblastech sociálního života (např. navazování a udržování sociálních vztahů, spotřebitelské chování atp.). Jako důkazy pro plat-

⁴³⁹ Cit. van Dijk [2009: 295].

⁴⁴⁰ Cit. van Dijk, van Deursen [2014: 83]. Podobně také DiMaggio et al. [2004: 386–387] a Helsper [2008: 56; 2012: 415].

⁴⁴¹ Van Dijk [2005: 89–90].

⁴⁴² Cit. ibid: 88.

nost teze o digitální propasti jsou ovšem tato zjištění nedostačující (podrobněji viz kpt. 5). Vědomi si tohoto problému, zaměřují v posledních letech van Dijk a van Deursen svoji výzkumnou aktivitu na problematiku operacionalizace a poznání distribuce strategických dovedností prostřednictvím přímého pozorování uživatelů při plnění výzkumníkem stanovených strategicky relevantních úkolů.⁴⁴³ K roku 2011 byly takto na náhodně vybraných populacích uživatelů provedeny tři vlny laboratorního testování, zaměřené na politické rozhodování a možnost získání finančního příspěvku při málo zaplacené práci, získání výhody prostřednictvím snížení nákladů při nakupování a cestování a získání výhody díky lepší orientaci v problémech souvisejících se zdravotním stavem a domácím ošetřováním.⁴⁴⁴ K nejdůležitějším zjištěním patří velmi nízká míra úspěšnosti při plnění úkolů na úrovni strategických dovedností: v první vlně například celá polovina respondentů neměla vůbec ponětí, jak začít, a dalších dvacet procent bylo „svedeno“ z cesty při řešení úkolu, aniž by si toho všimli; čtvrtina využila pro rozhodnutí neověřené a jednoduše získané informace z neformálních stránek a neuměla na jejich základě dojít k užitečnému závěru; pouze částečných informací ke svému závěru využily dvě třetiny všech zúčastněných a celá polovina zúčastněných nakonec na základě získaných (neúplných) informací došla k mylnému závěru. Úspěšné dokončení obou úkolů bylo nakonec zaznamenáno v každé vlně u zhruba třetiny uživatelů s tím, že jak úroveň získaných podpůrných informací, tak i úroveň strukturovanosti činností byly velmi rozdílné – například více než dvě třetiny účastníků získávaly informace nikoli postupně krok za krokem, ale nestrukturovaným náhodným procházením stránek.⁴⁴⁵ Path-analýzou souhrnných dat z těchto třech vln byla poté ověřena zjištění z dílčích studií na úrovni prediktorů strategických dovedností: prokázán byl pouze silný přímý vliv dosaženého vzdělání, silný přímý vztah k ostatním typům digitálních dovedností a pozitivní korelace s věkem (!). Po kontrole přes další proměnné úplně zmizel přímý vliv délky a intenzity užívání. Co by obecná platnost těchto výsledků znamenala pro snahy uzavřít digitální propast? Především odlišnou orientaci intervencí u mladé a starší generace: zatímco „přirozená“ obratnost starších ročníků ve strategickém využívání zůstává na nízkých úrovních kvůli nedostatečně rozvinutým dovednostem spojeným s ovládnutím média, u mladších ročníků je tomu naopak

⁴⁴³ Podrobněji viz van Deursen, van Dijk [2009]; van Deursen, van Dijk, Peters [2011]; van Deursen, van Dijk [2011].

⁴⁴⁴ Van Deursen, van Dijk, Peters [2011].

⁴⁴⁵ Van Deursen, van Dijk [2009: 399].

a pozornost je potřeba věnovat především rozvíjení substantivních informačních a strategických dovedností.⁴⁴⁶

Van Dijk se domnívá, že zatímco rozdíly v dovednostech na operační úrovni zůstávají stejné nebo se pomalu uzavírají, digitální propast rozdílů v dovednostech relevantních pro práci s obsahem se naopak rozšiřuje.⁴⁴⁷ Zatímco u operačních a formálních informačních dovedností šlo vzhledem k absenci dlouhodobějších datových zdrojů spíše o domněnku, založenou na předpokládaném pozitivním vlivu délky užívání na ovládnutí technologie, u dovedností zaměřených na obsah se van Dijk opírá o starší tradici výzkumu tzv. vědomostní mezery, kterou si představíme v následující podkapitole.

Zjištěné výrazné rozdíly na úrovni motivačního a materiálního přístupu se tedy opakují s podobnou logikou i v oblasti digitálních dovedností. V důsledku proto dochází ke kumulativnímu efektu – například mezi staršími lidmi, již znevýhodněnými nižší pravděpodobností fyzického přístupu k Internetu, je výrazně větší zastoupení jedinců s nízkou motivací a nízkými dovednostmi. Malá část této populace, která disponuje kombinací vysokých dovedností, motivace, vybavením atp., je pak dále zkoušena neustále se objevujícími inovacemi na poli ICT. Výrazné rozdíly pokračující s podobnou logikou i na uživatelské úrovni přístupu (jak uvidíme níže), jsou pro van Dijka ukázkou tzv. prohlubující se propasti (*the deepening divide*), která je pro něj hlavní argumentační oporou při zdůvodňování intervenčních opatření zaměřených proti trendu prohlubujících se nerovností v přístupu k ICT. Tezi o prohlubující se digitální propasti lze shrnout do několika bodů (viz schéma č. 16).

Schéma č. 16: Teze o prohlubující se digitální propasti

- I. K efektivní participaci na informační společnosti nestačí pouze fyzický přístup k ICT (tj. vlastnictví či možnost užívání).
- II. Přístup k ICT má několik sukcesivních úrovní.
- III. Na každé z těchto úrovní v současnosti existují výrazné nerovnosti v přístupu.
- IV. Nerovnosti v přístupu na těchto úrovních se vyznačují značnou homologií.
- V. Nerovnosti v přístupu na těchto úrovních jsou kumulativního charakteru.

Zdroj: autor dle van Dijka [2005]

⁴⁴⁶ Van Dijk, van Deursen [2014: 88].

⁴⁴⁷ Van Dijk [2005: 125–126; 2009: 297].

Kombinace zjištěných rozdílů v dovednostech na třech zkoumaných úrovních podporuje tvrzení, že rozdíly mezi vzdělanostními a věkovými skupinami způsobené odlišným užíváním nových médií jsou daleko výraznější, než tomu bylo u klasických médií. Bude proto potřeba věnovat tomuto klíčovému problému větší pozornost jak na úrovni výzkumu, tak na úrovni implementace vhodných vzdělávacích programů.⁴⁴⁸

Problém nerovností v digitálních dovednostech začíná být stále více reflektován na úrovni informačních politik prostřednictvím programů zaměřených na uzavření této úrovně digitální propasti. Evropská komise například stanovila zvýšení digitální gramotnosti jako jednu z osmi akčních oblastí v rámci strategie EU *Digitální agenda 2020*, jejímž prostřednictvím má být zajištěno, aby všichni Evropané uměli používat ICT a nová média a aby nastupující generace byla dostatečně motivovaná pro vzdělávání v informatice a příbuzných oborech.⁴⁴⁹ Česká republika po letech fakticky chybějící informační politiky v oblasti digitálního začleňování⁴⁵⁰ přišla v roce 2014 s koncepcí *Digitální Česko 2.0, Cesta k digitální ekonomice*, která je následována jednak *Strategií digitální gramotnosti ČR na období 2015 až 2020*, jejímž hlavním cílem je „rozvíjet digitální gramotnost občanů ČR tak, aby byli připraveni využít potenciál digitálních technologií ke svému celoživotnímu osobnímu rozvoji, ke zvyšování kvality života a ke společenskému uplatnění“,⁴⁵¹ a jednak *Strategií digitálního vzdělávání do roku 2020*, jejíž vizí je zajištění výbavy „každého jedince bez rozdílu takovými kompetencemi, které mu umožní se uplatnit v informační společnosti.“⁴⁵²

Jedním z problémů, který politické intervence v této oblasti musí řešit, je stanovení efektivních strategií vyrovnání dovednostní propasti na základě zpřesnění výše uvedených poznatků a srovnání efektivity různých zdrojů získávání dovedností.

Možné zdroje a způsoby učení se dovednostem rozřazují van Dijk a van Deursen do tří skupin: individuální učení (metoda pokus – omyl), učení prostřednictvím neformálních komunit praxe (využívání přátel, členů rodiny, party atp.) a formální učení (prostřednictvím manuálů, příruček, školní výuky a počítačových kurzů). Autoři věnující se na základě tohoto rozdělení problematice osvojování digitálních dovedností upozorňují na neefektivitu opatření snažících se vyrovnat rozdíly v digitálních dovednostech prostřednictvím takového formálního učení, které v sobě neobsahuje významné za-

⁴⁴⁸ Van Dijk, van Deursen, Peters [2011: 138]; van Dijk, van Deursen [2014: 10].

⁴⁴⁹ Evropská komise [2010: 25–28].

⁴⁵⁰ Viz Helsper, van Deursen [2014: 140].

⁴⁵¹ Cit. FDV [2015: 3].

⁴⁵² Cit. MŠMT [2014: 11].

stoupení motivační složky, individuálního přístupu a učení prostřednictvím neformálních komunit praxe.⁴⁵³ Oporou jsou jim zjištěné získané přetříděním naměřených (převážně operačních) dovedností přes tyto zdroje, z nichž jednoznačně vyplývá, že skupiny uživatelů s nejvyššími naměřenými dovednostmi a nejširším portfoliem online aktivit je získaly prostřednictvím většího množství zdrojů, mezi nimiž mají největší zastoupení praktický nácvik, zkoušení metodou pokus a omyl a zužitkování podpůrných sociálních vazeb (tj. díky specificky zužitkovaným kognitivním a sociálním zdrojům).⁴⁵⁴ Van Dijk a van Deursen proto jako základní nástroje překonání digitální propasti na dovednostní úrovni doporučují lokálně přizpůsobený mix následujících opatření: podpora větší orientace designérů a investorů na skupiny s nižší úrovní operačních a formálních dovedností, větší orientaci vyhledávačů na algoritmy upřednostňující kvalitu a validitu výsledků vyhledávání, vytváření podpůrných systémů v oblasti strategického využívání ICT, rozšíření vzdělávacích kurikul o informační a strategické dovednosti a jejich začlenění do všech vyučovaných předmětů, rozšíření osnov kurzů typu „Základy výpočetní techniky“ o schopnosti práce s obsahem v různých typech médií, větší důraz na přípravu lepšího vzdělávacího softwaru, podpora motivace učitelů k osvojování lepších učitelských digitálních dovedností, rozšíření možností vzdělávat se v digitálních dovednostech pro starší ročníky, přizpůsobení obsahu vzdělávacích kursů podle specifických potřeb obzvláště digitálně vyloučených skupin a konečně vytváření takových kursů, které budou kombinovat možnosti e-learningu, domácího učení a učení v atraktivních lokálních prostředích.⁴⁵⁵

Na závěr této části je třeba se ještě krátce zastavit u představy, která s tématem distribuce digitálních dovedností úzce souvisí a která zamlžuje vnímání stavu a rozvoje digitálních dovedností u laické i části odborné veřejnosti.

V kontextu internetového boomu konce devadesátých let se v USA rozhořela diskuse nad otázkou, zda se s narůstající všudypřítomností a samozřejmostí digitálních technologií „digitalizují“ také děti a jejich myšlení. Tato diskuse dodnes nebyla ukončena ani v médiích, ani v humanitních vědách. Představa přirozeného využívání ICT nejmladší generací se i dnes často bere jako fakt, který stojí na dvou argumentech. Za prvé, z vlastní zkušenosti mnoho z nás ví, že dospívající i malé děti používají myš a klávesnici s často až zarážející samozřejmostí. Druhý argument vychází ze statistik užívání

⁴⁵³ Warschauer [2003: 120–122]; van Dijk [2005: 90–92].

⁴⁵⁴ Kraut et al. [2002]; van Dijk, Hacker [2003: 323]; Selwyn [2004: 353–354]; Lei, Gibbs, Chang [2008: 546]; Brandtweiner, Donat, Kerschbaum [2010]; van Dijk, van Deursen [2014: 113–115]

⁴⁵⁵ Uspořádáno dle van Dijka [2005: 212–214] a van Dijka, van Deursena [2014: 146–148].

ICT dle věku, které ukazují, že na rozdíl od starších generací využívají skoro všichni dospívající Internet a mobilní telefon. Právě na těchto dvou argumentech postavil americký autor Don Tapscott svoji knihu z roku 1998 *Growing Up Digital: The Rise of the Net Generation*, která celou diskusi odstartovala. Kniha se stala bestsellerem: na předním prodejním portálu *amazon.com* se stala nejprodávanější knihou v kategorii literatury faktu a postupně byla přeložena do dvaceti jazyků. K jeho označení *N-Gen* a *digitální generace* se brzy začaly přidávat další: *digitální domorodci*, *homo-zappiens*, *I-Kids*, *digitálně narození*, *generace I*, *generace Z*, *M*, *C*, *V*, ...⁴⁵⁶

Tapscott se jako jeden z prvních proslavil rozvedením myšlenky, že v rodině jsou tradiční mocenské vztahy narušeny tím, že jsou to právě děti, kdo učí rodiče orientovat se v digitálním prostředí, a nikoli naopak (jako tomu bylo například s televizí, automobilem apod.). Podle něj

„poprvé v historii děti předběhly své rodiče v znalostech, přehledu a zacházení s technologickou novinkou, která je pro společnost klíčová. A právě prostřednictvím užívání těchto digitálních technologií si N-generace rozvine kulturu, která zasáhne celou společnost. (...) Již teď se tyto děti učí, hrají si, komunikují, pracují a navazují kontakty zcela jinak než jejich rodiče. Jsou silou zásadní společenské přeměny“⁴⁵⁷.

Podle Tapscotta musí rodiče, učitelé, marketéři, novináři a politici začít měnit svůj přístup k nastupující generaci, aby v nových podmínkách obstáli a získali její pozornost a kupní sílu (touto generací Tapscott myslel narozené v letech 1977 až 1997).

Tapscottovy myšlenky rozvinul v roce 2001 „mezinárodně uznávaný mluvčí, spisovatel a inovátor v oblasti vzdělávání“⁴⁵⁸ Marc Prensky rozlišením generací, které nazval digitální domorodci a digitální imigranti. Základním rozlišujícím kritériem je věk a s ním související vztah k ICT spojený s novým způsobem myšlení a vztahování se ke světu: podle Prenskyho jsou počítačové hry, Internet, e-mail a IM pro dnešní děti stejně přirozeným prostředím jako stromy, slunce nebo silnice. V důsledku jsou digitální domorodci „zvyklí velmi rychle přijímat nové informace. Mají rádi paralelní procesy a multitasking“⁴⁵⁹. Pokud Prensky a jeho následovníci mluví o užívání ICT digitální generací (pod jakýmkoli označením), používají adjektiva

⁴⁵⁶ Pro přehled těchto konceptů viz Selwyn [2009: 365].

⁴⁵⁷ Cit. Tapscott [1998: 1–2].

⁴⁵⁸ Cit. Prensky [2015].

⁴⁵⁹ Cit. Prensky [2001: 2].

jako „ponoření“, „obklopení“, „napojení“ či „koupající se v bitech“⁴⁶⁰. Takové děti se podle něj neliší ani tak novými hodnotami a způsobem života, jako spíše „radikálně odlišným způsobem myšlení, zpracování informací a učení se novým věcem“⁴⁶¹. Oproti nim pak „digitální imigranti jen velmi málo rozumí těmto novým dovednostem, které si domorodci vypěstovali léty zkoušení a interakce. Tyto dovednosti jsou téměř něčím cizím pro imigranty, kteří se je učí (...) pomalu, krok za krokem, jednu po druhé, individuálně, a především s vážnou tváří“⁴⁶². Autoři spojení s konceptem digitální generace proto patří k hlavním propagátorům opuštění „zastaralého“ tradičního způsobu individualizovaného a demotivujícího učení.⁴⁶³ Prim má hrát digitalizace třídy, propojení učení s hraním a zvýšení interaktivity při výuce. Tezi o digitální generaci tedy můžeme shrnout následovně: v průběhu socializace protknuté digitálními technologiemi si mladá generace přirozeně rozvinula velmi dobré schopnosti práce s ICT, které se promítají do odlišného způsobu myšlení, učení a práce s informacemi. Není proto divu, že těžiště následné diskuse na akademické půdě leželo v pedagogice a v oblastech překryvu tohoto oboru s dalšími blízkými vědními obory.

Prenskyho a Talcottovy představy se staly velmi vlivnými a mnoho výzkumníků a komentátorů na ně dodnes nekriticky navazuje.⁴⁶⁴ Snaha ověřit tyto představy empirickým výzkumem je ovšem přeřadila do oblasti populárních mýtů. Mezi nejsilnější argumenty patří:

- Multitasking je obecně spojen s nižší efektivitou vykonávaných činností a v situaci vedoucí ke kognitivnímu přetížení i s nižší studijní výkonností. Psychologové a neurologové zabývající se výzkumem schopnosti provádět paralelně větší množství činností zjistili, že tato schopnost, spolu se schopností nenechat se při činnosti vyrušit paralelně probíhajícími ruchy, není u dětí ještě plně rozvinutá, dosahuje vrcholu zhruba po dvacátém roce života a později postupně klesá. Představy mladých o jejich výborných schopnostech zvládat úspěšně více věcí současně také nekorrespondují s realitou v případě, že je tato schopnost reálně testována.⁴⁶⁵
- Ve věkové distribuci digitálních dovedností nenajdeme žádný zlom, který by existenci digitální generace odrážel.⁴⁶⁶ Není navíc zřejmé, kde by měl

tento zlom ležet, neboť podle původní Tapscottovy definice patří do digitální generace i dnešní starší třicátníci.

- Při srovnání se staršími generacemi u teenagerů nenajdeme výrazně vyšší schopnosti práce s informacemi,⁴⁶⁷ přímý vztah strategických dovedností k věku je možná dokonce záporný (viz níže).
- Nejmladší generace využívá nejintenzivněji poměrně úzký profil zábavních a komunikačních funkcí (sdílení fotografií a komunikace přes SNS, instantní komunikace, sledování videí a poslech hudby online, hraní her).⁴⁶⁸
- Očekávatelně nejvíce připojená a nejzkušenější subpopulace vysokoškolských studentů je co do dovedností velmi výrazně diferencovaná.⁴⁶⁹

4.5.5 Nerovnosti v uživatelských praxích

Dosud jen potenciální akt užití určité ICT se na rovině uživatelského přístupu završuje. I když je samotné užívání podmíněno nižšími úrovněmi přístupu (určitou motivací a z ní vycházejícími cíli, minimálními potřebnými digitálními dovednostmi a dostupností technologie a s ní souvisejícím kontextem užívání), není jimi plně určeno: uživatelský přístup má svoji vlastní logiku dynamiky a distribuce, která zakládá další svébytnou úroveň digitální propasti. Lze si třeba představit, že novou ICT (např. tablet) nezačne slibný adept s dostatečnými motivačními předpoklady, možností přístupu a základními dovednostmi vůbec používat. Podobně může pravidelné užívání za určitou dobu vést k posílení motivace a některých digitálních dovedností. Vícedimenzionální modely digitální propasti, a to včetně užitého modelu van Dijkova, jsou však jednosměrné. Chybí v nich proto zpětné působení vyšších úrovní modelu na stavy nižších úrovní modelu (např. zpětný vliv užívání na motivaci a dovednosti).

Výzkum užívání Internetu představuje rozlehlé pole výzkumných témat, z nichž lze u každého zdůvodnit relevanci ve vztahu k problematice digitální propasti – hypoteticky totiž lze za předpokladu platnosti klíčového argumentu přiřadit k obecně položené otázce o změně participace v důsledku užívání Internetu jakýkoli způsob využití Internetu. Abych se vyhnul obsáhlé rekonstrukci celého tohoto výzkumného pole a jeho nutně povrchnímu po-

⁴⁶⁰ Angl. *immersed, surrounded, plugged into* či *bathed in bits*.

⁴⁶¹ Cit. *ibid.*: 1.

⁴⁶² Cit. *ibid.*: 2.

⁴⁶³ Viz shrnutí takto orientovaných přístupů u Benetta, Matona a Kervina [2008: 780–781].

⁴⁶⁴ Viz Bennett, Maton, Kervin [2008] a Jones et al. [2010].

⁴⁶⁵ Wallis [2006]; Courage et al. [2015].

⁴⁶⁶ Helsper, Eynon [2010]. V datech za ČR viz např. Lupač [2011a] a Kelblová, Modráček [2014: 19].

⁴⁶⁷ Van Deursen a van Dijk [2009] a van Deursen, van Dijk a Peters [2011] dokonce přišli se zjištěním, že u jedinců do zhruba 20 let věku jsou digitální informační dovednosti nižší než u starších věkových skupin.

⁴⁶⁸ Findahl [2014]; Selwyn [2009: 372]; viz také následující podkapitola.

⁴⁶⁹ Hargittai [2010]; Jones et al. [2010].

suzování ve vztahu ke klíčovému argumentu,⁴⁷⁰ budu v této části chápat užívání Internetu v jeho užším významu, který nabývá v modelu čtyř sukcesivních typů přístupu: tedy jako jednu z rovin přístupu, u níž autoři pohybující se v rámci diskuse o digitální propasti rozpoznávají několik základních parametrů, jejichž variace představují svébytné zdroje nerovností. Třemi základními parametry uživatelských praxí jsou vlastnosti užívané ICT, čas věnovaný užívání Internetu (intenzita a zkušenost) a rozsah, kvalita a frekvence provozovaných online aktivit.⁴⁷¹

Konkrétní podoba inovace ovlivňuje nejen pravděpodobnost samotného aktu osvojení, ale i rozsah a účel užívání. Některé její vlastnosti mohou ve srovnání s předchozími technologiemi umožňovat širší škálu využití; jiné vlastnosti naopak mohou mít vzhledem k možnostem využití omezující či brzdicí účinky. Mezi technické vlastnosti ICT s nezanedbatelným vlivem na rozdíly v intenzitě a kvalitě užívání patří:⁴⁷²

- *interaktivita* (zvyšuje atraktivitu a užitnou hodnotu prostřednictvím rychlé zpětné vazby a flexibility formy i obsahu, na straně druhé vyžaduje vyšší míru zapojení uživatele a větší kognitivní zdroje),
- *síťová povaha* (platí zejména u produktů, u nichž se projevuje síťový efekt),
- *multimedialita* (integrace zvuku, textu, databází, statického obrazu, videí atd. v jednom prostoru),
- *multifunkčnost* (možnost užívat ICT jako komunikační nástroj, zdroj poznatků, výrobní prostředek, transakční nástroj, zdroj zábavy atd.),
- *selektivita* (ICT umožňují a často i vyžadují výběr z velkého množství možností),
- *složitost ovládnutí*,
- *otevřenost* (dostupnost velkého množství informací za nízké náklady vs. omezení přístupu na základě jazyka, bohatství, právních norem, organizační příslušnosti, geografické lokace atp.),
- *relativně vysoká kapacita přenosu* (velmi nízké náklady na získání velkého množství informací rozličného typu na straně jedné, na straně druhé informační přetížení a dezorientace).

⁴⁷⁰ Nevyhne se ovšem otázce empirického zakotvení tvrzení o Internetu jako nástroje zlepšujícího kvalitu života. K tomuto viz pátá kapitola.

⁴⁷¹ Upraveno dle DiMaggia, Hargittai, Celeste [2004: 379–382], van Dijka [2005: 95–130; 2009: 297], Brandtzæga [2010: 951] a Blanka, Groselj [2014]. Čtvrtou, častěji sledovanou dimenzí by mohla být kreativita užívání [Newhagen, Bucy 2003; Hargittai, Walejko 2008].

⁴⁷² Většina uvedených vlastností se vzájemně podmiňuje a překrývá (např. složitost, multimedialita a multifunkčnost), takže seznam nelze interpretovat jako výčet obsahově se nepřekrývajících znaků. Nekladu si nárok na to, aby byl výčet chápán jako vyčerpávající; jde spíše o výběr znaků uváděných jako typické znaky ICT či tzv. nových médií, u nichž je zřejmé ovlivnění uživatelské roviny přístupu, a to dle Rogerse [1986: 120–122; 2003: 257–258]; Castelle [2000b: 50–53, 69–76]; McQuaila [1999: 41–42]; van Dijka [2005: 96–106].

Důsledkem kombinace těchto znaků je vysoká rozmanitost hardwarového a programového vybavení. Díky úspěšné komercializaci online prostředí a silnému tlaku na neustálé zvyšování výkonu a množství funkcí hrají podstatnou roli na rovině uživatelského přístupu ekonomické náklady na obnovení a udržování hardwaru, připojení k Internetu a licencí programového vybavení.⁴⁷³ V kpt. 4.4.3 jsme si již představili přetrvávající podíl uživatelů připojovaných se pouze nízkorychlostním připojením a vliv rychlosti připojení na způsob užívání. Dále, protože se programátorská úsilí a investiční strategie orientují na ekonomicky lépe situované a dovednostně lépe vybavené části populace, je užitná hodnota dostupných programů a online prostředí různá pro uživatele z různých kultur či statusových skupin. Laura Robinson prostřednictvím kvalitativní studie zasazené do bourdieovského interpretačního rámce upozorňuje na zárodky rozvíjení a stabilizace odlišných „informačních habitů“ u uživatelů s odlišnou kvalitou připojení.⁴⁷⁴ Časoprostorová omezení spojená s kvalitou přístupu na materiální úrovni (rychlost, dostupnost, otevřenost atp.) se podle výstupů její studie přepisují do rozvíjení odlišných uživatelských orientací a strategií, v nichž se projevuje na straně uživatelů s nízkou kvalitou připojení „vkus nutnosti“, v důsledku omezující portfolio osvojovaných dovedností, a tudíž i dále prohlubující dovednostní nerovnosti mezi uživateli.⁴⁷⁵

U času věnovaného užívání Internetu můžeme rozlišit zkušenost (délka užívání Internetu v letech) a intenzitu užívání Internetu (objem času stráveného online). Intenzita se nejčastěji zjišťuje nepřímým dotazováním na frekvenci užívání či čas strávený online za určitý časový úsek (např. v obvyklém či předcházejícím týdnu). První způsob ale nedovoluje větší míru detailu a druhý není příliš validní; nejspolehlivějšími cestami jsou využití sledovacího softwaru, nainstalovaného s vědomím respondenta do jeho počítače, či zápisníková metoda. Protože využití speciálního sledovacího programu je v běžné akademické praxi eticky, metodologicky a technicky problematické (tento nástroj je například obtížně použitelný v situaci, kdy se respondent připojuje k Internetu z více míst prostřednictvím více zařízení), patří dnes mezi nejspolehlivější zdroje studie vycházející ze zápisníkové metody. Protože sociodemografická specifika subpopulací vymezených délkou užívání v letech jsou jednoduše odvoditelná z údajů uvedených v kpt. 4.3.1, zaměříme se nyní stručně na rozdíly v intenzitě a jejich vývoji.

⁴⁷³ Podrobněji ve vztahu k digitální propasti na uživatelské rovině viz van Dijk [2005: 98–99].

⁴⁷⁴ Podobně také Zillien a Hargittai [2009: 288–289].

⁴⁷⁵ Robinson [2009].

V tabulce č. 7 jsou zobrazeny základní souhrnné charakteristiky deklarovaných časů užívání Internetu (z domova a ze všech míst) u vybraných subpopulací českých uživatelů v letech 2005, 2007 a 2014.⁴⁷⁶ Protože distribuce hodin strávených na Internetu týdně má na jedné straně vysoká zastoupení relativně nízkých časů, na straně druhé nezanedbatelné množství extrémů (např. devadesát hodin týdně), rozhodl jsem se při interpretaci dat upřednostnit medián před aritmetickým průměrem. Pro lepší představu o distribuci dat jsem pro rok 2014 zařadil i aritmetický průměr a směrodatnou odchylku. Velikost směrodatných odchylek ukazuje, že uvnitř jednotlivých sledovaných populací je velmi vysoká variabilita odpovědí, přičemž vyšší průměrné hodnoty jsou spojeny i s vyšší variabilitou získaných údajů. Klasické sociodemografické ukazatele tedy asi nebudou nejvhodnější sadou proměnných pro vysvětlení množství času stráveného na Internetu.⁴⁷⁷ Přesto výsledné schéma nabízí vzhledem k tezi o prohlubující se propasti několik zajímavých zjištění, které lze vzhledem k malému počtu studií mapujících rozdíly v čase stráveném na Internetu⁴⁷⁸ považovat za přínosné.

V roce 2014 strávili čeští uživatelé na Internetu průměrně 14 hodin týdně, z čehož 10 hodin připadlo na užívání Internetu z domova. U času stráveného na Internetu z domova vidíme, že rozdíl mezi nejmladší sledovanou věkovou skupinou a uživateli staršími 45 let je zhruba dvojnásobný ve prospěch nejmladších uživatelů, a to ve všech sledovaných letech. To také znamená, že množství času stráveného na Internetu rostlo u uživatelů ve věku 12 až 26 let rychleji než u nejstarších uživatelů: zatímco v roce 2005 činil rozdíl 2,5 hodiny, v roce 2014 to bylo již více než sedm hodin užívání Internetu týdně. Výrazné klesání času stráveného online s rostoucím věkem se zdá být obecně platným znakem digitální propasti na rovině uživatelského přístupu.⁴⁷⁹ Vysoká směrodatná odchylka a s ní spojený zjištěný rozdíl mezi mediánem a aritmetickým průměrem u nejmladší sledované skupiny odkazuje, podobně jako u zkušených uživatelů, mužů, studentů a podnikatelů (včetně živnostníků a družstevníků) k vyššímu zastoupení velmi vysokých

476 Respondenti odpovídali na otázku „Kolik hodin a minut týdně používáte internet z následujících míst:“ (doma, v práci, ve škole, v knihovně, jinde a v roce 2014 také v pohybu). Data z roku 2008 nejsou zahrnuta kvůli odlišné formulaci otázky. Protože se analyzovaná proměnná neblíží normálnímu rozložení a případné výběry nemají shodný rozptyl, je pro ověření hypotézy o shodě mediánů použit neparametrický (Kruskal-Wallisův) test, který je s ohledem na povahu dat dostatečně robustní. Statisticky významné rozdíly mezi páry podskupin v daných letech jsou ve schématu vyznačeny prostřednictvím písmene párové skupiny, přičemž označen je vždy vyšší údaj z porovnávané dvojice. Párové rozdíly mezi podskupinami uživatelů byly testované Mann-Whitneyho testem ($\alpha = 0,05$ s Bonferroniho korekcí).

477 Van Dijk a van Deursen [2012] nasazením vícenásobné lineární regresní analýzy vysvětlili pomocí klasických sociodemografik zhruba jen 8 % celkové variance zjištěných časových údajů.

478 Van Dijk [2005: 109]; Goldfarb, Prince [2007]; WIP [2010, 2012]; van Deursen, van Dijk [2014].

479 Srov. Jackson et al. [2003: 167–168]; Findahl [2014]; World Internet Project Poland [2011: 34].

Tabulka č. 7: Průměrný čas strávený užíváním Internetu dle věku, vzdělání, pohlaví, sociálního statusu a délky užívání Internetu v letech 2005, 2007 a 2014 v ČR (v hodinách za týden)

	počet hodin z domova			počet hodin celkem		
	2005 (Me)	2007 (Me)	2014 (M)	2005 (Me)	2007 (Me)	2014 (M)
věk						
15–29 let (A)	6,5 _{bcd}	10,0 _{bcd}	14,3 _{bcd}	16,8	7,5 _{cd}	11,0 _{bcd}
30–44 let (B)	4,0	5,0	9,0	12,1	7,0	14,0 _d
45–59 let (C)	3,0	4,3	7,0	11,6	5,0	12,0 _d
60 let a starší (D)	4,0	2,8	7,0	10,5	4,8	3,5
pohlaví						
žena (A)	3,5	5,0	8,0	11,9	5,5	6,5
muž (B)	6,0 _a	7,0 _a	10,0 _a	14,8	8,0 _a	10,0 _a
vzdělání^{i, j, k}						
základní nebo vyučen-/a (A)	5,0	6,0	7,5	11,9	5,0	7,0
středoškolské (B)	3,0	5,0	9,0	12,5	6,0	7,0
vysokoškolské (C)	4,0	7,0	10,0	12,3	8,8 _{ab}	11,0 _{ab}
sociální status						
studující (A)	7,0 _{bde}	10,0 _e	15,0 _{bdefg}	21,2	18,8	8,0 _{bcd}
důchodce (B)	3,0	4,0	7,0	10,8	9,8	2,5
nezaměstnaný (C)	8,0 _b	8,5	14,0 _b	17,8	6,5 _b	10,0
v domácnosti (D)	3,0	7,0	10,0	13,3	12,8	2,5
zaměstnaný (E)	4,0	5,0	8,0	11,2	7,0	7,8 _b
družstevník nebo živnostník (F)	4,0	10,0	8,0	12,6	13,3	5,0
podnikatel (G)	4,0	7,0	8,0	12,6	13,3	9,5 _{bcd}
délka užívání Internetu						
do dvou let (A)	3,5	4,3	3,0	7,6	12,2	4,0
2 až 6 let (B)	5,0 _a	7,0 _a	7,0 _a	11,6	13,1	7,0 _a
více než 6 let (C)	6,0 _a	8,0 _a	10,0 _{ab}	13,9	13,0	10,0 _{ab}
celkem	5,0	6,5	10,0	13,2	7,0	8,5

Zdroj: autor z dat WIP-CZ 2005, 2007, 2014; n(05) = 646/903/4642/6422; n(07) = 1108/1249/8152/9312; n(14) = 1014/1041/8902/9152 (uživatelé Internetu z domova/uživatelé Internetu/uživatelé z domova bez studujících/uživatelé bez studujících), populace 15+

^{i, j, k} , * , ** , * , ** – stat. nesignifikantní ($\alpha = 0,05$) rozdíly mezi mediány subpopulací dané proměnné, Kruskal-Wallis test (i, * , * – z domova; ii, ** , ** – celkem; i – 2005; * – 2007; + – 2014)

^{abcdefg} – označení signifikantně nižšího (rozdílného) mediánu v testovaném páru (Mann-Whitney test, $\alpha = 0,05$ s Bonferroniho korekcí)

Dále viz Příloha na konci knihy.

časových údajů. Jednoznačně méně času doma na Internetu tráví ženy – ve srovnání s muži průměrně 70 %. Podobný rozdíl nepochybně zaznamenáme všude, kde přetrvávají moderní formy patriarchální dělby práce v domácnosti a s ní související rozdíly v množství disponibilního času. Přestože se podle uvedených dat tento rozdíl v intenzitě užívání Internetu zmenšuje, můžeme jej podle klíčového argumentu stále interpretovat jako další ze zdrojů horší situace žen v informační společnosti. Co se týče vzdělání, průkazně vyšší hodnoty byly potvrzeny zejména v případě celkového času u uživatelů s vysokoškolským vzděláním, což lze vzhledem k absenci prokázaných rozdílů u času stráveného na Internetu v domácnosti vysvětlit časem stráveným na Internetu v práci.

Třídění přes sociální status potvrzuje velmi silnou pozici studujících (rozdíl mezi časem z domova a celkovým časem je dán zejména časem stráveným na Internetu ve škole a v práci), druhou nejvýraznější skupinou jsou ekonomicky aktivní (vliv užívání Internetu v práci) a nezaměstnaní. Největší „zisky“ při srovnání času z domova a celkového času zaznamenávají ekonomicky aktivní části populace, které mají blízko k povoláním, jejichž je užívání Internetu nezbytnou součástí. K tomu odkazuje jak výrazný vliv vysokoškolského vzdělání, tak i velmi výrazná role délky užívání v letech,⁴⁸⁰ produktivního věku respondenta a příslušného sociálního statusu. Předpokládá rozdílné typy online aktivit v práci a doma je ovšem problematické z důvodu narůstajícího pronikání pracovních aktivit (zasílání e-mailů, dohledávání informací, dokončování práce atp.) do původně nepracovního času díky užívání jednoho nástroje k volnočasovým i pracovním aktivitám.

Některé skupiny s identifikovanými horšími dovednostmi nejsou z hlediska průměrného času stráveného na Internetu výrazně znevýhodněny, ba se v některých případech významně neodchylují od zbytku populace, a to zejména co se týče času z domova (např. nezaměstnaní a lidé s nízkým vzděláním). Tyto rozdíly se stanou pochopitelnými, jakmile si uvědomíme, že jedním z nejdůležitějších zdrojů podmiňujících dobu trávenou na Internetu z domova je množství disponibilního volného času.⁴⁸¹

I pod velmi intenzivním užíváním Internetu se ale může skrývat jen velmi omezený výčet online činností, irelevantních nebo jen velmi málo významných pro změny v sociální pozici uživatele. Pro získání adekvátnějšího obrazu digitální propasti na úrovni uživatelského přístupu tedy musíme zjištěné rozdíly v intenzitě užívání obohatit o povahu vykonávaných

činností. Studie zaměřené tímto směrem jako zdroj informací využívají téměř výhradně nepřímě (tzn. dotazováním) získané údaje o četnosti provozování různých druhů online činností. Sledované online činnosti lze rozčlenit do několika základních druhů: komunikace, online správa financí a nakupování, vzdělávání, zábava, vytváření obsahu a vyhledávání a ověřování informací. Z odpovědí na otázky zaměřené na vykonávání daných činností s určitou minimální četností nebo za určitý časový úsek (včera, za poslední týden apod.) lze pak pro každou sledovanou subpopulaci získat „profil“ online činností typických pro tuto skupinu, tj. vysledovat, které činnosti jsou pro danou subpopulaci více a které méně typické. Z hlediska klíčového argumentu jsou jako důležité vnímány zejména rozdíly mezi vykonáváním takových online činností, které jsou chápány jako relevantní pro udržení nebo zvýšení sociálního, ekonomického a politického kapitálu uživatele.⁴⁸²

Nahlédnutí do online života vybraných subpopulací v ČR nám umožňují dvě tabulky, zobrazující podíly uživatelů, kteří deklarovali vykonávání dané činnosti alespoň jednou měsíčně (č. 8) a alespoň jednou denně (č. 9). Minimálně měsíční četnost byla v prvním případě stanovena jako ukazatel množství uživatelů dané funkce. Vycházím přitom z předpokladu, že méně časté užívání již nevypovídá o uživatelských zvyklostech dotázaného a je spíše znakem nahodilosti. Tabulka č. 9 zobrazující podíly uživatelů provozující dané činnosti alespoň jednou denně umožňuje identifikovat ty činnosti, které jsou typické pro každodenní běh života v daných sociodemografických skupinách. Pokud nás navíc zajímají především relativní rozdíly mezi sledovanými subpopulacemi a konfrontace se zjištěními z podobně zaměřených zahraničních studií, poskytují tato schémata dostačující informaci.

Téměř všichni čeští uživatelé Internetu využívali v roce 2014 e-mailovou komunikaci, vyhledávali zpravodajství a jen tak pro zábavu brouzdali po Internetu.⁴⁸³ Větší objem času stráveného na Internetu se u mužů promítá do širší škály online činností (srov. s tabulkou č. 7), mezi zjištěnými rozdíly mají ale významné zastoupení zábavní činnosti (zejména vyhledávání vtipů, erotické stránky, surfování a online hry, hudba, video a rádio). Ženy dosahují průkazně vyšších hodnot pouze v případě vyhledávání informací o zdraví. Větší využívání části informačních aktivit muži může být způsobeno tím, že muži se při řešení problémů přes Internet více spoléhají sami na sebe a méně než ženy využívají svoji sociální síť.⁴⁸⁴ Získané absolutní velikosti rozdílů se pochopitelně liší od výsledků podobných dostupných analýz, relativní rozdíly

480 Výrazný vliv délky užívání v letech je částečně vysvětlitelný specifickou sociodemografickou skladbou osvojitelů v prvních fázích šíření Internetu.

481 Van Dijk [2005: 116–117]; Goldfarb, Prince [2008]; van Deursen, van Dijk [2014].

482 DiMaggio, Hargittai [2001: 12]; Katz, Rice [2002]; Mossberger, Tolbert, McNeal [2008]; van Deursen, van Dijk [2014: 55].

483 Podobně v USA a v dalších zemích, viz Purcell [2011] a WIP [2010].

484 Courtois, Verdegem [2014]; van Deursen, Courtois, van Dijk [2014: 285].

Tabulka č. 8: Online činnosti. Podíly uživatelů ve vybraných sociodemografických skupinách, kteří deklarovali užívání Internetu k danému účelu alespoň jednou měsíčně (v % v dané skupině).

online činnost	pohlaví		vzdělání*		věk				celkem	
	žena (A)	muž (B)	ZŠ / vyučen (A)	SŠ (B)	VŠ (C)	15-29 (A)	30-44 (B)	45-59 (C)	60+ (D)	15+
E-MAIL	98	97	96	97	100	98	99	97	96	97
INSTMES	65	60	54	64 _a	56	94 _{bcd}	66 _{cd}	44	33	63
NETPHONE	48	47	40	46	49	64 _{bcd}	43	40	39	47
POSTMES	25	33 _a	21	33 _a	28	48 _{bcd}	28 _d	22	12	29
SNSMES	50	47	39	45	46	84 _{bcd}	52 _{cd}	31 _d	9	48
CONTENT	40	38	28	40 _a	41 _a	63 _{bcd}	41 _{cd}	25	18	39
REPOST	52	50	42	51 _a	53 _a	75 _{bcd}	52 _{cd}	37	30	51
POLKONT	7	6	4	6	11 _a	7	8	4	6	7
NEWS	85	90 _a	86	87	94 _{ab}	83	88	91	87	87
TRAVEL	53	58	43	55 _a	73 _{ab}	59 _d	60 _d	51	46	55
JOB	25	25	29	22	20	33 _d	28 _d	24 _d	5	25
READBLOG	30	36 _a	25	33	34	49 _{bcd}	29	30	19	33
HUMOUR	40	52 _a	42	42	39	68 _{bcd}	40 _d	42 _d	27	46
HEALTH	62 _b	49	47	61 _a	63 _a	54	53	57	60	55
INFOBEC	39	42	33	43 _a	55 _{ab}	31	43 _a	42	47 _a	40
GAMES	37	48 _a	40	39	36	66 _{bcd}	41 _d	31	24	42
MUSIC	47	59 _a	42	51	50	87 _{bcd}	58 _{cd}	33 _d	16	53
VIDEO	50	66 _a	46	58 _a	60 _a	88 _{bcd}	56 _{cd}	45	33	58
RELIGION	8	7	7	8	7	7	9	8	5	8
NETRADIO	27	40 _a	28	33	34	48 _{bcd}	35 _d	26 _d	15	33
GAMBLE	5	15 _a	8	11	9	17 _{cd}	11 _d	7	2	10
BROWSE	84	88	86	85	83	94 _{bcd}	86	80	81	86
SEXCONT	10	37 _a	21	20	23	39 _{bcd}	22 _d	18	9	23
SNS	62	60	53	61	57	91 _{bcd}	67 _{cd}	45 _d	24	61
PRODINFO	69	77 _a	65	74 _a	83 _{ab}	78 _d	75 _d	71	63	73
PURCHASE	34	37	26	36 _a	44 _a	51 _{bcd}	40 _{cd}	27 _d	14	36
TRAVELRES	13	14	8	15 _a	19 _a	21 _{cd}	14 _d	11 _d	4	14
NETBILL	55	63 _a	50	66 _a	76 _{ab}	49	71 _{ad}	63 _{ad}	42	59
NETBANK	55	60	49	64 _a	77 _{ab}	51	68 _{ad}	61 _d	40	58
COMPARE	50	56	41	56 _a	67 _{ab}	56	58 _d	49	44	53
NETSELL	12	14	9	16 _a	15	17 _d	15 _d	11	4	13
DEFLOOK	42	51 _a	31	40 _a	62 _{ab}	65 _{bcd}	40	43	33	46
FACTCHEK	52	66 _a	40	55 _a	83 _{ab}	71 _{bcd}	57	53	52	59
průměrné množství online činností	14,3	15,8 _A	12,8	15,1 _A	16,5 _A	19,1 _{BCD}	15,5 _{CD}	13,2 _D	10,4	15
σ	6,7	6,7	6,4	7,0	6,3	5,8	6,3	6,6	5,1	6,7

Zdroj k tab. č. 8 a 9: autor z dat WIP-CZ 2014; n = 1041/915+ (uživatelé Internetu / uživatelé bez studujících)
_{abcd} - označení signifikantně vyššího údaje v testovaném páru sloupcových četností (z-test, α = 0,05 s Bonferroniho korekcí). Dále viz Příloha na konci knihy.

Tabulka č. 9: Online činnosti. Podíly uživatelů ve vybraných sociodemografických skupinách, kteří deklarovali užívání Internetu k danému účelu alespoň jednou denně (v % v dané skupině).

online činnost	pohlaví		vzdělání+		věk				celkem	
	žena (A)	muž (B)	ZŠ / vyučen (A)	SŠ (B)	VŠ (C)	15-29 (A)	30-44 (B)	45-59 (C)	60+ (D)	15+
E-MAIL	73	76	64	78 _a	88 _{ab}	75	79 _d	72	67	74
INSTMES	40	39	33	36	36	73 _{bcd}	38 _{cd}	23 _d	12	39
NETPHONE	16	15	14	15	16	23 _{bc}	12	13	14	15
POSTMES	6	7	3	9 _a	5	13 _{bcd}	4	5	3	7
SNSMES	26	22	18	24	21	48 _{bcd}	26 _{cd}	11 _d	1	24
CONTENT	8	7	6	7	4	18 _{bcd}	6 _d	3	1	8
REPOST	15	14	12	15	9	31 _{bcd}	14 _{cd}	6	2	15
POLKONT	2	1	0	1	2	2	1	0	2	1
NEWS	45	62 _a	47	54	68 _{ab}	48	57	54	52	53
TRAVEL	8	10	6	11	11	10	8	9	9	9
JOB	6	7	9 _c	6	3	9 _d	7 _d	6	1	6
READBLOG	5	6	3	6	7	9 _b	4	6	4	6
HUMOUR	10	16 _a	11	12	9	25 _{bcd}	10	10	5	13
HEALTH	10 _b	6	7	9	8	10	6	9	9	8
INFOBEC	4	5	4	4	8	4	4	3	7 _a	4
GAMES	15	20 _a	21 _{bc}	14	10	27 _{bcd}	14	15	14	17
MUSIC	19	27 _a	20	19	18	49 _{bcd}	20 _{cd}	11	6	23
VIDEO	14	25 _a	14	21	13	43 _{bcd}	16 _c	8	9	20
RELIGION	2	1	1	2	1	2	2	1	2	2
NETRADIO	9	11	8	11	7	19 _{bcd}	9	6	4	10
GAMBLE	1	2	1	2	0	4 _b	1	1	0	2
BROWSE	49	52	48	50	45	67 _{bcd}	49	42	42	51
SEXCONT	1	6 _a	2	3	2	10 _{bcd}	2	1	1	4
SNS	44	42	34	42	41	77 _{bcd}	45 _{cd}	25 _d	13	43
PRODINFO	13	16	12	14	18	19 _d	15	13	9	15
PURCHASE	3	2	2	2	3	2	3	0	3	2
TRAVELRES	0	1	0.	1	0.	1	1	0.	0	1
NETBILL	3	3	2	3	5 _a	2	4	3	1	3
NETBANK	6	7	2	7 _a	12 _a	6	8	5	4	6
COMPARE	5	7	5	7	5	5	7	5	5	6
NETSELL	1	2	1	1	4 _a	1	2	2	2	2
DEFLOOK	6	7	5	5	7	10 _c	7	4	4	6
FACTCHEK	9	14 _a	4	12 _a	19 _{ab}	18 _{cd}	12 _d	8	4	11
průměrné množství online činností	4,7	5,4 _A	4,2	5,0 _A	5,0	7,5 _{BCD}	4,9 _D	3,8	3,1	5
σ	4,1	4,3	4,0	4,4	3,7	4,4	3,9	3,6	3,4	4,2

(pokračování legendy z předchozí strany) _{abcd} - označení signifikantně vyššího údaje v testovaném páru průměrných počtů online činností (t-test u pohlaví, ANOVA s Tukeyho HSD post-hoc testem u vzdělání, ANOVA s Tamhano-vým T2 post-hoc testem u věku; α = 0,05 s Bonferroniho korekcí u vzdělání a věku). Dále viz Příloha na konci knihy.

mezi muži a ženami v kombinaci času a rozdílů v profilech online činností jsou ovšem téměř totožné.⁴⁸⁵

Srovnání dle věku poukazuje na výrazně nižší zastoupení téměř všech sledovaných online činností u starších věkových skupin, věkové rozdíly nebyly zaznamenány pouze u kontroly e-mailů, porovnávání cen, sledování náboženského obsahu a vyhledávání zpravodajství a informací o zdraví. Jedinými činnostmi, u nichž je patrné častější využívání staršími ročníky, jsou sledování informací o dění v obci (u nejstarší části populace) a ekonomické transakce (u populace produktivního věku). Na každodenní bázi u nejmladších ročníků výrazně vystoupí do popředí využívání Internetu k synchronní komunikaci, zábavě a SNS. Na základě těchto dat a dalších, podobně zaměřených, studií se zdá, že pro nejmladší věkové skupiny je typické široké portfolio vykonávaných činností s tím, že nejfrekventovanějšími činnostmi (v našem případě tedy u uživatelů do 29 let) jsou zábavní a komunikační aktivity, zatímco pro generace v produktivním a vyšším věku se častěji objevuje využívání Internetu k ekonomickým činnostem. Zajímavým faktem také je, že u starších studií bylo pro uživatele v produktivním věku více typické užívání informačních funkcí, tento rozdíl ale v aktuálnějších datech mizí.

Hlavní oporou pro tezi o digitální propasti na úrovni uživatelského přístupu jsou rozdíly identifikované při sledování vztahu mezi profilem online aktivit a vzděláním jako indikátorem sociální pozice (resp. socioekonomického statusu). Jak názorně ukazují i data za ČR, část populace s nižším formálním vzděláním využívá Internet ve srovnání se vzdělanějšími skupinami podstatně méně k ekonomicky a informačně zaměřeným aktivitám (cílené vyhledávání a ověřování informací, ekonomické aktivity, sledování zpravodajství), tedy k aktivitám, u kterých můžeme předpokládat vyšší potenciál využitelnosti pro zvýšení participace ve společnosti. Podobná zjištění z USA, EU, Austrálie, Jižní Koreje, Německa, Nizozemí a Švýcarska⁴⁸⁶ jsou v diskusi o nerovnostech v užívání Internetu interpretována s pomocí odkazu na hypotézu o vědomostní mezeře (*knowledge gap hypothesis*), zformulované poprvé skupinou autorů z *University of Minnesota* (Tichenor, Donohue a Olien) v roce 1970:

„S nárůstem objemu masmediálních informací v sociálním systému mají segmenty populace s vyšším socioekonomickým statusem tendenci vstřebávat informace rychleji než segmenty s nižším statusem, takže rozdíly ve vědomostech mezi těmito segmenty vykazují spíše růstovou než klesající tendenci.“⁴⁸⁷

Protože se koncept vědomostní mezery omezuje pouze na rozšíření a absorpci informací v prostředí masových médií, pracuje van Dijk již od poloviny devadesátých let s vlastním konceptem uživatelské mezery (*usage gap*). Tento širší koncept kromě nerovné absorpce informací zahrnuje i nerovnosti na úrovni jednání ve smyslu rozdílných uživatelských praxí (čímž jsou myšlena především rozdílná používání a využívání statusově relevantních počítačových a internetových aplikací).⁴⁸⁸ I když pro obhájení hypotézy o rozšiřující se uživatelské mezeře van Dijk nemá k dispozici dostatek dat umožňujících srovnání více časových úseků,⁴⁸⁹ předpokládá její růst a postupné „zpevnění“ do podoby jednoho z hlavních strukturálních rysů nerovnosti v informační/síťové společnosti. Dosud opíral tento výhled, představující současně i obhajobu závažnosti digitální propasti, především o argumenty zjištěných rozdílů v uživatelských profilech dle vzdělání a socioekonomického statusu, třech širších společenských tendencích přispívajících k postupující diferenciaci kvality přístupu⁴⁹⁰, specifických vlastností ICT přispívajících k diferenciaci uživatelských praxí, nerovného počítačového vybavení, rostoucí centralizace struktury sociálních vazeb podepřený odkazem na teorii bezškálových sítí⁴⁹¹ a dalšího rozšiřování počítačů a sítí ve společnosti. Další rozšiřování Internetu proto má být při zachování současných podmínek následováno růstem uživatelské mezery, v důsledku čehož budou růst i rozdíly „v participaci ve všech relevantních oblastech současných i budoucích společností“⁴⁹². V tomto scénáři dalšího vývoje by se Internet stal technologickou infrastrukturou rostoucí polarizace sociální struktury informační společnosti na informační elitu, participující většinu a marginalizovanou část odpojených a vyloučených, která by pouze potvrdila Matoušův efekt

⁴⁸⁵ Srov. Bimber [2000]; Howard, Rainie, Jones [2002: 51–54]; Ono, Zavodny [2003]; Fallows [2005: 12]; van Dijk [2005: 119–120]; Pew Research Center for the People & the Press [2010]; Blank, Groselj [2014]; Haight, Quan-Haase, Corbett [2014: 512]; van Deursen, van Dijk [2014]; van Deursen, van Dijk, Klooster [2015].

⁴⁸⁶ Bonfadelli [2002: 78–81]; Mason, Hacker [2003]; Robinson, DiMaggio, Hargittai [2003: 11–17]; van Dijk [1997; 2005: 118–121; 2006a: 183; 2009: 298]; Nguyen, Western [2007: 178]; Eynon [2009]; Jansen [2010: 4]; Wei, Hindman [2011]; van Deursen, van Dijk [2014].

⁴⁸⁷ Cit. Tichenor, Donohue, Olien [1970: 159–160].

⁴⁸⁸ Van Dijk [2005: 126; 2006a: 183; 2009: 299]; van Dijk, van Deursen [2014: 55].

⁴⁸⁹ Van Dijk [2005: 129]. Nově až van Deursen, van Dijk a ten Klooster [2015] podporují toto tvrzení na základě sledování vývoje online činností u nizozemských uživatelů mezi lety 2010–2013, což je ale stále poměrně chabá empirická opora.

⁴⁹⁰ Van Dijk [2005: 127] k nim řadí pokračující sociální diferenciaci a individualizaci, celosvětový růst nerovností v příjmu a komercializace informačních zdrojů vedoucí k pokračujícímu omezování přístupu k informačním zdrojům.

⁴⁹¹ Teorie bezškálových sítí totiž vysvětluje centralizaci jako základní parametr jakékoli sítě s nenáhodným propojováním uzlů. Viz Barabási [2005].

⁴⁹² Cit. van Dijk [2006a: 184].

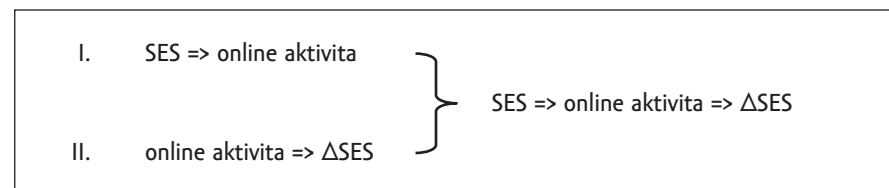
(„Kdo má, tomu bude dáno a bude mít ještě víc; ale kdo nemá, tomu bude odňato i to, co má.“⁴⁹³) jako princip vývoje distribuce zdrojů v pozdně kapitalistických společnostech.⁴⁹⁴

Pozorovanou tendenci k zakonzervování digitální propasti jako nové strukturální nerovnosti však lze podle van Dijka ještě zvrátit: příslušnými opatřeními na rovině uživatelského přístupu a designu ICT mají být podpora učení se pokročilým aplikacím a funkcím v pracovním i domácím prostředí, vývoj speciálního hardwaru a programů designovaných pro skupiny se zvláštními potřebami a nízkou motivací užívat ICT, podpora vytváření speciálního obsahu pro kulturní menšiny a sociálně deprivované skupiny, otevření přístupu ke všem veřejným a vědeckým informacím, otevření přístupu k hlavním kulturním událostem za účelem vyrovnání sociálních a kulturních nerovností, podpora konkurence a zrušení monopolů v oblasti programů a doprovodných služeb, podpora celoživotního vzdělávání a rotace pracovních pozic a konečně, plná integrace ICT do sociálních a uživatelských prostředí.⁴⁹⁵

Konfrontace s výzkumnou tradicí rozvíjející se kolem hypotézy vědomostní mezery nicméně může van Dijkovo tvrzení o uživatelské mezeře a z něj vycházejícího souboru doporučení ukázat jako zkratkovité a nepodložené. Odmysleme si na chvíli významnou podpůrnou roli teorie informační společnosti a podívejme se znovu na podstatu empirického zakotvení a jeho následné interpretace.

Koncept rostoucí uživatelské mezery je založen na dvou předpokladech: na (I) předpokladu rozhodujícího významu socioekonomického statusu jedince při vysvětlení preferencí online činností a na (II) předpokladu kauzálního vztahu mezi vykonáváním určitého typu online činnosti a změnou v sociální pozici uživatele. Tato změna má být pozitivní v případě užívání pokročilých aplikací a vykonávání „vážných“ činností (práce s informacemi, sledování zpravodajství, ekonomicky relevantní aktivity), naopak u jednodušších aplikací a činností orientovaných na zábavu se předpokládá relativní snížení sociálního statusu uživatele. Jakmile tedy identifikujeme intenzivnější využívání pokročilých aplikací a vážných činností u jedinců s vysokým socioekonomickým statutem, je jediným logickým vyústěním rostoucí dualizace sociální struktury na principu Matoušova efektu.

Schéma č. 17: Teze o rostoucí uživatelské mezeře

Zdroj: autor

Pokud by neplatil první předpoklad a současně by zůstal v platnosti předpoklad druhý, představoval by způsob užívání Internetu nový kanál sociální mobility narušující stávající mechanismy sociální reprodukce, a museli bychom tak odmítnout Matoušův efekt jako princip transformace sociální struktury v důsledku informatizace. Jsou nějaké důvody domnívat se, že socioekonomický status není nejvýznamnějším prediktorem preferovaných online činností? V představených tabulkách sice vzdělání ve srovnání s věkem a pohlavím nejlépe diferencuje mezi vážnými a zábavními činnostmi, výčet zkoumaných nezávislých proměnných je ale velmi omezený a není tomu jinak ani v dalších uvedených studiích⁴⁹⁶, které se orientují převážně na potvrzení rozdílů mezi vzdělanostními skupinami. Možným důvodem může být právě zarámování problému zjednodušenou interpretací první a také nejstarší větve výzkumu vědomostní mezery, reprezentované v počátcích právě tzv. minnesotským týmem. Reálný obraz vývoje výzkumu vědomostní propasti byl daleko bohatší a také méně jednoznačný, co se týče potvrzení samotné hypotézy a jejích dalších variant.⁴⁹⁷ Jedním z klíčových témat celé diskuse byla právě otázka hlavního prediktoru zjištěných rozdílů. Proč? Odpověď lze nalézt na počátku výzkumu vědomostní propasti: jeho význam a přínos spočíval především v kritice představy o masových médiích jako informačních a vzdělávacích nástrojů, které měly v moderní společnosti vyrovnávat nerovnosti ve znalostech jako podstatné složky rozhodování a sociálního jednání. Praktický přesah tedy spočíval v možnosti přinášet poznatky pro takový management informačních kampaní, který by vedl k co nejrovnoměrěji informované populaci. Téměř výhradní orientaci výzkumníků vědomostní mezery na znalosti z oblasti vědy a politiky lze pak vysvětlit jako logický důsledek omezení výzkumného problému na nerovnou distribuci informací důležitých pro modernizaci sociálního systému a pro zpětnou vazbu mezi politickými institucemi a populací. Kořeny výzkumu vědomostní mezery tedy leží v normativním a etickém rámci přístupu, který by se dal ozna-

⁴⁹³ Bible [1993, Mt 13, 12].

⁴⁹⁴ Van Dijk [2005: 125–126; 2006a: 185–186]; Hampton [2010: 1112].

⁴⁹⁵ Výčet odpovídá překladu termínů navrhovaných opatření u van Dijka [2005: 214–217].

⁴⁹⁶ Viz pozn. 486.

⁴⁹⁷ Gaziano [1983; 1995].

čit jako kybernetický, funkcionalistický a klasický modernizační.⁴⁹⁸ Reakce na tento přístup přicházející od konce sedmdesátých let se pokoušely vysvětlit často rozporné výsledky výzkumů předpokládajících významný vliv SES (resp. vzdělání) nalezením vhodnějšího explanačního schématu. Velkou pozornost a silnou empirickou podporu získal diferenční model vysvětlující vědomostní mezeru situačně specifickou motivací a zájmem, případně později kontingenční model orientovaný na vliv interakce vzdělání a motivace.⁴⁹⁹ Užívání Internetu bohužel stále nebylo do výzkumu vědomostní propasti výrazněji zapracováno, takže příslušně zaměřené studie jsou stále poměrně vzácné. Dostupné výsledky vícenásobné regrese přesto hovoří v neprospěch rozhodujícího vlivu vzdělání. Markus Prior na základě vícenásobné regresní analýzy dat z USA z let 2002 a 2003 zjistil, že „v prostředí možnosti výběru z velkého množství informací se rozdílné preference online obsahu stávají lepším prediktorem nárůstu politických vědomostí než vzdělání“⁵⁰⁰, přičemž ke stejnému výsledku dospěl i při analýze prediktorů následného reálného politického chování (volební účasti). Potvrzení platnosti by tedy znamenalo, že preferování zábavního online obsahu představuje samostatný prediktor změny politických vědomostí v čase, navíc silnější než vzdělání. Podobně Mossberger, Tolbert a McNeal na základě dat z USA z let 2000–2004 ukázali významný vliv zájmu o politiku, pohlaví, sledování celonárodní TV a politické příslušnosti na čtení online zpráv.⁵⁰¹ Minsun Shim se zaměřil na online sledování specifických zdravotních informací (o rakovině) a úroveň příslušných vědomostí na základě analýzy dat z USA z roku 2003. Z ní vyplynulo, že predikční síla vzdělání je v případě online sledování informací o rakovině podobná jako situačně podmíněná motivace (rakovina v rodině a věk), kvalita připojení a pohlaví, přičemž jako nejsilnější prediktor byl identifikován zájem (sledování tématu rakoviny v masových médiích). Co se týče úrovně celkových vědomostí, byl zájem zhruba stejně důležitý jako vzdělání, následované věkem a pohlavím.⁵⁰² Jak tato zjištění interpretovat ve vztahu k posouzení platnosti prvního předpokladu? Historie se očividně opakuje: podobně jako v kritice původního pojetí vědomostní mezery můžeme i u uživatelské mezery na základě zjištěného významu situačních faktorů (zájmu a motivace) zpochybnit předpoklad určení typu online aktivit socioekonomickým statutem.

498 Gaziano, Gaziano [2009: 122–124].

499 Kwak [1999]; Bonfadelli [2002: 69–70].

500 Cit. Prior [2005: 583].

501 Mossberger, Tolbert, McNeal [2008: 175–176].

502 Shim [2008: 454–455].

Otázku platnosti druhého předpokladu bychom neměli zaměňovat za obecnější problém průkaznosti pozitivního vlivu užívání Internetu na kvalitu života (tomuto problému se budeme podrobněji věnovat v příští kapitole). Tvrzení o kauzální vazbě mezi (častým či pravidelným) vykonáváním určitých online aktivit a změnou v sociální pozici jedince lze s pomocí užité empirické opory zproblematizovat minimálně třemi následujícími způsoby.

Za prvé, samotný pojem vědomostní mezery odkazuje k rozdílům ve znalostech určitého typu informace způsobených odlišnou konzumací daného typu média. Aplikace tohoto přístupu na užívání Internetu se ovšem zaměřuje nikoli na rozdíly v disponování znalostmi v důsledku užívání Internetu, ale na rozdíly v užívání některých jeho funkcí.⁵⁰³ Je to tedy podobné, jako kdybychom sledovali, jaká část uživatelů novin čte sekce „Ekonomika“, „Politika“ či „Celebrity“, a získaný údaj bychom interpretovali jako ukazatel znalosti a efektivního využívání v nich uvedených ekonomických, politických či bulvárních informací. V případě interpretace rozdílů v profilech online činností je tato zkratka dobře patrná v implicitním předpokladu přímé vazby vykonávání určité online činnosti (např. čtení zpráv, e-banking atp.) na příslušné kapitálové zisky či ztráty: vážné typy online činností jsou chápány jako ziskové, zatímco jiné (zábavní) jsou vnímány jako ztrátové.⁵⁰⁴ Zde můžeme opět nalézt paralelu s vývojem diskuse o vědomostní mezeře: původní model minnesotského týmu předpokládal stejnou relevanci sledovaných informací ve všech částech sociálního systému. Pozdější konstruktivistické inspirace ovšem přinesly odlišnou interpretaci nesledování a nepřijetí určitého typu informací jako racionálního aktu vycházejícího ze specifických struktur relevance zakotvených v určitém sociálním prostředí, sociální zkušenosti a možnostech vycházejících z dostupných zdrojů.⁵⁰⁵ Podobně i rozdělení na „horší“ a „lepší“ online činnosti předpokládá u různých sociálních aktérů podobný způsob vykonávání činností s jednoznačně navázaným vlivem na sociální participaci. Otázce přímé vazby konkrétních činností na zvýšení sociálního statusu se ovšem výzkum digitální propasti vyhýbá⁵⁰⁶ – není totiž otázkou činnosti jako takové, ale schopnosti prostřednictvím této činnosti efektivně dosahovat zvoleného cíle a využít poté výsledky ke zvýšení vlastní participace ve společnosti. Analytické rozlišení na dovednosti a činnosti, pro-

503 Viz studie uvedené v pozn. 486.

504 Explicitně se tento předpoklad objevuje v konceptu tzv. *capital enhancing activities*, viz např. Hargittai, Hinnant [2008]; Zillien, Hargittai [2009]; van Dijk, van Deursen [2014: 55]; van Dijk, van Deursen, ten Klooster [2015].

505 Viz Bonfadelliho [2002: 70–71] shrnutí kritiky konceptu vědomosti užívaného ve výzkumech vědomostní propasti.

506 Explicitně např. u van Deursena, van Dijka [2014: 522].

vedené van Dijkem a dalšími autory, totiž implikuje nutnost přistupovat k informacím o online činnostech jako k údajům značně irelevantním vzhledem ke změně v sociální participaci uživatele. Jinak řečeno, rozhodující jsou strategické digitální dovednosti, neboť právě ony „určují celkový účinek z užívání Internetu“⁵⁰⁷. I obsesivní vyhledávání a prohlížení vtipů na Internetu, které je hodnoceno v rámci výzkumu digitální propasti negativně, může být využito pro zvýšení sociálního statusu ve společnosti, které připisuje vysokou hodnotu vtipnosti a vtipným lidem. I v našem kulturním prostředí si takový člověk může, slovy klíčového argumentu, zvýšit svoji participaci ve společnosti úspěšnou kariérou v zábavním průmyslu.

Druhým důvodem irelevance vazby mezi zjištěnými rozdíly v profilech online činností a změnou v sociální participaci je poměrně vysoké a rovnoměrné zastoupení komunikačních aktivit, o jejichž obsahu, a tedy i možném vlivu na akumulaci různých druhů kapitálů, nevíme z dat o frekvenci či intenzitě vykonávání online činností vůbec nic. Interpretovat například zjištění o generačních rozdílech v profilu online činností v dikci větších ekonomických, zdravotních a cestovních benefitů u starších generací⁵⁰⁸ tedy prostě není možné – přidaná hodnota poměrně prázdného označení „online komunikace“ (e-mail, SNS, skype, chatování, ...) a kulturního kapitálu kumulovaného v důsledku užívání „zábavních“ funkcí Internetu jako brány ke kulturním statkům (film, hudba, literatura), je na základě podobných dat natolik neurčitá, že k podobným závěrům nedává oprávnění. U nejmladších sledovaných věkových skupin mohou mít zábavní, kulturní a komunikační online činnosti socializační efekty, u nichž zatím nemáme k dispozici žádná dlouhodobější data specifikující případné dopady uživatelských preferencí na budoucí socioekonomický status, sociální chování, školní úspěch, intergenerační mobilitu atp.⁵⁰⁹ Podobně, v životě starších uživatelů mohou komunikační online aktivity hrát daleko významnější roli, než je tomu u mladších ročníků.⁵¹⁰

Možný důvod pro opomíjení možná klíčového významu Internetu jako nástroje interpersonální komunikace – a tedy nikoli masového média – můžeme nalézt v silně individualizujícím pojetí užívání Internetu, které značně opomíjí vztahový aspekt komunikačních online činností. Předpoklad vazby

507 Cit. van Dijk, van Deursen [2014: 83]. Odlišnou cestou se nedávno vydala Ellen Helsper [2012], když navrhla teoretický model korespondujících polí, v němž předpokládá, že určité oblasti digitálního začlenění odpovídající typům online aktivit (ekonomické, kulturní, sociální) jsou navázány na příslušné oblasti sociálního vyloučení. Problematika mechanismů zprostředkujících vliv digitálního začlenění na sociální začlenění je ale podána velmi stručně a nemá přímou oporu v empirických datech.

508 Van Dijk [2009: 299].

509 Livingstone, Helsper [2007: 683, 692–693]; Boonaert, Vettenburg [2011].

510 Loges, Young [2001: 557].

online činnosti na zvýšení sociálního statusu vychází z představy izolované individuální percepce a využití informací, s případnou následnou změnou socioekonomického statusu týkající se pouze dotyčného jedince (k významu této představy pro posouzení platnosti digitální propasti se vrátíme v následující kapitole). Reálná komunikační prostředí ovšem mají různé struktury komunikačních a informačních vazeb. U online komunikačních sítí s hustým a rovnoměrným výskytem vzájemných komunikačních interakcí dochází ke vzniku tzv. učících se komunit (*learning communities*) s rozvíjející se vlastní skupinovou identitou, normami a logikou distribuce skupinového statusu.⁵¹¹ V učících se komunitách dochází ke vzájemnému učení členů (odtud název), takže deklarované využívání jakékoli komunikační činnosti v této či podobné komunikační struktuře (s hustou sítí vzájemných komunikačních vazeb) může být spojeno se zvýšením informovanosti v určité oblasti a následném zvýšení šancí, dovedností, participace, porozumění či určitého kapitálu v offline rozhodnutích a činnostech.⁵¹² Uživatelé, kteří efektivně získávají například ekonomické informace, informace ze světa kultury či dodatečné informace ke zpravodajství převážně prostřednictvím online komunikace s druhými, nedokážou data prezentovaná po vzoru tabulek č. 8–9 plně postihnout.

* * *

Představené kritiky výrazně zpochybňují v současnosti nejrozšířenější způsob argumentace pro společenskou závažnost rozdílů na uživatelské úrovni digitální propasti. Těmito kritikami lze také uzavřít představení vnitřní výstavby argumentů a evidence výzkumu digitální propasti, strukturované na základě čtyřstupňového modelu digitální propasti Jana van Dijka. Jak je zřejmé z představeného materiálu, výzkum digitální propasti obsahuje několik pochybných interpretačních redukcí, empirické zakotvení argumentu se v některých bodech jeví jako nepřesvědčivé a vazba na platnost teorie informační společnosti je pro udržení teze o digitální propasti zřejmě klíčová. Viděli jsme, že v Castellsově verzi TIS má možnost uzavření digitální propasti zásadní význam pro tematizaci pozitivní společenské změny v informatizované společnosti a pro využití pozitivního potenciálu ICT při řešení zásadních problémů společenského vývoje, kterým čelíme. Jak platná je tedy teze o digitální propasti a případně s jakými specifikacemi či omezeními, posoudíme-li

511 Kidane, Gloor [2007]. Viz také kritika implicitního konceptu učení ve výzkumech užívání Internetu dětmi [Boonaert, Vettenburg 2011] a zjištění výzkumné tradice spojené s blízkým konceptem *communities of practice* [van Dijk 2005: 91; Schmid, Šubrt 2010: 355–358].

512 Srov. Hampton [2010], van Deursen, Courtois, van Dijk [2014].

udržitelnost základních předpokladů, z nichž představený výzkum digitální propasti vychází? Jakým směrem by se pak měl ubírat sociálněvědní výzkum v této oblasti a jaké politiky by byly v případě prokázání platnosti teze nejefektivnější? Lze tato zjištění nějak plodně využít pro další rozvoj teorie informační společnosti? Na tyto otázky se pokusím odpovědět v nadcházejících dvou kapitolách představujících vyústění předchozího textu.

5 Předpoklady teze o digitální propasti: konfrontace

„Digitální propast existuje a je obrovská bez ohledu na to, jak ji měříte.“⁵¹³

Organizace spojených národů (2006)

Předpoklady výzkumu teze o digitální propasti vytváří spolu s empirickými doklady a teoretickými oporami hustě propojenou síť podpůrných vazeb. V této kapitole identifikuji a přezkoumám soubor základních předpokladů obhajoby teze o digitální propasti, z nichž empirické a teoretické zakotvení její platnosti vychází. Po tomto ověření a případném zpřesnění budeme moci konečně odpovědět na otázku řešitelnosti digitální propasti jako jednoho z klíčových problémů realizace informační společnosti.

Otázka, co přesně lze zahrnout do informačních technologií, resp. přesně který technologický artefakt je nosičem revolučního potenciálu informačních technologií, patří k výtkám, které na adresu technologicky orientovaných vymezení informační společnosti zaznívají již delší dobu.⁵¹⁴ Jak jsme viděli ve třetí kapitole, pro Castelle jsou centrálním artefaktem naší doby informační technologie,⁵¹⁵ s postupujícím časem ovšem stále více akcentoval Internet jako technologickou páteř formujícího se nového typu společnosti⁵¹⁶.

Podobnou otázku lze samozřejmě položit i výzkumu digitální propasti. Pro představený materiál jednoznačně platí, že výzkum digitální propasti redukuje kategorii ICT na Internet, který představuje společný jmenovatel dílčích, marginálně zkoumaných technologií, jako jsou modem, e-mail, internetové vyhledávače, širokopásmové připojení atp. Autoři zabývající se digitální propastí sice mluví na rovině obecných modelů a teoretického zakotvení o ICT, téměř veškerá empirická evidence, argumentace i intervenční doporučení se však omezují na přístup k Internetu, případně k jeho dílčím

⁵¹³ Cit. OSN [2006: 7].

⁵¹⁴ Webster [2006: 11].

⁵¹⁵ Castells [1989; 2000b].

⁵¹⁶ Castells [2001a; 2004a].

komponentám.⁵¹⁷ V tomto ohledu je tedy výzkum digitální propasti konzistentní s poslední fází vývoje teorie informační společnosti. Je ale redukce ICT na Internet vyčerpávající, tj. nedochází k opomíjení některých významných ICT, které by mohly mít na platnost teze o digitální propasti klíčový vliv?

V kpt. 4.4.3 jsem již nastínil, že výzkum digitální propasti nevyvíjí přílišné úsilí o začlenění užívání mobilního telefonu do analýz digitální propasti v ekonomicky vyspělých zemích, což je překvapivé vzhledem k významu, který mobilní telefon hraje v diskusích o možnostech uzavření digitální propasti v zemích třetího světa. Připomeňme si také, že díky svým parametrům je mobilní telefon využíván i těmi, kteří jsou výzkumníky digitální propasti chápáni jako nejvíce ohrožení. Proč mobilní telefon ve výzkumu digitální propasti v rozvinutých zemích téměř chybí a jaké by jeho začlenění do analýz mohlo mít důsledky pro tezi o digitální propasti?

Absenci mobilních telefonů v počátcích diskuse o digitální propasti můžeme zdůvodnit tehdejším obecným nadšením pro Internet, počáteční nízkou výpočetní kapacitou a absencí mobilního telefonu v TIS. Následná upozornění na potřebu začlenit mobilní telefon do analýzy digitální propasti⁵¹⁸ ale byla zužitkována téměř výhradně v rozvoji výzkumu sociálních účinků mobilní komunikace⁵¹⁹ a v analýzách digitální propasti rozvojových zemí. Není tak asi úplně pravda, že by proměny technologie sledované výzkumem digitální propasti byly důsledkem přirozené adaptace na technologickou změnu.⁵²⁰ Je možné, že by důvodem mohlo být obtížné začlenění mobilního telefonu do teze o digitální propasti, či dokonce ohrožení její platnosti?

Fakt výrazně většího rozšíření mobilního telefonu ve srovnání s Internetem nás staví před otázku využívání mobilního telefonu k aktivitám, jejichž přínos je ve výzkumu digitální propasti tradičně připisován Internetu. Víme, že mobilní telefon jako takový poskytuje kromě možnosti mít stále na dosah svou sociální síť i základní informační a zpravodajské služby formou poradenských a informačních linek. Již jsme si také uvedli (kpt. 4.4.3) důvody toho, proč se v nejhudších zemích pro zvýšení propojenosti a informovanosti populace využívá (více než Internet) lokálně uzpůsobená mobilní telefonie. Výzkum interakce užívání Internetu a mobilního telefonu ve výzkumu digitální propasti je však stále v plenkách a nenabízí nám příliš bohatou in-

517 Kritické výjimky, jako např. Selwyn [2004: 346–347] a Gunkel [2003: 503–504], požadující chápání digitální propasti jako mnohočetného jevu, existujícího pro každou významnou komponentu celého technologického systému Internetu, ovšem neřeší otázku vymezení technologického jádra, které by bylo zodpovědné za připisovaný vliv ICT.

518 Např. Katz, Rice [2002: 36–37]; Rice, Katz [2003].

519 Viz např. teorie Rainieho a Wellmana [2012], zdůrazňující komplementaritu mobilní a internetové revoluce v současné transformaci sociálního života.

520 Gunkel [2003: 503–504].

formaci. Z prvních vlašťovek víme, že výsledek volby mezi mobilním telefonem a Internetem je silně ovlivněn geografickou vzdáleností komunikačního partnera, složitostí komunikované informace, intimitou vztahu a vnímanou vyšší nákladů na využití alternativního komunikačního kanálu.⁵²¹ Role Internetu v sociální participaci je tedy značně nadhodnocená, pokud ze zkoumání vyřadíme ostatní komunikační kanály (zde mobilní telefon), neboť přidaná hodnota z jeho užívání je omezená a situačně specifická (podrobněji viz níže).

Pokud budeme Internet chápat jako zdroj informací, můžeme podobně uvažovat o opomíjení či snižování významu dalších informačních zdrojů. Když například van Dijk potřebu politického řešení digitální propasti obhajuje pomocí konceptu informace jako primárního dobra a tvrdí, že „každá lidská bytost má mít právo na minimum informací potřebných pro život ve své společnosti“⁵²², můžeme se ptát, proč by takové tvrzení mělo implikovat požadavek zabezpečení všeobecného přístupu k Internetu – pokud tedy nepředpokládáme ztrátu možnosti dosáhnout tohoto minima prostřednictvím jiných informačních zdrojů. Z výzkumu vědomostní propasti víme, že vzdělání, motivace, kontext a pozice tématu v osobní struktuře relevance jsou důležitými prediktory orientace v určité problematice, nepochybně daleko důležitějšími než čistá dosažitelnost informací prostřednictvím jednoho z dostupných informačních kanálů (např. prostřednictvím Internetu). Je proto možné, že i v dnešní době dosahuje část populace své nadprůměrné informovanosti v určitých oblastech díky osobní motivaci, přístupu k „tradičním masovým médiím“ a sociálním kontaktům, aniž by přitom musela (obratně nebo vůbec) využívat Internet? Kladná odpověď by znamenala vykročení mimo rámec dalšího významného předpokladu obhajoby teze o digitální propasti, totiž že přístup k Internetu se stává podmínkou udržení či zvýšení sociální pozice (či kvality života) ve všech hlavních oblastech sociální existence. Pokud by tento předpoklad neplatil, byl by Internet jen jedním z mnoha dalších nástrojů, což by zpětně vedlo k oslabení platnosti teze o digitální propasti i technologického vymezení informační společnosti.

Symbiotické spojení představy technologicky indukované celospolečenské změny s tezí o digitální propasti vysvětluje nepostradatelnost „předpokladu univerzálního vlivu“ v obhajobě její platnosti. Explicitně vyjádřený jej můžeme spatřit v úvodních či závěrečných částech odborných textů, kde se pravidelně objevují tvrzení o ICT jako bezprecedentní síle, zasahující všechny

521 Quan-Haase et al. [2002: 303–305]; Boase et al. [2006: 12–13]; Mesch, Talmud [2008]; Hampton et al. [2009]; Brown, Campbell, Ling [2011: 148–150].

522 Cit. van Dijk [2005: 137].

„aspekty života i společnosti“ či všechny „oblasti sociální existence“.⁵²³ Tato všeprostupující transformace by měla být pozitivní – v případě, že by docházelo ke zhoršení stavu, nebylo by uzavření digitální propasti prostřednictvím dalšího rozšiřování ICT žádoucí. Jaké důkazy jsou však ve výzkumu digitální propasti využívány pro obhájení platnosti tohoto předpokladu, respektive jaká zjištění logicky spjatá s potvrzením tohoto předpokladu můžeme v příslušných textech najít? K ověření platnosti a případnému zpřesnění nemusíme zacházet do krajností a posuzovat třeba vliv rozšíření ICT na kvalitu koníčku či intimního života; omezíme se na dvě „oblasti sociální existence“, objevující se nejčastěji ve výzkumu digitální propasti: ekonomiku a sociální život.

Dílčí předpoklad, že kvalitní přístup k informační infrastruktuře je podmínkou úspěšné participace v ekonomické oblasti, je úzce spojen s ekonomickou/zaměstnaneckou definicí informační společnosti.⁵²⁴ Pro neostrou hranici mezi akademickým výzkumem digitální propasti a analýzami vytvářenými státními či nadnárodními institucemi je dále typické navázání na tradici tzv. jednorozměrných teorií modernizace⁵²⁵. Pro podporu tohoto dílčího předpokladu jsou nejčastěji využívána tři tvrzení.⁵²⁶

Za prvé je to tvrzení o pozitivním vlivu informatizace a ICT investic na ekonomický rozvoj či růst produktivity.⁵²⁷ V kombinaci s efektivitou plynoucí z informatizace výrobních a distribučních organizací se předpokládá snížení výrobních, dopravních a transakčních nákladů, které po promítnutí do nižších konečných cen mohou vést ke zvyšování reálné mzdy a konkurenceschopnosti. Zeptáme-li se přímo těch, kteří využívají Internet při práci, na to, zda a případně jak moc užívání Internetu změnilo jejich pracovní výkon či produktivitu, dostaneme pozitivní odpověď od zhruba dvou třetin z nich, přičemž snížení produktivity deklaruje vždy maximálně 5 % pracujících s Internetem.⁵²⁸ Protože ale pozitivní odpovědi mohou pocházet od zaměstnanec-

523 Např. Wolf [1998: 30]; Castells [2001a: 275]; DiMaggio, Hargittai [2001: 3]; Gourova et al. [2001: 16]; Hammond [2002: 156]; Nie, Hillygus, Erbring [2002: 216]; Quan-Haase et al. [2002: 292]; Alvarez [2003: 102–103]; Hoffman, Novak, Venkatesh [2004: 37]; van Dijk [2005: 131–143, 182–183]; O'Hara, Stevens [2006: xi, 86–88]; McKenzie [2007: 17–18]. Pro odkazy na další odborné texty explicitně pracující s tímto předpokladem viz např. Weaver, Zorn, Richardson [2010: 699].

524 Srov. Warschauer [2003: 13]; Mason, Hacker [2003].

525 Pojmem „jednorozměrné teorie modernizace“ označuje Keller [2007] progresivistické, lineárně orientované a technokraticky založené teorie modernizace, mající kořeny v představách progresivní stádivé modernizace rozpracované klasiky sociologické teorie v 19. století. Podrobněji k tomuto viz další kapitola.

526 Zmiňuje se i přínos užívání ICT při hledání pracovního místa, příslušné studie však přesvědčivě hovoří pouze o lepší informovanosti nezaměstnaných a případně zachování jejich motivace k hledání nového pracovního místa, a nikoli již tak o přímé roli ICT při samotném získání pracovního místa. Viz Fountain [2005]; Lindsay [2005]; Beard, Ford, Saba [2010]; Hargittai, Hsieh [2013: 139].

527 Např. Campbell [2001]; Vinaja [2003]; van Ark, Gupta, Erumban [2009]; van Deursen, van Dijk [2012].

528 Madden [2006]; WIP [2010: 184].

kých pozic s vyšší využitelností této technologie, nemusí toto zjištění nutně znamenat nižší produktivitu či úspěšnost na trhu práce pro ty, kteří Internet v práci neužívají. Jako oporu pro toto tvrzení lze uvést zjištění z poslední vlny PIAAC v ČR, kdy podle 93 % dotázaných „nemají nedostatečné dovednosti v oblasti ICT vliv na jejich kariéru, respektive na zvýšení platu nebo na jejich povýšení“⁵²⁹.

Druhým argumentem je významný podíl IT sektoru na vytváření nových pracovních míst.⁵³⁰ Po důkladnějším prozkoumání jejich empirické opory ale ztrácí na své přesvědčivosti: (a) diskuse o vlivu investic do IT na růst produktivity se až příliš často zabývají situací několika málo ekonomicky rozvinutých zemí (zejména USA devadesátých let) a přehlížejí výrazně nižší až nulový vliv v jiných zemích; (b) v chudých zemích bez základní infrastruktury byly investice do IT využity k „opevnění“ místních elit v jejich mocenských pozicích bez pozitivního přínosu pro většinu populace; (c) zkoumání vlivu IT investic na místní rozvoj není konfrontováno s efekty možných alternativních ne-IT investic, například do vzdělání, zdravotnictví či do základních přenosových soustav (vodovodní, elektrické, kanalizační); (d) místo nárůstu objemu výstupů z výroby v důsledku IT investic musíme hledat jejich vliv spíše na rovině organizační změny – přidaná hodnota z IT investic je silně diferencovaná dle oblasti ekonomiky a reorganizační kapacity v daném místě; a konečně, (e) zvyšování „ekonomické participace“ firem v obchodní a výrobní praxi se nerealizuje ve své většině skrze Internet, ale pouze s jeho pomocí, neboť Internet představuje pouze doplněk dalších nevirtuálních sociálních interakcí a operací (obchodní vyjednávání, přesvědčování, uplatňování vlivu atp.).⁵³¹

I pokud bychom nezpochybnili platnost argumentů růstu produktivity a vytváření nových pracovních míst (diskuse není ani zdaleka uzavřena), stále se jedná o tvrzení založená na agregovaných datech, z nichž nelze jednoznačně odvodit podmíněnost ekonomické úspěšnosti či soběstačnosti využíváním Internetu v pracovním procesu. Využitelněji se v tomto ohledu jeví analýzy zkoumající vliv užívání počítače či Internetu na finanční ohodnocení, z nichž plyne průměrný 10–15% nárůst platového ohodnocení při zachování konstantní zaměstnanecké pozice, věku a vzdělání. Podobný nárůst byl zaznamenán i u zaměstnaneckých pozic vyžadujících nízkou kvalifikaci a u zaměstnaneckých pozic z odvětví nenáročných na technologické inova-

529 Cit. Kelblová, Modráček [2014: 33].

530 Např. O'Hara, Stevens [2006: 80]; Warschauer [2010: 280–281].

531 Pro (a) viz Moodley [2005: 118nn.], van Ark, Gupta, Erumban [2009] a Garnham [2000], pro (c) viz Leye [2007: 979] a kpt. 4.2.2, pro (d) viz Avgerou [1998] a van Ark, Gupta, Erumban [2009] a pro (f) viz Garnham [2011: 219].

ce.⁵³² Lze ovšem z těchto zjištění dovozovat, že „v zájmu spravedlnosti“ dnes plné zapojení do ekonomiky vyžaduje „rozvinutí digitálních a vzdělanostních dovedností u celé populace“⁵³³? Nikoli, pokud se na celý problém podíváme detailněji. Nejnižší platové rozdíly byly totiž zaznamenány v zaměstnaneckých pozicích, pro něž je využívání počítače či Internetu při práci nezbytností, což lze vysvětlit tak, že přidaná hodnota užívání ICT je spíše kombinací celkové, empiricky obtížně postižitelné kvality pracovníka⁵³⁴ a vzácnosti digitálních dovedností požadovaných v daném segmentu trhu práce. Růst počtu zaměstnanců užívajících Internet v daném odvětví je pak spojen se snižováním mzdového přírůstku, který digitální dovednosti poskytují. V hypotetické situaci, kdy mají všichni zájemci o práci dostatečné digitální dovednosti, je hodnota tohoto atributu uchazeče o práci nulová.⁵³⁵ Dále lze namítnout, že množství pracovních pozic, u nichž je vyžadována znalost práce s ICT, je omezené, přičemž většího platového přírůstku budou dosahovat jedinci v níže placených pozicích, pro něž je obecně vyžadována nižší kvalifikace, a práce s ICT tedy bude spojena i s odlišnou pracovní náplní a odlišnou mírou odpovědnosti. Na úrovni struktury systému pracovních pozic to znamená, že rozšiřování ICT v ekonomice působí jako faktor další diferenciaci systému dělby práce vytvářející nové mzdové rozdíly, jejichž výše je nepřímou úměrnou podílu pracovních pozic pracujících s ICT v daném segmentu trhu práce.

Ekonomický vývoj posledních dvaceti let nám také nedává příliš víry v platnost přesvědčení o obecně pozitivním vlivu informatizace na ekonomickou stabilitu, pracovní jistotu a spravedlivější distribuci produkovaného bohatství: i když průměrný čistý příjem v tomto období vzrostl, vzrostla také příjmová nerovnost; informatizací indukovaná vyšší efektivita a rychlost ekonomických operací je spojena s výraznější volatilitou finančních trhů a tím i celého ekonomického systému; na trhu práce dále pokračuje růst požadavků na vzdělání a dovednosti; a konečně, v důsledku roste i nejistota a nepotřebnost části populace s nízkou kvalifikací, která podle odhadů některých autorů tvoří zhruba až třetinu populace ekonomicky rozvinutých zemí.⁵³⁶ Doporučení řešit problém ekonomického rozvoje prostřednictvím další

532 DiMaggio, Hargittai, Celeste [2004: 382–383]; Mossberger, Tolbert, McNeal [2008: 27–45]. Na úrovni národního státu Hwang [2006: 150–153] kriticky rozebírá podobný výpočet přírůstku ročního HDP při jednotce investic do IT.

533 Cit. Mossberger, Tolbert, McNeal [2008: 46].

534 Srov. Entorf, Gollac, Kramarz [1999: 487].

535 Podobně Fountain [2005] dovozuje, že malý zjištěný účinek užívání ICT na nalezení pracovního místa se projevuje jen za předpokladu, že větší část nezaměstnaných ICT neuvžívá.

536 Castells [1998: 75–82; 2001a: 78–90]; Mossberger, Tolbert, Stansbury [2003: 62–67]; Warschauer [2003: 18–24]; O'Hara, Stevens [2006: 81–83]; Mossberger, Tolbert, McNeal [2008: 27]; Fuchs [2009: 42–43].

informatizace⁵³⁷ se tak jeví jako řešení přinášející prospěch pouze části populace, což platí zejména pro rozvojové země. Příspěvek Internetu ke změně ekonomického života je tedy silně vychýlen směrem k aktérům s již dobrou pozicí v ekonomickém systému, zatímco pro ostatní je ekonomický přínos informatizace relativně minimální, či dokonce kontraproduktivní.

Jednu odpověď na otázku platnosti dílčího předpokladu, že využívání Internetu je podmínkou udržení kvality života v oblasti sociálních vztahů, tj. podmínkou zachování či zvýšení participace v sociálních sítích, již známe z kpt. 3.5.2. Obecné tvrzení o transformaci sociability směrem k individualizovanější a více sebe-centrické formě je ale příliš obecnou odpovědí na otázku, jakým způsobem Internet mění sociabilitu. Předpokládá například nezbytnost užívání Internetu pro zachování kvality sociálního života jedince? Z *The Internet Galaxy* i z klíčového argumentu vyplývá kladná odpověď. Výše uvedená problematizace omezení digitální propasti na přístup k Internetu ovšem otevírá možnost odlišné odpovědi.

Původní populární debata z počátku devadesátých let mezi stoupenci utopického scénáře všeobecné komunikace ústící do konce osamělosti a zastánci dystopických vizí o digitální verzi masové společnosti, v níž odcizení jedinci sedí osamocně před poblikávajícími počítačovými obrazovkami,⁵³⁸ získala poměrně brzy odezvu v požadavku najít vědecky přesnou a daty podloženou „syntopickou“ odpověď.⁵³⁹ I když se z literatury shrnující výsledky výzkumu v této oblasti může zdát, že kýžené jednoty v interpretaci získaných poznatků nebylo dosaženo, můžeme dnes již najít dostatek evidence pro jednoznačné posouzení platnosti dílčího předpokladu vztahu mezi užíváním Internetu a udržením kvality života v oblasti sociálních vztahů. Z množství zjištění vygenerovaných výzkumem vlivu Internetu na sociabilitu lze odvodit několik základních hypotéz, které by mohly, pokud by se prokázala jejich platnost, odpovědět různým způsobem na otázky přidané hodnoty užívání Internetu (tj. zda a jakým způsobem Internet mění sociabilitu) a příjemců přínosu z užívání (tj. které části populace profitují nejvíce z komunikačního aspektu Internetu).⁵⁴⁰

537 Explicitně např. O'Hara, Stevens [2006: 152–166].

538 Anderson [2005].

539 DiMaggio et al. [2001: 314–319] a Katz a Rice [2002: 204–224], kteří také použili pojem „syntopie“ pro označení reálného vlivu informatizace na společnost.

540 Následující část o výzkumu sociability byla v rozšířené podobě publikována v časopise *Mediální studia / Media studies* [Lupač 2013], kde lze také najít oporu pro roztřídění hypotéz a informace jdoucí mimo argumentační strukturu tohoto textu.

V reakci na první otázku se zformovaly tři hlavní odpovědi, dominující dosavadnímu výzkumu v této oblasti: výtlačková (či hydraulická) hypotéza, hypotéza nárůstu a doplňková hypotéza.⁵⁴¹

Výtlačková hypotéza vychází z obtížně vyvratitelného předpokladu, že den má 24 hodin, a čas věnovaný užívání Internetu tedy musí být získán na úkor času věnovaného původně jiným aktivitám, v tomto případě času tráveného zejména s rodinou a s přáteli. Významnými oporami se staly pasáže o roli Internetu ve vývoji sociálního kapitálu z Putnamovy práce *Bowling Alone* z roku 2000, zjištění z tzv. HomeNet studie z roku 1998 (nazývané také Krautova či pittsburghská) o horší kvalitě života uživatelů a srovnávací analýzy časových deníků z konce devadesátých let, spojené zvláště se jménem stanfordského sociologa Normana Nieho.⁵⁴² Pozdější výzkum ponechal jako poslední pilíř této hypotézy pokračující výzkum změn v čase věnovaném rodině a přátelům. Jeho výsledky jsou ale ve vztahu k platnosti výtlačkové hypotézy nejednoznačné:⁵⁴³ pokles se patrně týká zejména času stráveného s rodinou, nikoli již tak s přáteli, z nesociálních aktivit je velká shoda v úbytku času stráveného u televize. Konsensus naopak nepanuje ohledně několikrát referovaného úbytku času věnovaného individuálním aktivitám, jako jsou příprava jídla, domácí práce a spánek. Případná obecná platnost výtlačkové hypotézy je navíc omezena čtyřmi dalšími faktory. Za prvé, čas u internetu je zde chápán jako individuální aktivita, přičemž sociální život je redukován na bezprostřední sociální interakci, opomíjí se tedy nové formy mediované sociální interakce, respektive nejsou chápány jako srovnatelné. Za druhé, komunikace prostřednictvím Internetu je považována za informačně chudší a méně obohacující než kontakt tváří v tvář.⁵⁴⁴ Tento předpoklad je oslaben zjištěními, že Internet se užívá nejvíce ke komunikaci s osobami, které dobře známe, a zpevňuje tak sociální vztah obohacením a vyšší frekvencí vzájemné informační výměny.⁵⁴⁵ Za třetí, vychází se z předpokladu, že kvalita sociálního života odpovídá kvantitě příslušného času, přičemž se opomíjí možnost, že by úbytek času věnovaného bezprostřední komunikaci s přáteli a rodinou mohl být kompenzován vyšší kvalitou výsledného časového rozvrhu či širším portfoliem kontaktů.⁵⁴⁶ Za čtvrté, na přímou otázku změny kontaktu nebo spo-

lečného času s rodinou či přáteli v důsledku užívání internetu převážná většina respondentů odpovídá prostřednictvím odpovědi, že „zůstal stejný“. Bez povšimnutí by zde také neměl zůstat fakt, že zbývající respondenti se v odpovědi na tuto otázku častěji kloní k negativnímu vlivu, pokud se ptáme na změnu ve společně tráveném času, ale pokud se ptáme na změnu v kontaktu, přiklání se více k vlivu pozitivnímu – a to jak u rodiny, tak u přátel.⁵⁴⁷ Výhradní orientace na čas tedy zkrlesluje podstatu reálně probíhajících změn v sociálním chování.

Hypotéza nárůstu vychází z chápání Internetu jako nástroje udržování a vytváření sociálních vztahů, který má – dle způsobu měření – pozitivní vliv na sociální kapitál, velikost a diverzitu sociální sítě, čas trávený s přáteli či sociální kontakt.⁵⁴⁸ Je to také právě tato hypotéza, jejíž přijetí je dílčí podmínkou zachování platnosti klíčového argumentu. I když v její prospěch hovoří širší portfolio podpůrných studií, než je tomu v případě výtlačkové hypotézy, jsou obě tyto hypotézy variacemi na tvrzení o plošném negativním či pozitivním vlivu Internetu na sociabilitu. Kritika platnosti hypotézy nárůstu tedy může být podobná jako v případě výtlačkové hypotézy: již víme, že většina respondentů nevnímá v souvislosti s užíváním Internetu žádnou podstatnou změnu, co se týče sociálního kontaktu či společně tráveného času. Podobně, více než polovina (amerických) teenagerů i rodičů vyjádřila v roce 2004 nesouhlas s názorem, že Internet může teenagerům pomoci zlepšit kvalitu jejich života.⁵⁴⁹ Navíc některé pozdější studie dospěly k závěru, že nárůst přátel v poslední době nebyl významně rozdílný u uživatelů a neuživatelů či mezi uživateli různé intenzity.⁵⁵⁰ Vztah mezi užíváním Internetu a sociabilitou se dále zdá být úzce spjat s uživatelským profilem online činností – u uživatelů provádějících na Internetu spíše solitérní činnosti (čtení zpráv, e-bankovníctví, sledování online videí atp.) dochází ke zhoršení sociability, zatímco u průměrně aktivních uživatelů nedochází k žádné změně, nebo lze spatřit známky zlepšení, které jsou připisované v rámci hypotézy nárůstu obecně uživatelům jako takovým. Ke zhoršení sociability dochází také u uživatelů věnujících se excesivně komunikaci přes Internet, zřejmě z časových důvodů.⁵⁵¹ Tyto rozdíly můžeme vysvětlit pomocí hypotézy, kterou bychom mohli nazvat substituční: v rámci klíčového argumentu, respektive syntetic-

541 Angl. *displacement or hydraulic hypothesis, increase hypothesis a supplement hypothesis*.

542 Kraut et al. [1998]; Putnam [2000: 166–180]; Nie [2001]; Nie, Hillygus [2002]; Nie, Hillygus, Erbring [2002].

543 Uvedené shrnutí využívá zjištění uvedená v DiMaggio et al. [2001: 314–316]; Robinson et al. [2002]; Robinson, Nie [2002: iv–vi]; Robinson, de Hahn [2006]; Kennedy et al. [2008: iv]; Lee [2009: 520–522]; Stepanikova, Nie, He [2010: 329–330]; WIP [2010: 180–183].

544 Nově viz Turkle [2011].

545 Tento argument pochází od Rainie a Wellmana [2012: 120], viz také níže.

546 Srov. Haddon [2004: 66–67, 79–81]; Lee [2009: 525].

547 Kennedy et al. [2008: 25–27]; UCLA [2004]; WIP [2010: 172–179].

548 Např. Rainie et al. [2000: 20–22]; Boase et al. [2006: 9]; Albert, Dávid, Molnár [2008]; Hampton et al. [2009]. Pro přehled dalších studií podporujících tuto hypotézu viz Lee [2009: 512] a Wang, Wellman [2010: 1151].

549 Lenhart, Madden, Hitlin [2005: 13]; podobně také Kennedy et al. [2008: 25–26].

550 Kennedy et al. [2008: 18–19]; Wang, Wellman [2010].

551 Quan-Haase et al. [2002]; Warschauer [2003: 159–160]; Zhao [2006].

kého kauzálního a sekvenčního modelu přístupu, **Internet nemůže přispívat ke zvýšení kvality života ve všech oblastech z důvodů individuálních preferencí a omezeného množství času, neboť intenzivní využívání jedné funkce je doprovázeno nulovým, či dokonce záporným přínosem v případě jiných funkcí.** Obsesivní online komunikace se tak u některých uživatelů může obracet v distorzi vnímání reality, zhoršení školního prospěchu, sníženou pracovní efektivitu atp.⁵⁵² Samostatným problémem, spojeným úzce s intenzivním užíváním Internetu, je pak závislost na Internetu, které se v ČR systematicky věnuje David Šmahel a Lukáš Blinky.⁵⁵³ Přímá úměra času stráveného na Internetu a společenské participace předpokládána ve van Dijkově modelu se tak zřejmě po překročení určitého prahu obrací v úměru nepřímou. Lze pomocí jednotného vysvětlení obsáhnout zjištění spadající pod hypotézu nárůstu i výtlačkovou hypotézu, a to včetně jejich slabín? Odpověď podle mého názoru nabízí právě doplňková hypotéza, kterou její hlavní zastávce Barry Wellman chápe jako nástroj pochopení současných proměn sociability bez nutnosti přisuzovat Internetu jednostrannou, revoluční roli.

Doplňková hypotéza vidí Internet jen jako *další* komunikační a informační nástroj, který lidé do svého sociálního života začlenili jako doplněk k ostatním komunikačním a informačním kanálům – stejně jako tomu bylo v minulosti například s telefonem. Je tedy plně v souladu s uvedenou kritikou předpokladu redukce ICT na Internet. Z hlediska doplňkové hypotézy je třeba začlenit Internet do obecnějšího rámce zkoumání evoluce sociability v moderní společnosti. Rainie a Wellman tak činí právě prostřednictvím konceptu síťového individualismu (viz kpt. 3.5.2) jakožto vyjádření současného vzorce sociability.

Podle zjištění, podporujících platnost doplňkové hypotézy, je Internet reálně využíván spíše k udržování stávajících sociálních vztahů než k vytváření vztahů nových.⁵⁵⁴ Velkou předností doplňkové hypotézy je odstup, při němž nedochází k nerefektované redukci ICT na Internet a nejsou opomíjeny další, často hojně užívané komunikační prostředky jako třeba telefon. Dobře je to patrné například v obecném tvrzení Rainieho a Wellmana (a nejde díky kontextu již uvedených informací o banalitu), že „lidé si organizují svoji komunikaci v závislosti na kontextu svého komunikačního partnera a používají větší množství komunikačních prostředků, z nichž si volí ty nejvhodnější pro danou situaci“⁵⁵⁵. Otázkou se pak stává, čím je specifické rozhodnutí užít ke

komunikaci právě Internet, a ne další dostupné komunikační kanály. I když může vést v průměru k menšímu snížení času věnovanému blízkým osobám, spočívá přidaná hodnota Internetu v možnosti rychlé zpětné vazby a v relativně nízkých nákladech na komunikaci, zejména na větší vzdálenost. Dříve významné negativum nižší mobility koncových zařízení (zejména v případě notebooků a pevných stanic) dnes mizí s rozšířením Internetu v mobilním telefonu, a to zejména u populací s nižším sociálním statutem a v oblastech s nízkou úrovní rozvoje klasických komunikačních infrastruktur.⁵⁵⁶ Na druhé misce vah při volbě užití Internetu ke komunikaci zůstává nižší informační hustota (zejména při písemných formách online komunikace) a nižší reaktivita při využívání asynchronních forem online komunikace (e-mail, diskusní fóra atp.). V tomto světle je pochopitelné, proč se telefon a bezprostřední komunikace využívají častěji než Internet při řešení osobně důležitých věcí a pro komunikaci s osobami žijícími v blízké vzdálenosti a proč přidaná hodnota Internetu spočívá zejména v oblasti slabých vazeb a v navýšení objemu komunikace s osobami žijícími ve větší vzdálenosti.⁵⁵⁷ Konfrontaci empirické evidence spojené se třemi uvedenými hypotézami tedy můžeme uzavřít prozatímní odpovědí, že přidaná hodnota užívání Internetu v oblasti sociálního života není plošně prokazatelná a je silně navázaná na sociální dovednost uživatele, tj. výše uvedené argumenty hovoří ve prospěch doplňkové hypotézy.

Doplňková hypotéza svým způsobem odpovídá i na otázku, kdo jsou hlavní příjemci přínosu z užívání Internetu za účelem udržování a vytváření sociálních vztahů. Na tuto otázku se v minulosti zformovaly tři odpovědi. První, kompatibilní s hypotézou nárůstu, je odpověď potřebná pro zachování platnosti zkoumaného předpokladu: z užívání Internetu profitují všichni uživatelé stejnou měrou, technologie tedy má vlastní, inherentní přidanou hodnotu, co se týče vlivu na sociabilitu.⁵⁵⁸ Druhá odpověď, zformulovaná do podoby tzv. kompenzační hypotézy (*social-compensation hypothesis*), vychází z předpokladu, že přidaná hodnota Internetu se neprojeví ani tak u jedinců sociálně silných, jako spíše u jedinců introvertních, nesmělých či sociálně vyloučených, kterým pomůže překonat počáteční bariéry ostychu, komunikačních problémů a předsudků. Dle dosavadních výzkumů Internet vskutku díky případné anonymitě a nižším počátečním nákladům na navázání komunikace umožňuje osamělým, nesmělým a sociálně úzkostlivým jedincům snazší realizaci sociální komunikace i vyšší pravděpodobnost jejího pokračování: tyto skupiny díky užívání Internetu vykazují ve srovnání s uživateli

552 Williams [2006]; Jacobsen, Forste [2011]; Courage et al. [2015].

553 Blinky, Šmahel [2010]; Šmahel, Brown, Blinky [2012]; Blinky [2014].

554 Wellman et al. [2001]; Quan-Haase et al. [2002]; Gross [2004: 642]; Haddon [2004: 78–79]; Kennedy et al. [2008: 25].

555 Cit. Rainie, Wellman [2012: 97].

556 Livingstone, Parker, Fox [2009]; de Lanerolle [2012].

557 Hampton, Wellman [2002]; Quan-Haase et al. [2002]; Haddon [2004: 80]; Lenhart, Madden, Hitlin [2005: 31]; Boase et al. [2006: 11–14]; Hampton et al. [2009].

558 Lee [2009: 511–513].

Internetu či více sociabilními uživateli větší přírůstek otevřenosti, podpory a příjemného pocitu z komunikace než skupiny sociálně silnější. Zjištění pozitivního přínosu jsou ale problematická ze tří důvodů: za prvé, větší přírůstek ve srovnání se sociálně zdatnými je dán nižší počáteční absolutní hodnotou, za druhé, výraznější zužitkování komunikačních možností Internetu se týká jen menší části uživatelů vykazujících nízkou sociabilitu a za třetí, pozitivní účinky zůstávají omezeny na oblast online komunikace, nepřenáší se do offline sociálních interakcí a jsou spojeny s přemístěním seberealizace do online prostoru, setrváním v situaci osamění, vyšší pravděpodobností excesivního a problémového užívání Internetu, nižší kvalitou života a mírným nárůstem deprese.⁵⁵⁹ Sociálně vyloučeným pak nemusí přístup k ICT pomoci vůbec, jak ukázala Claire Bure ve své studii o užívání Internetu a mobilních telefonů skotskými bezdomovci. Dle výsledků jejího výzkumu si sociálně vyloučení paradoxně „přivlastňují a domestikují technologie způsobem, který posiluje vzorce a praxe jejich každodenního života, takže přístup k ICT ani vlastnosti této technologie samy o sobě nemohou změnit jedincovu situaci“⁵⁶⁰.

I zde je tedy vliv ICT na sociabilitu zřejmě nutno koncipovat nikoli jako vliv nezávislé síly vyvěrající z inherentních vlastností dané technologie, ale jako výslednici do určitých kontextů zasazené interakce využitelných potenciálů⁵⁶¹ ICT a sociálních vlastností uživatele. Kompatibilní s tímto předpokladem, a tím i s doplňkovou hypotézou, je hypotéza „bohatší zbohatnou“ (*rich-get-richer hypothesis*), jejíž základní empirickou oporou je série zjištění, že hlavním prediktorem změny sociability v důsledku užívání Internetu je předchozí sociální dovednost a s ní spojená velikost sociální sítě, zatímco přidaná hodnota samotného Internetu je minimální či nulová.⁵⁶²

Výše uvedené odpovědi na první dvě základní otázky (jak? a pro koho?) lze shrnout následovně:

- **Internet působí jako prostředek-zesilovač specificky strukturované transformace sociálního života, nikoli jako nosič vlastní přidané hodnoty, kterou by v důsledku použití obohatil či ochudil uživatele.**
- **Distribuce výhod z užívání Internetu je tedy v dané populaci silně odvislá od distribuce relevantních zdrojů, které předchází a doprovází rozšíření a užití Internetu.**

⁵⁵⁹ Amichai-Hamburger, Wainapel, Fox [2002]; Kraut et al. [2002]; Morahan-Martin, Schumacher [2003]; Caplan [2007]; Baker, Oswald [2010]; Weidman et al. [2012].

⁵⁶⁰ Cit. Bure [2005: 123].

⁵⁶¹ Souslovím využitelný potenciál překládám anglický termín *affordances* spadající pod *science and technology studies*. Využitelné potenciály Internetu v oblasti sociability shrnují Boase a Wellman [2006: 710–711].

⁵⁶² Matei, Ball-Rokeach [2002]; van Dijk [2005: 171–172]; Lee [2009]; podobně také Kraut et al. [2002] v případě participace na komunitním životě.

Možnost obecné platnosti tohoto závěru podporuje na konci kpt. 4.5.4 uvedené zjištění, že úroveň strategických dovedností, klíčových pro změnu kvality života v důsledku užívání, je velmi pravděpodobně nezávislá na zkušenosti a intenzitě užívání Internetu. Na úrovni globální digitální propasti platnost tohoto závěru dále podporují zjištění, že „bohaté, konkurenceschopné a demokratické státy a firmy s vysokým statutem jsou nejpravděpodobnějšími příjemci výhod z šíření nového média“⁵⁶³. Sociální důsledky Internetu jsou tedy v souladu se zjištěními DOI v oblasti sociálních důsledků šíření inovací (viz s. 121).

Na příkladech ekonomické oblasti a oblasti sociálních vztahů se nepodařilo prokázat platnost předpokladu, že by připojení k ICT bylo nutnou podmínkou udržení či zvýšení kvality života ve všech jeho aspektech:⁵⁶⁴ místo toho je zřejmě třeba k ICT přistupovat jako k jednomu z nových faktorů podmiňujících „úspěšnost“ pouze v určitých segmentech ekonomického či sociálního života, nikoli jako výlučnou podmínku zachování anebo zvýšení participace v ekonomice či v sociálním životě jako takovém. Zobecnění tohoto zjištění má nejméně čtyři důležité důsledky pro zvážení dalších předpokladů obhajoby teze o digitální propasti: je ranou pro „předpoklad univerzálního vlivu“, je dalším příznakem technodeterministického založení celé diskuse, zpochybňuje možnost uzavření digitální propasti a problematizuje univerzální, plošnou platnost teorie informační společnosti.

Přistoupíme-li na to, že užívání ICT představuje jeden z více faktorů podmiňujících „úspěšnost“ pouze v některých segmentech ekonomického či sociálního života, nic nám již nebrání přistoupit i na tvrzení, že v populaci mohou existovat jedinci či specifická sociální prostředí, pro něž neužívání či „nedostatečně kvalitní“ užívání Internetu nemusí znamenat žádné sociální, kulturní či ekonomické znevýhodnění. Pokud bychom chtěli podpořit tvrzení o plné racionalitě rozhodnutí neužívat Internet dostupnými empirickými daty, stačilo by na prvním místě interpretovat odpověď „nepotřebuji to“ jako odpovídající potřebám jedince nacházejícího se v určité sociální situaci. Například pro životní styl seniorů jsou typické potřeby a preference, které nejsou totožné s potřebami a preferencemi vedoucími k užívání Internetu, a snaha přimět seni-

⁵⁶³ Cit. Guillén, Suárez [2005: 697].

⁵⁶⁴ Třetí podobně častou oblastí, které se zde blíže nevěnuji, je oblast politiky a občanské angažovanosti, u níž platí, podobně jako u dvou v textu představených oblastí, že Internet výrazněji proměnil pouze některé aspekty politiky, působí spíše jako zesilovač statusové a zájmově podmíněné angažovanosti než jako univerzální transformátor politické aktivity [Wellman et al. 2001; Hindman 2008], a spíše než radikálně nový komunikační nástroj přispívající k technologicky indukovanému zlepšení vztahu mezi politikou a občanskou sférou představuje specifickou součást vyvíjejícího se masmediálního mixu silně určovaného politickým prostředím země [Castells 2009].

ory k užívání Internetu tak může být kontraproduktivní.⁵⁶⁵ Lynette Kvasny ve studii o kulturní reprodukci digitální nerovnosti v americkém vnitřním městě popisuje svou neúspěšnou snahu seznámit afroamerické seniory-knihomoly s „výhodami“ užívání populárního prodejního portálu Amazon.com: „Ani jeden z nich neprojevil zájem nakoupit si něco online. Řekli mi, že se nic nevyrovná návštěvě místního obchodu, klábosení se stálými zákazníky a procházení regálů.“⁵⁶⁶ V ČR zhruba tři čtvrtiny neuživatelů tvrdí, že neuvžívání Internetu nijak neovlivnilo jejich život ve vybraných 11 oblastech života, a ve Velké Británii jen asi pět procent neuživatelů souhlasí s tvrzením, že „pokud bych užíval Internet, vykonával bych své každodenní úkoly lépe“.⁵⁶⁷ Proti námitce, že jde o jedince, kteří díky neuvžívání nemohou Internet dobře posoudit, lze postavit nezanedbatelný podíl vyhýbačů mezi neuživateli (viz s. 137–138) či zjištění, že zhruba polovinu bývalých uživatelů nic z užívání Internetu nechybí.⁵⁶⁸

I přes přítomnost občasných úvah o plné racionalitě rozhodnutí Internet neuvžívat⁵⁶⁹ dominuje výzkumu digitální propasti přístup, který by se dal souborně označit jako konstrukce univerzální potřeby užívání Internetu. Je to pochopitelné – teze o digitální propasti nemůže vstřebet představu o části populace, která objektivně připojení k Internetu nepotřebuje, nebo alespoň jej nepotřebuje často a intenzivně, aniž by tím sama nezpochybnila svoji platnost. Tento přístup můžeme najít za tvrzeními o neuživatelích jako skutečně deprivované části populace,⁵⁷⁰ která *potřebuje* připojení k Internetu či podporu v připojení nejvíce ze všech,⁵⁷¹ dále za orientací empirického výzkumu na variace otázek typu „Neuživatelé: už se brzy připojíte?“ a „Neuživatelé: Proč nejste online?“⁵⁷² a konečně také za obhajobami informací a přístupu k nim (čti: přístupu k Internetu) jako primárního dobra, pozičního dobra, základního lidského práva, občanského práva, práva na všeobecný přístup atp.⁵⁷³ Všimnout si tohoto přístupu čtenář může také ve způsobu, jakým se výzkum digitální propasti vyrovnává s odpovědí „nepotřebuji to“ na otázku důvodu neuvžívání Internetu: tato odpověď je buď vysvětlena jako iracionální (vyplývá z nepochop-

⁵⁶⁵ Loges, Young [2001].

⁵⁶⁶ Cit. Kvasny [2006: 174].

⁵⁶⁷ Dutton, Helsper, Gerber [2009: 55]; Lupač, Chrobáková, Sládek [2014: 33]; Dutton, Blank, Groselj [2013: 57].

⁵⁶⁸ UCLA [2004: 42]; Dutton, Blank, Groselj [2013: 57].

⁵⁶⁹ Viz např. Compaine, Weinraub [2001: 168]; Wyatt, Thomas, Terranova [2002]; Bonfadelli [2002: 82]; Selwyn [2003] a Satchell, Dourish [2009].

⁵⁷⁰ Van Dijk [2005: 35].

⁵⁷¹ Hoffman, Novak [1998: 9]; Warschauer [2002; 2003: 199]; Lenhart et al. [2003: 25]; Holloway [2005: 175]; Alampay [2006: 13]; Helsper [2008: 48].

⁵⁷² Cit. UCLA [2003: 28, 30; 2004: 40, 43]. Tohoto si všímá i Satchell, Dourish [2009: 10].

⁵⁷³ Anderson et al. [1995]; Steyaert [2000: 9]; Schneiderman [2003]; van Dijk [2005: 135–140]; O'Hara, Stevens [2006: 83–96]; Roach [2007]; Mossberger, Tolbert, McNeal [2008: 139–157]; Fuchs [2008: 223].

pení přínosů ICT či je maskováním skutečných důvodů nepřipojení), případně jako plně racionální v současných podmínkách omezeného rozvinutí potenciálu Internetu, nikoli však v podmínkách očekávatelného vývoje digitální propasti.⁵⁷⁴ Další dva postupy, využívané v této konstrukci, lze nazvat očistění a psychologizace. K očistování dochází při interpretacích zjištěných sociodemografických složení daných skupin uživatelů a neuživatelů: u neuživatelů jsou při popisech této skupiny opomíjena – byť někdy marginální – zastoupení vysokoškoláků, mladých či společensky úspěšných, a nevytváří tak problém racionality neuživatelů s vyšším sociálním statutem. Podobně jsou také v představě zkušených uživatelů opomíjena či oslabována – byť také často marginální – zastoupení seniorů, žen či nezaměstnaných. Jako ukázkový příklad může sloužit teze o digitální generaci představená na s. 156–159. Druhým postupem je psychologizace nepřipojení, kdy se s pomocí pojmů, jako jsou technofobie, stud či strach z počítačů (*computer anxiety*), hledají příčiny nepřipojení na úrovni psychických specifík, problémů a odchylek.⁵⁷⁵

Odvrácenou stranou konstrukce univerzální potřeby je interpretace neuvžívání jako projevu iracionality, důsledku neblahých okolností, zaostalosti, sociální deviace. Abychom však lépe porozuměli tomu, že část populace skutečně nemusí Internet potřebovat, případně ho nemusí umět používat na výborné úrovni, musíme se na chvíli vrátit k důsledkům vztahu mezi DOI a výzkumem digitální propasti, které jsme zanechali rozpracované na s. 113–114, s odkazem k využití na tomto místě.

Výzkum difuze inovací se vyznačuje čtyřmi problematickými charakteristikami, za něž je kritizován již od sedmdesátých let: (1) tendence individualizovat difuzi inovace, (2) pro-inovační předpojatost, (3) problém retrospektivního zjišťování momentu osvojení inovace prostřednictvím vzpomínek respondentů a (4) nedostatečná pozornost věnovaná vlivu šíření inovací na socioekonomické nerovnosti. Příčinou jejich přetrvávání je podle Rogerse zřejmě „trénovaná neschopnost“ výzkumníka vidět určité aspekty zkoumané reality, která je integrálním důsledkem jeho profesionalizace v určitém paradigmatu. Důsledkem je významné omezení řešených výzkumných otázek, což brání dalšímu rozvoji poznání procesu šíření inovací.⁵⁷⁶ Můžeme očekávat, že výzkum digitální propasti bude vykazovat znaky podobné trénované neschopnosti? Problematizace a interpretace v rámci stejného paradigmatu, jako je paradigma DOI, s sebou zřejmě bude nést stejné problémy a podobná „hluchá místa“. Pokud jsme souhlasili s tím, že výzkum digitální propasti je ze stej-

⁵⁷⁴ Viz závěr kpt. 4.5.3.

⁵⁷⁵ Např. Rockwell, Singleton [2002]; Finn, Korukonda [2003]; van Dijk [2006b: 227–228].

⁵⁷⁶ Rogers [2003: 106].

ných stavebních kamenů jako základní model DOI, pak budou s nejvyšší pravděpodobností „hluchá místa“ DOI a výzkumu digitální propasti totožná nebo alespoň velmi podobná. Z autorů ve výzkumu rozšíření Internetu důsledky tohoto kroku pro tezi o digitální propasti překvapivě ještě nikdo nerozpracoval.

Protože retrospektivní zjišťování momentu osvojení je spíše metodologickým problémem přesnosti měření a protože již samotná existence výzkumu digitální propasti by mohla být chápána jako přínos k řešení čtvrtého problému, nebudeme se zde těmito dvěma nedostatky DOI speciálně zabývat.

Tendenci individualizovat difuzi inovace (angl. *individual-blame bias*) lze charakterizovat jako „tendenci vidět zdroj problémů spíše v individuu než v systému, jehož je individuum součástí“⁵⁷⁷. Tato tendence není ve výzkumu digitální propasti na první pohled všudypřítomná: náznaky opačného přístupu, tedy hledání zdroje problému na úrovni systému, můžeme spatřit například v hledání viníka nepřipojení na straně výrobců ICT, v hledání příčin nedostatečné rychlosti difuze ICT v nastavení informačních politik i v upozorněních na podmíněnost uzavírání digitální propasti řešením tradičních sociálních nerovností (zejména příjmových a vzdělanostních). Na úrovni empirických analýz zdrojů a řešení digitální propasti, které výzkumu digitální propasti vévodí, je ovšem postavení této tendence velmi výrazné. Setkali jsme se s ní ve výše uvedené logice, podle níž chyba nepřijetí technologie je na straně ne uživatele (nedostatečné pochopení přínosu, nízké vzdělání, nedostatek motivace atp.), byla přítomna v převládajícím důrazu na hledání determinant osvojení Internetu v individuálních charakteristikách, a nikoli již tak v sociálním prostředí (čehož jsme si všimli na s. 89), v chápání ovládnutí ICT jako individuální aktivity, u níž je kvalita výstupu dána osvojenými dovednostmi uživajícího jedince (viz s. 152–153) a konečně v představě, že přínosy z užívání jsou vysvětlitelné pouze z vlastností a schopností dotyčného uživatele (s. 176), případně ze soukromého vlastnictví určité ICT.⁵⁷⁸ Pomůže nám nějak sjednocení těchto indicií k lepšímu pochopení digitální propasti?

Nalezení kladné odpovědi je podmíněno opuštěním předpokladu, že přínosy z určité ICT jsou omezené na jejího uživatele. Představa, že by se zlepšení či alespoň udržení kvality života mohlo týkat i ne uživatele, v jejichž

⁵⁷⁷ Cit. ibid: 118–119.

⁵⁷⁸ Podobně můžeme uvažovat o tendenci k individualizaci difuze ICT na úrovni globální digitální propasti, (a) kde jsou důvody pomalé informatizace hledány v souborech vnitřních vlastností zkoumaných států, a nikoli na úrovni systému globální ekonomické závislosti a s ním spojeného nerovného technologického a sociálního rozvoje, (b) kde odpovědnost za nedostatečnou implementaci informačních politik a rozvoj informační infrastruktury nesou státy, ačkoli jsou výrazně omezeny systémem mezinárodního práva, bující privatizací mezinárodních přenosových soustav a jejich globální geografii, a (c) kde jsou zdroje ekonomických, politických a sociálních přínosů z informatizace spatřovány v míře rozšíření ICT v populaci jako nezávislé na změně systému mezinárodních ekonomických a právních vztahů.

sociálním prostředí někdo jiný užívá Internet, sice není diskuse o digitální propasti úplně cizí,⁵⁷⁹ je ale s tezí o digitální propasti jen obtížně slučitelná. Lze tuto představu nějak obhájit?

Cestou k prolomení předpokladu individuálních přínosů z užívání Internetu se zdá být opuštění představy ne uživatele či občasného uživatele jako izolované statistické jednotky. Ze s. 88 již víme, že sociální síť respondenta je důležitým komunikačním kanálem zprostředkujícím jedinci inovaci a ovlivňujícím velmi významně pravděpodobnost jejího osvojení. Je však možné, aby si jedinec inovaci neosvojil a těžil z přítomnosti její adopce ve své sociální síti, podobně jako tomu je u jedinců, kteří, ač bez automobilu a řidičského průkazu, těží z výhod automobilové přepravy prostřednictvím svých známých či příbuzných?⁵⁸⁰ Tato myšlenka se objevuje na „okrajích“ výzkumu digitální propasti ve výzkumu delegovaného připojení, respektive tzv. zprostředkovatelů připojení k Internetu (angl. *delegated access, proxy users, intermediaries*). Díky němu dnes víme, že nejvíce nepřipojené populace, jako jsou senioři či ne uživatelé ze zemí s nízkým stupněm materiálního blahobytu, využívají kontakty ve své sociální síti k vyřízení online žádostí, k online jednání s úřady, ke zjišťování informací atp.⁵⁸¹ Zvláštní pozornost si zaslouží empirické pokrytí zprostředkovaného užívání Internetu, kterým se od roku 2005 detailněji zabývá *Oxford Internet Institute* a které bylo sledováno také v ČR v šetření Světového projektu o Internetu z roku 2014. Z výsledků jednoznačně vyplývá, že **zprostředkované užívání Internetu je v populaci celkem běžné**:⁵⁸² v obou zemích zhruba tři čtvrtiny ne uživatele znají někoho, na koho by se mohli obrátit, pokud by potřebovali něco vyřídit přes Internet (u odpadlíků je to v Británii dokonce devět z deseti dotázaných), přičemž těmito kontakty jsou nejčastěji přátelé či někdo z rodiny. Platí také, že důchodci, ženy a nezaměstnaní na tom nejsou výrazně hůře. V obou zemích této možnosti využila zhruba polovina ne uživatele,⁵⁸³ a to nejčastěji přes členy rodiny či přátele. Téměř šest z deseti českých uživatelů také již bylo vícekrát požádáno, aby za druhé něco přes Internet vyřídili. Využívání kontaktů v sociální síti se však netýká jen ne uživatele či odpadlíků a staví do nového světla i data o distribuci digitálních dovedností: v ČR má zprostředkovaný přístup k dispozici přes devět z deseti uživatelů a více než polovina také této možnosti již vícekrát využila. Podobně v Británii zhruba polo-

⁵⁷⁹ Explicitně viz např. Castells [2001a: 285] či Newhagen, Bucy [2003: 19].

⁵⁸⁰ Za tuto metaforu vděčím Wyatt, Thomasovi, Terranova [2002].

⁵⁸¹ Heeks [1999: 18]; UNDP [1999: 64–65]; Warschauer [2003: 168]; James [2005; 2007: 292–293]; Kodl [2008]; Macek [2012].

⁵⁸² Dutton, Helsper, Gerber [2009: 56–59]; Dutton, Blank, Groselj [2013: 57–58]; Lupač, Chrobáková, Sládek [2014: 10–11]. Zbývající údaje za ČR byly dopočítány z datového souboru WIP-CZ 2014.

⁵⁸³ Zickuhr [2013: 7–8] zjistil obdobný podíl i v USA.

vina britských uživatelů požádala někoho z rodiny či z přátel o pomoc při používání Internetu a zhruba čtvrtina využila pomoc někoho z práce či ze školy. Tato zjištění podporují i další studie o využívání své sociální sítě při ovládní počítače⁵⁸⁴, o (nezanedbatelném) množství uživatelů, kteří díky Internetu pomohli jiné osobě s její závažnou nemocí nebo zdravotním stavem⁵⁸⁵ a o využití delegovaného či asistovaného připojení u pacientů s diabetem.⁵⁸⁶

Existence zprostředkovatelů, kteří slouží jako spojovací články mezi neuzivatelem (či méně zkušeným uživatelem) a Sítí, podstatně oslabuje představy přínosů z užívání ICT vázaných pouze na bezprostřední vlastníky nebo uživatele. Mohla by mít dalekosáhlé důsledky pro výsledný obraz připojení populace k informační infrastruktuře v mezinárodním srovnání, protože by favorizovala kultury s kolektivními uživatelskými praxemi a vyšší sociální solidaritou. Jeffrey James ve studii *Sharing mobile phones in developing countries* z roku 2011 jako jeden z prvních autorů podává empiricky zakotvený přehled důsledků kultury sdílení (*culture of sharing*) na mezinárodní statistiky digitální propasti dle míry užívání mobilního telefonu.⁵⁸⁷ Zapracování role kultury sdílení můžeme najít i ve zprávě OSN o stavu digitální propasti z roku 2005, v níž jsou počty uživatelů v zemích s chybějícími daty odhadovány na základě předpokládané míry kolektivního využívání připojení k Internetu (v Egyptě například osm uživatelů na jeden účet, v Iráku dvacet pět).⁵⁸⁸

Kategorie zprostředkovatelů je srozumitelným a dobře pochopitelným vysvětlením možnosti existence části populace, která není znevýhodněna neuzíváním či nízkými digitálními dovednostmi. Pokud bychom rozšířili statistiky počtu uživatelů v ekonomicky rozvinutých zemích o delegované a asistované připojení a interpretovali je pomocí doplňkové hypotézy, získali bychom daleko méně dramatický obraz digitální propasti: v kategorii skutečně odpojených by zůstalo jen několik málo procent jedinců, jejichž hlavním problémem by byla sociální izolace anebo chudoba. V ČR je takto kompletně odpojených jen 6 % populace, jejíž průměrný věk je 73 let, sestává z jedinců, kteří deklarují průměrně jen jednu silnou vazbu, žijí osamocně a tvrdí, že v jejich sociálním okolí neuzívá Internet téměř nikdo.⁵⁸⁹

Tendence individualizovat problém difuze ICT ve společnosti je tímto v převládající problematizaci digitální propasti neoddělitelně spjata s pro-inovační předpojatostí (*pro-innovation bias*), tedy přesvědčením, že „inovace by

měla být rozšířena a přijata všemi členy sociálního systému, že by se měla rozšiřovat rychleji a že by se tato inovace neměla ani předělávat ani odmítat“⁵⁹⁰. Tyto dva problémy DOI proto v případě výzkumu digitální propasti nemá smysl chápat odděleně: pokud má být inovace přijata všemi členy systému, spočívá hledané řešení vždy v realizaci společnosti uživatelů. Racionalizaci a hodnotovou neutralizaci pro-ICT předpojatosti zabezpečuje, kromě výše představených předpokladů, také předpoklad nevyhnutelnosti další informatizace. Nalezneme jej v modelování neklesajících S-křivek difuze ICT (viz např. schéma č. 12), ve tvrzeních o digitální propasti jako přechodném období, v tvrzeních, že digitální propast na úrovni přístupu se již uzavírá, a musíme se proto nyní zabývat rozdíly mezi uživateli, případně ve výroci, že vážnost problému digitální propasti a sociálních přínosů Internetu se bude s další informatizací bez intervence prohlubovat.⁵⁹¹ Teoreticky je tento předpoklad zakotven v chápání současné situace jako počáteční fáze informační společnosti, jejíž plný obraz se rozvine až v následujících letech v důsledku další informatizace.⁵⁹² Informatizace společnosti se zde jeví jako součást přirozeného vývoje věcí, jako hybný moment současné fáze společenského vývoje či všeobecně přijímaná historická danost, z níž již není úniku a vůči níž se nemá smysl bránit odmítnutím užívat ICT.⁵⁹³

Požadavky politické intervence do vývoje digitální propasti předpokládají možnost jejího uzavření, tj. vycházejí z představy digitální propasti jako (potenciálně) dočasné deviace ve vývoji informační společnosti. Explicitní upozornění na nutnost uzavření digitální propasti zůstávají nejčastěji blíže nespecifikovaná, propracovanější úvahy často tváří v tvář rostoucím sociálním nerovnostem vedou k opatrnějším požadavkům zabránění či alespoň zmírnění jejího dalšího rozšiřování. Prostor daný potřebou zachování platnosti teze o digitální propasti, tj. vymezený výše uvedenými předpoklady, ovšem neumožňuje příliš velké manévrování. Vhodnou ukázkou může být van Dijkova snaha o skloubení nemožnosti úplného uzavření se snahou najít lék na digitální propast jako nový zdroj sociální nerovnosti. Van Dijk si je vědom, že „z principu [tj. s ohledem na trend prohlubující se digitální propasti – pozn. PL] a z praktických důvodů je nemožné digitální propast uzavřít úplně“⁵⁹⁴. Předefinuje tedy problém digitální propasti na problém tendence k vytvoření *strukturální* nerovnosti přístupu k ICT, jejímž důsledkem by bylo utvoření tříd

⁵⁸⁴ Brandtweiner, Donat, Kerschbaum [2010]; Croteau, Verdegem [2014].

⁵⁸⁵ Horrigan, Rainie [2006]; Fox, Duggan [2013: 9–10].

⁵⁸⁶ Mayberry et al. [2011].

⁵⁸⁷ James [2011].

⁵⁸⁸ OSN [2005: 14].

⁵⁸⁹ Lupač [2014].

⁵⁹⁰ Cit. James [2005: 106].

⁵⁹¹ Viz Castells [2001a: 271]; Norris [2001: 71]; Dewan, Riggins [2005: 299]; van Dijk [2005]; O'Hara, Stevens [2006: 87–88]; Martin, Robinson [2007: 18]; Hoffman [2011: 202].

⁵⁹² Např. Reddick, Boucher, Groseilliers [2000: 46].

⁵⁹³ Explicitně např. O'Hara, Stevens [2006: 166]. Srov. Castellsova TIS v kpt. 3.5–3.6.

⁵⁹⁴ Cit. van Dijk [2005: 205].

občanů druhého a třetího řádu.⁵⁹⁵ Protože jsou nerovnosti v přístupu odvozeny od systému nerovné distribuce vzácných zdrojů, pokračuje dále příznáním, že nejlepší šance na vyřešení spočívají v obecných opatřeních namířených proti ekonomické, vzdělanostní, kulturní a politické nerovnosti. Díky přeorientování na zamezení „strukturální nerovnosti“ přístupu k ICT ale zpět může obnovit předpoklad uzavření tvrzením, že „takový závěr by byl po tak detailní analýze velmi neuspokojivý (...) a koneckonců není ani oprávněný. Konkrétní politiky konfrontace digitální propasti jsou možné“⁵⁹⁶. Objasnění prahu, za níž dochází k této předpokládané transformaci, ale nikde nenajdeme, a nedozvíme se tak ani, jak se liší politická opatření s cílem uzavřít digitální propast od politických opatření s cílem zabránit přeměně digitální propasti v novou strukturální nerovnost. Žádný takový práh ve van Dijkově teoretickém systému zřejmě neexistuje – řešitelnost digitální propasti totiž obhájí prostřednictvím redukce na možnost zvratu tendence mířící ke stavu společnosti, který je dle klíčového argumentu již naší realitou.

Dle klíčového argumentu a představených opatření se předpokládá, že podpora rozšíření ICT a jejich kvalitního užívání povede ke zmenšení ostatních sociálních nerovností, které zpětně povedou ke snížení nerovností v rozšíření ICT a kvality jejich užívání. Van Dijk se tak chytá do stejné pasti tautologického mixu technodeterminismu a sociodeterminismu jako další autoři⁵⁹⁷ využívající kombinaci předpokladů uzavření digitální propasti a univerzálního pozitivního vlivu ICT na kvalitu života: zatímco je na jedné straně další informatizace legitimizována jako lék na ekonomické zastávání, upadající sociální kohezi a demokratický deficit (prostřednictvím e-governmentu a předpokládaného vlivu užívání Internetu na občanskou informovanost a angažovanost), jsou to právě tyto problémy, jejichž politické řešení je požadováno jako podmínka uzavření digitální propasti. Tato tautologie dává smysl pouze při zachování předpokladu, že samotný design ICT je zdrojem pozitivní společenské změny, zázračným lékem na sociální neduhy, který stačí dostatečně rychle rozšířit spolu s příbalovým letákem o podmínkách kvalitního užití. Jak již víme, tento předpoklad neplatí, nezbyvá proto než kruh přetnout a zpochybnit tak i samotnou představu uzavření.

Ptejme se tedy nejdříve, jaké argumenty můžeme snést proti možnosti uzavřít digitální propast při zachování ostatních předpokladů obhajoby teze o digitální propasti (tzn., aniž bychom zapracovali nové skutečnosti z výše uvedené kritiky předpokladů).

⁵⁹⁵ Podobně také Norris [2001] a Martin, Robinson [2007: 18].

⁵⁹⁶ Cit. van Dijk [2005: 206].

⁵⁹⁷ Stejnou tautologii najdeme u Castellse [2001a: 247–271].

Za prvé, v předpokladu uzavření je implicitně obsažená nutnost univerzálního rozšíření určitého životního způsobu vyjadřujícího stejné proinovační preference a hodnoty; uzavření digitální propasti by tedy bylo podmíněno značnou kulturní homogenitou. V zemích s nejvyššími podíly uživatelů také dochází ke zpomalení tempa nově připojených.⁵⁹⁸ Podle poslední zprávy *Pew Internet & American Life Project*, zabývající se dynamikou počtu úplně odpojených, byl jejich podíl v populaci v letech 2002–2005 stabilní.⁵⁹⁹ Internet má očekávaný nižší strop difuze než například telefon z důvodu vyšší složitosti a s tím spojené náročnosti pro uživatele, takže můžeme očekávat, že určitá část populace zůstane nepřipojená a nezanedbatelná část uživatelů bude i nadále využívat jen některé základní funkce bez očekávaného vlivu na participaci. Jako nereálný se také jeví předpoklad narovnání zdrojů digitálních dovedností, a to zejména s ohledem na zjištěnou nezávislost úrovně strategických dovedností a intenzity či délky užívání Internetu (viz s. 153). Van Dijk v sepětí sociálního statusu a na něj vázaného vědění, intelektuální kapacity a pracovních požadavků vidí zdroj diferenčního osvojování digitálních dovedností, což znamená, že jedinci s vyšším sociálním statutem si osvojují dovednosti s vyšší přidanou hodnotou a větším strategicky využitelným potenciálem než jedinci s nižším sociálním statutem, což podle něj dále posiluje stávající trend rostoucí sociální nerovnosti.⁶⁰⁰ Nesmíme dále zapomínat, že sociální distribuce vědění, úzce vázaná na sociální status, je také sociální distribucí *strategicky využitelného* vědění. A nedílnou složkou této distribuce je dnes statutem do značné míry určená prostupnost „kyberprostoru“.⁶⁰¹ Na úrovni globální digitální propasti přišli v roce 2005 Guillén a Suárez ve studii *Explaining the Global Digital Divide* se zjištěním, že mezinárodní rozdíly v adopci ICT jsou spíše než nedostatečným nastavením vnitřních informačních politik „výsledkem základních ekonomických, politických a sociálních rozdílů (...), které jdou do určité míry na vrub nerovných mocenských vztahů vymezených statutem země ve světovém systému a mírou jejich dependence“⁶⁰². Řešení mezinárodních rozdílů v adopci ICT by tak předpokládalo radikální transformaci systému globálních mocenských vztahů. Shrnutí, rozdíly v připojení na všech úrovních jsou odrazem dalších nerovností ve společnosti, jejichž vyrovnání není ve stávajícím (pokud vůbec v nějakém) sociálním systému možné. Při zachování předpokladů obhajoby teze o digitální propasti proto můžeme očekávat spíše její další prohlubování, a možná i zvrát současného trendu nárůstu uživatelů

⁵⁹⁸ Martin, Robinson [2007: 18].

⁵⁹⁹ Fox [2005: 3].

⁶⁰⁰ Van Dijk [2005: 140–143]; podobně také Jansen [2010].

⁶⁰¹ Sassen [2001]; Graham [2011]. Viz s. 126–127.

⁶⁰² Cit. Guillén, Suárez [2005: 697].

v souvislosti s probíhající krizí a privatizací sociálního státu, rostoucí sociální nerovností a nestabilitou doprovázející očekávané zvyšování cen potravin a neobnovitelných zdrojů. Největší riziko budoucího nárůstu množství odpadků v sobě skrývají části populace s nízkými příjmy, které již dnes vynakládají nemalé úsilí na udržování alespoň nějakého připojení.⁶⁰³

Výše uvedená kritika platnosti předpokladů obhajoby teze o digitální propasti, na nichž je vystavěn i klíčový argument, nedává jinou možnost než tento klíčový argument zhodnotit jako velmi chabou konstrukci. Znamená to ale, že bychom měli odmítnout i zakládající ideu nerovného rozšíření ICT (a potažmo i nerovné kvality užívání) jako nové dimenze sociální nerovnosti? A pokud ne, jaká je její závažnost a případná politická řešitelnost? A jaké jsou důsledky odpovědi na tyto otázky pro teorii informační společnosti?

Abych mohl zodpovědět tyto otázky, je nutné vrátit se nejprve ke všem dosud zmíněným problémům a nedostatkům současného výzkumu digitální propasti, které vyvrcholily v této podkapitole identifikací základních předpokladů a jejich kritickým zhodnocením. Pro přehlednost jsou identifikované předpoklady uvedeny ve schématu č. 18.

Schéma č. 18: Předpoklady obhajoby teze o digitální propasti

0)	Předpoklad reality informační společnosti
1)	Redukce kategorie ICT na Internet
2)	(Kvalitní) přístup k Internetu se stává podmínkou udržení či zvýšení sociální pozice (či kvality života) ve všech hlavních oblastech sociální existence
3)	Předpoklad stejných přínosů z užívání Internetu ve všech sociálních prostředích
4)	Předpoklad/konstrukce univerzální potřeby užívání Internetu
5)	Předpoklad individuálních přínosů z užívání Internetu
6)	Předpoklad nevyhnutelnosti další informatizace
7)	Předpoklad možnosti uzavření digitální propasti

Zdroj: autor

⁶⁰³ Gonzales [2015].

6 Odvrácená strana Metcalfova zákona: situační pojetí digitální propasti

„Naším svrchovaně aktuálním úkolem je domyslet souvislosti a důsledky informačního věku (...).“⁶⁰⁴

Miloslav Petrušek

V neprospěch tvrzení o nerovnostech v přístupu k ICT jako nové sociální nerovnosti hovoří především zjištění, že (1) přístup k ICT je jen jeden z dalších faktorů podmiňujících „úspěšnost“ pouze v určitých segmentech sociálního života, a že tedy (2) neužívání či nekvalitní užívání nemusí ještě znamenat sociální znevýhodnění či zhoršení kvality života, a dále že (3) některé funkce připisované Internetu lze suplovat pomocí jiných komunikačních a informačních kanálů, a proto by (4) začlenění dalších komunikačních a informačních kanálů znamenalo výrazně menší a snad i výrazně méně závažnější digitální propast. I mnou představená kritika předpokladů ovšem neimplikuje univerzální neplatnost teze o vlivu ICT na participaci či kvalitu života. V takovém případě by totiž pouze došlo k nahrazení konstrukce univerzální potřeby obtížně udržitelnou konstrukcí univerzální nepotřebnosti, která by byla v rozporu se (i) zjištěními o významné roli Internetu v těžkých životních situacích části respondentů,⁶⁰⁵ s (ii) deklamacemi části uživatelů o pozitivním vlivu Internetu na jejich koníčky, efektivitu práce, informovanost či sociální život⁶⁰⁶ a s (iii) realitou nezbytnosti umět používat Internet v určitých segmentech pracovního trhu⁶⁰⁷ (např. v IT sektoru, v akademické praxi, ve státní správě).

⁶⁰⁴ Cit. Petrušek [2005: 19].

⁶⁰⁵ Horrigan, Rainie [2006].

⁶⁰⁶ Hoffman, Novak, Venkatesh [2004: 39]; Madden [2006]; Šmahel, Lupač [2007: 14, 21]; WIP [2010: 155–171; 184–187]; Lupač, Chrobáková, Sládek [2014: 33].

⁶⁰⁷ Horrigan [2011: 22] odkazuje na již nedostupnou analýzu „The Economic Impact of Digital Exclusion“ od Digital Impact Group and Econsult Corporation, podle níž v roce 2010 80 % z 500 nejziskovějších amerických společností (dle přepočtu časopisu Fortune) umožňovalo přihlásit se o práci pouze pomocí online přihlášky. Burning Glass Technologies [2015: 3] uvádí, že v USA dvě třetiny nových pracovních míst s požadavky na střední kvalifikaci vyžadují znalost kancelářského softwaru nebo podnikového softwaru typu Oracle či SAP.

V předchozích dvou kapitolách jsme viděli, že tento rozpor je ve stávajícím modelu digitální propasti (ztělesněném zde klíčovým argumentem a jeho rozpracováním) neřešitelný. Nesourodost závěrů generovaných výzkumem digitální propasti a neudržitelnost představených předpokladů nás staví před úkol vytvoření nového modelu, který by lépe vyhovoval uvedeným skutečnostem. Tento úkol je, jak si představíme v této závěrečné kapitole, řešitelný přes opuštění stávajících měřítek analýzy, což také znamená opuštění představy digitální propasti jako stavu celé populace, jíž je myšlena populace národního státu či lidstvo rozdělené do národních populací.⁶⁰⁸

Čím jsou však specifické situace, v nichž přístup k ICT skutečně představuje hranici mezi účastí a vyloučením, mezi možností a nemožností získat či najít potřebné informace či splnit zadaný úkol? Smyslem této otázky není v prvé řadě, jak by se mohlo zdát, problém vymezení hledané úrovně analýzy; míří především na identifikaci podmínek platnosti teze o digitální propasti, soubor parametrů, které nejsou v současném chápání digitální propasti přítomny, případně jsou marginálně zmiňovány bez domyšlení vazby na platnost teze o digitální propasti. Jakmile bychom určili tento soubor parametrů, nemuseli bychom se zabývat otázkou přesného vymezení měřítka analýzy, neboť předpokládám, že referens digitální propasti je vnitřně jednotné, a je tudíž vysvětlitelné jedním modelem použitelným pro různá měřítka. Takový postup je robustní vůči kulturním variacím a různým sociálními uspořádáním odlišně strukturujícím sociální prostor.

Míra nezbytnosti užívat v dané situaci Internet, která v této situaci současně odpovídá závažnosti digitální propasti, je na základě syntézy výše uvedených informací dána dostupností alternativních komunikačních a informačních kanálů či alternativních pracovních nástrojů, a dále jejich množstvím a relativními náklady na využití. Míru závažnosti digitální propasti v dané situaci tedy lze odvodit z následujícího **situačního pojetí digitální propasti**:

Čím horší je v dané situaci dostupnost alternativních komunikačních či informačních kanálů (či pracovních nástrojů) a čím větší jsou rozdíly v nákladech na jejich využití ve srovnání s Internetem, tím více bude jedinec v této situaci závislý na užití Internetu, a tím více také bude v této situaci znevýhodněn či z ní vyloučen v případě, že Internet nevyužívá či ho za daným účelem neumí efektivně používat.

⁶⁰⁸ Tímto krokem také plním slib rozvedení odpovědi na dosud otevřenou otázku C) ze s. 97 o možnosti promýšlet digitální propast v jiných než dominantně užívaných měřítcích.

Uvedme si pro lepší pochopení několik příkladů. Pokud státní či místní administrativa zveřejní nějaký důležitý formulář v elektronické formě či nabídne odevzdání formuláře pomocí online podatelny, je jedincovo znevýhodnění jako občana dáno možností a snadností dosáhnout na tento formulář či jej odevzdat alternativními cestami, například na obecním úřadě, přes známého či na poště. Jiný příklad: pokud by měl v současnosti vědecký pracovník v sociálních vědách ve městě svého působení k dispozici pouze knihovny se zastaralým knižním fondem a s drahým systémem meziknihovních či mezinárodních výpůjček, je jeho účast na řešení aktuálních otázek oboru téměř znemožněna (držíme se stále hypotetické možnosti absence alternativních kanálů). Podobně, vejítí nové firmy či značky ve známost bez přítomnosti v online vyhledávacích je závislé na míře využívání alternativních informačních kanálů (jako jsou telefonní seznamy, poliční reklamy či interpersonální komunikace) v cílové populaci produktu. Podobně umí tato teze vysvětlit i nepotřebnost Internetu u alternativně žijících subkultur, manuálně pracujících či v sociální síti seniorů, kdy se většina komunikace odehrává pomocí bezprostředního či telefonního kontaktu a kdy je navíc často k dispozici zprostředkovatel připojení. Tedy alespoň do chvíle, než se zvenčí objeví nutnost komunikace, u níž nebude nabídnuta jiná možnost než ICT.

Zvláštním případem, ke kterému nás zavádí poslední příklad, je podoba, jakou tato teze nabývá v případě Internetu jako komunikačního nástroje. Při chápání užítku, který síťové komunikační technologie nabízejí uživatelům, je již přes dvě desetiletí využíváno tzv. Metcalfova zákona, který je vlastně aplikací síťového efektu na oblast telekomunikací: podle tohoto zákona je užitek z připojení ke komunikační síti rovný druhé mocnině počtu jejích uzlů (užitek je odvozen od množství možných kombinací uzlů v síti).⁶⁰⁹ Pokud budete mezi prvními uživateli Internetu na světě, je užitek z jeho užívání velmi nízký. Čím více lidí se ovšem bude připojovat a čím víc informací tak bude na Internetu k dispozici, tím větší užitek bude užívání mít pro každého ze zúčastněných. Tento zákon se stal pochopitelně velmi populárním mezi programátory a investory do platform pro správu sociálních sítí, jako jsou například MySpace, Facebook či LinkedIn: zakladatel každého nového projektu v tomto sektoru se musí vyrovnat s nízkou počáteční přidanou hodnotou pro nové uživatele, která pramení z počátečního nízkého počtu možných vzájemných vazeb. Podobný princip najdeme i ve využívání mobilních sítí, online počítačových her, formátů textových dokumentů a dalších příkladů bychom mohli najít jistě nepočítaně (proto mimochodem u nových

⁶⁰⁹ V souvislosti s digitální propastí viz např. O'Hara, Stevens [2006: 38–40].

produktů roste význam jejich interoperability). Z hlediska situačního pojetí digitální propasti je na Metcalfově zákoně zajímavější jeho odvrácená strana: tedy jaký důsledek má nárůst počtu uživatelů sítě na její neuzivatele. Vysvětlíme si to na hypotetickém příkladu, kdy se ve společnosti komunikující pouze pomocí pevné telefonní linky začne rozšiřovat e-mailová komunikace. Čím větší část populace přejde z pevné telefonní linky na e-mail, tím větší užitek z užívání e-mailu budou jeho uživatelé mít, a tím více komunikace vyloučení budou uživatelé telefonu. Poslední uživatel pevné telefonní linky v tomto hypotetickém případě zůstane se svým mlčícím telefonním přístrojem jako úplný sociální izolát. Všimněme si, že v souladu s novým klíčovým argumentem je v tomto příkladu míra vyloučení neuzivatelů, kromě poměru velikosti telefonické a e-mailové komunikační sítě, dána také mírou, s níž je e-mail užíván jako substituční, a nikoli jako přídatná komunikační technologie (např. z časových či finančních důvodů). Dále, protože jsou díky úsporám z rozsahu náklady na účast v síti nižší při větším počtu uživatelů, je navíc uživatel marginalizujícího se komunikačního nástroje znevýhodněn zvyšováním nákladů na komunikaci (i u mizení možností bezprostřední komunikace se zvyšují náklady na cestování, časové náklady atd.). **Míru vyloučení lze tedy také stanovit jako funkci poměru velikosti komunikačních sítí a rozdílu nákladů na komunikaci pomocí alternativních komunikačních kanálů.**

Myšlenku odvrácené strany Metcalfova zákona se v nedávné stejnojmenné studii pokusili modelovat počítačový vědec Rahul Tongia a komunikační vědec Ernest Wilson.⁶¹⁰ Podle autorů je z hlediska populace jako celku členství v nové komunikační síti spojeno s komparativní výhodou nižších nákladů na komunikaci jen do určitého optimálního bodu, po jehož překročení znevýhodnění neuzivatelů roste rychleji než přidaná hodnota z užívání pro nové uživatele. Tento bod leží podle autorů snad někde kolem 50% hranice, což je tvrzení rezonující s modelem DOI, v němž se zhruba po překročení 50% hranice difuze začíná stávat užívání inovace sociální normou, a neuzivatelé se připojují stále více z důvodu vnějšího tlaku. Autoři dále upozorňují, že stávající využívání Metcalfova zákona příliš zdůrazňuje nárůst užítka *celé* populace ze zvětšování komunikační sítě,⁶¹¹ a to na úkor zhodnocení důsledku narůstajících nákladů, které celá populace sdílí díky paralelně probíhajícímu utváření vyloučené subpopulace. Jako příklady uvádí mimo jiné vysoké náklady amerického zdravotního systému na nepojištěnou část populace nebo bezpečnostní náklady většinové popu-

⁶¹⁰ Tongia, Wilson [2011].

⁶¹¹ Příkladem budiž hypotéza nárůstu ve výzkumu vlivu Internetu na sociabilitu populace.

lace uživatelů pokročilejších operačních systémů pramenící ze ztráty bezpečnostní podpory starších systémů, které tím ohrožují celou počítačovou síť. Síťový efekt se dle autorů dále projevuje i u nesíťových technologií pomocí sekundárních nebo komplementárních důsledků, které jsou navázány na budování přidružených síťových infrastruktur. Autoři uvádí jako příklad růst počtu automobilů, který vede k růstu investic do silniční infrastruktury a k budování sítě supermarketů, v nichž díky úsporám z rozsahu majitelé automobilů relativně ušetří. Můžu jen doplnit, že při překročení určité hranice se však přestanou vyplácet investice do alternativních způsobů komunikace, například do veřejné dopravy, cyklotras či do přechodů pro chodce, a roste tak dále míra znevýhodnění neuzivatelů aut.⁶¹² Podobně vede růst počtu uživatelů vysokorychlostního Internetu ke zvyšování přenosové náročnosti internetových stránek, což má za následek snižování užítka z užívání Internetu u těch, kdo zůstávají u pomalejšího, například vytáčeného, připojení.

Co odvrácená strana Metcalfova zákona znamená pro naše promýšlení digitální propasti?

Z obráceného Metcalfova zákona vyplývá, že **platnost teze o digitální propasti je přímo úměrná míře nezbytnosti užívat ICT v daném sociálním prostředí**, tj. je přímo úměrná kombinaci rozšíření příslušné ICT a míry její nenahraditelnosti alternativními komunikačními médii. To znamená, že hrozbu nejhorší digitální propasti – a v souladu s DOI i největší tlak na připojení zbývajících neuzivatelů – můžeme nalézt v těch nejvíce připojených subpopulacích, pro něž je ICT výlučným pracovním nástrojem nebo nástrojem sociální interakce: tedy například mezi teenagery a studenty, jejichž míra užívání Internetu přesahuje v ekonomicky rozvinutých zemích 90% hranici. Pokud by kupříkladu devět z deseti žáků ve třídě užívalo k mimoškolní komunikaci a plánování volnočasových aktivit Facebook, může být zbývajícím žák vyřazen z množství skupinových aktivit ve chvíli, kdy nedojde k propojení komunikace probíhající přes Facebook s bezprostřední nebo mobilní komunikací. Na tomto příkladu je dobře vidět, do jaké míry je pro udržení sociální integrity důležité zachování paralelních komunikačních či informačních sítí. Podobně můžeme obrácený Metcalfovův zákon aplikovat na akademickou sféru, firemní komunikaci, komunikaci úřadů atd.

Čím více se tedy budou ICT stávat výlučnou infrastrukturou komunikace a přístupu k informacím, tím více budou neuzivatelé či slabší uži-

⁶¹² K exkluzi ze systému automobilové přepravy viz např. Davey [2007].

vatelé znevýhodnění.⁶¹³ Tento **paradox digitální propasti** má významné důsledky pro informační politiky, další výzkum digitální propasti i teorii informační společnosti. Informační politiky založené na principu „totální inkluze“, podporované dosud, až na marginální výjimky,⁶¹⁴ výzkumem digitální propasti, k prevenci digitální propasti nepřispívají, ale naopak jsou nástrojem jejího utváření.

Funkční politiky uzavírání digitální propasti by se tedy měly přestat orientovat na bezvýhradnou podporu dalšího rozšíření Internetu, ale měly by být zaměřeny také na (i) hlídání dostupnosti alternativních komunikačních a informačních kanálů (včetně podpory sociální koheze) a dále na (ii) regulaci rozdílů v nákladech spojených s komunikací pomocí alternativních komunikačních a informačních kanálů. Pozornost je třeba také věnovat vytváření a udržování dostatečných mechanismů „překladač“ na hranicích mezi uživateli a neuživateli, tedy mechanismů, které by zabezpečovaly informační a komunikační tok napříč různými komunikačními sítěmi, například prostřednictvím podpory institucionalizace delegovaného či asistovaného připojení.⁶¹⁵ Konzervativní nádech tento rámec pro přeformulování stávajících informačních politik má pouze z perspektivy primitivního progresivismu (tedy že zavádění inovací je vždy spojeno s nárůstem kvality života), kterou autor nesdílí. Jako pokroková je naopak možné taková opatření posuzovat vzhledem k hodnotám zachování sociální solidarity, kulturní variability a rovnosti, která není abstraktním pojmem, ale výslednicí určitých institucionalizovaných podmínek sociální existence. Takové politiky, na rozdíl od těch dosavadních, nejsou utopické, ale jsou zakotveny ve výše uvedených poznatcích o vlivu užívání Internetu na kvalitu života a v kritice dalších souvisejících předpokladů dosavadního výzkumu digitální propasti.

Na paradoxu digitální propasti není ani tak překvapující jeho mechanismus, který se nyní může zdát zjevný a poměrně jednoduše odvoditelný. Je

⁶¹³ Na toto explicitně upozorňují např. Loges a Young [2001: 559], Valentine, Holloway a Bingham [2002: 298] či Livingstone a Helsper [2007: 692]. Podobně jako u textů zabývajících se digitální propastí, které odkazují na zmíněnou studii Tongia a Wilsona, jako jsou např. Castells [2011], Hoffman [2011] či Horrigan [2011], však autoři zachovávají předpoklady teze o digitální propasti a nedomyšlí důsledky tohoto kroku pro samotnou podstatu digitální propasti, informační politiky a společenskou roli akademické reflexe digitální propasti. Horrigan [2011: 29] tak například opakuje mantru řešení digitální propasti pomocí „zvýšení dostupnosti a atraktivit“ doprovázené podporou digitálních dovedností, Donna Hoffman [2011: 193] mluví o „neúprosném směřování Internetu k všudypřítomnosti“ a vidí v používání Internetu zdroj zvýšení sociálního kapitálu a osobní spokojenosti, přičemž nekomunikování přes Internet automaticky spojuje s hrozbou sociálního znevýhodnění.

⁶¹⁴ Např. Reddick, Boucher a Groseillier [2000] doporučují nutnost zachování paralelních informačních a komunikačních kanálů.

⁶¹⁵ Explicitní formulaci tohoto požadavku jako nástroje řešení vycházejícího z analýzy situace malých ekonomických aktérů v rozvojových zemích najdeme u Duncomba a Heekse [2002].

to spíše fakt, že i přes soustavně se objevující kritiky některých předpokladů, možnost podívat se prostě na data z jiného úhlu (např. přijmout odpověď „nepotřebuji to“ jako racionální akt, který by měl být do modelu začleněn se všemi důsledky) a množství dalších indicií, se hlavní proud výzkumu digitální propasti drží jednoho výkladu, jehož logika se zásadně neliší od politických, investorských a mediálních legitimizací postupující informatizace, přítomných ve veřejném prostoru již od sedmdesátých let.

Čtenáře jistě mohlo nejednou zarazit, že o výzkumu digitální propasti pojednávám jako o monolitickém celku, v němž je hledání pravdy podřízeno snaze udržet platnost teze o digitální propasti pomocí představených předpokladů. Tato představa není ale bohužel tak daleko od pravdy, čehož si čtenář mohl nejednou všimnout při představení výzkumu digitální propasti (z výraznějších proudů dosud chybí jen diskursivní analýza digitální propasti, uvedená níže). Z hlediska podílu na celkové produkci výpovědí o tomto jevu je množství kritik převládajícího pojetí digitální propasti zanedbatelné. Důkladem může být i to, že po krátké kritice, která proběhla před více než deseti lety (kpt. 4.2), se již neobjevila žádná výrazná škola či skupina autorů přicházející s alternativním modelem na bázi kritiky předpokladů hlavního proudu (binární a vícedimenzionální pojetí digitální propasti patří do jedné tradice).⁶¹⁶ Co stojí za neustálou reprodukcí předpokladů teze o digitální propasti a s ní spojenou rigiditou řešených výzkumných otázek? Kam se v tomto případě poděla kritická funkce sociální vědy a nezávislé myšlení?

Vysvětlení můžeme hledat na několika rovinách. Jako první se nabízí hypotéza osobnostní či statusové specifičnosti autorů. Tato hypotéza vychází z předpokladu, že silné proinovační zapálení a přisuzování vysoké přidané hodnoty užívání ICT má svůj zdroj ve vyšší míře inovátorství a v habituální podobnosti výzkumníků, kteří neustále na vlastní kůži zakoušejí vysokou přidanou hodnotu a nezbytnost užívání ICT ve své profesi i v osobním životě

⁶¹⁶ Když např. Liangzhi Yu v roce 2006 publikuje studii upozorňující na absenci komunikace mezi výzkumnými tradicemi informační a digitální propasti, nachází v akademické literatuře o digitální propasti čtyři skupiny studií zabývajících se problematikou digitální propasti. První skupina je totožná s malou skupinou studií z let 2000–2002 od autorů spojených s argumenty ne-vylučnosti ICT a samovolného uzavření digitální propasti, která je dodnes využívána k legitimizaci výzkumné otázky a relevance zpracování tématu digitální propasti v odborných publikacích (viz kpt. 4.2.2). Tato skupina však nepředstavuje alternativu, protože neměla žádné pokračování, nevytvořila propracovanější argumentační systém a vychází z populárního chápání procesu difuze inovací. Druhá i třetí skupina studií předpokládají či obhajují platnost teze o digitální propasti na základě (většiny z) uvedených předpokladů, liší se pouze v tom, zda řešení vidí primárně v deregulaci a stimulaci ekonomického růstu nebo v primárně politických a sociálních opatřeních. Konečně čtvrtá skupina je paradoxu digitální propasti nejbližší, neboť přijímá společenskou závažnost a nepřemostitelnost digitální propasti a zabývá se explicitně otázkou priorit veřejné politiky, v níž preferuje přednostní investice do fundamentálních problémů chudoby a nerovnosti (překrývá se tedy se skupinou autorů, o níž jsem referoval také v kpt. 4.2.2). Problém je v tom, že tezi o digitální propasti neproblematizuje jako takovou, jen ji posouvá níže na žebříčku politických priorit.

(jde pravděpodobně o jedince s nadprůměrnou sociální angažovaností, sociabilitou a geografickou mobilitou, tzn. se zakoušenou vyšší přidanou hodnotou z užívání Internetu). Z hlediska situačního pojetí digitální propasti lze říci, že výzkumníci zabývající se digitální propastí opravdu žijí převážně v prostředí všudypřítomné informační společnosti. Tato zkušenost je poté potvrzována v interakcích s habituálně podobným sociálním prostředím jako intersubjektivně sdílená pozitivní přeměna životního světa. Výsledný pohled, který je součástí jejich vnímání světa, poté, stejně jako první nadšení konstruktéři počítačových sítí,⁶¹⁷ mechanicky přenáší na celou populaci a legitimizují jej prostřednictvím specifického odborného jazyka své specializace. Omezit se na toto vysvětlení by ale znamenalo podcenění intelektuální kapacity dotyčných výzkumníků a současně přecenění vlivu každodennosti na jejich badatelskou práci.

Druhou hypotézu si můžeme vypůjčit od Rogerse, který jako jednu z hlavních příčin proinovační a individualizační tendence výzkumníků DOI rozebírá ovlivnění zadavatelem výzkumu.⁶¹⁸ Ovlivnění zadavatelem se však dle mého názoru nejvíce jako adekvátní vysvětlení pro práci autorů pocházejících z množství zemí a z tak široké škály institucí převážně univerzitního charakteru. Jako méně konspirativní a pravděpodobnější vysvětlení se mi zdá působení vlivů, které jdou nad rámec dílčích zadávacích dokumentací a přímého institucionálního ovlivňování, vlivů, které působí na úrovni vědecké komunity, vymezené sdílením předpokladu společenské relevance nerovného rozšíření ICT.

Faktory působící na úrovni této vědecké komunity můžeme rozlišit na vnitřní a vnější, tedy ty, které působí skrze sdílenou vědeckou praxi, a na ty, které udržují určité pole problematizace a způsob interpretace „zvenčí“ prostřednictvím pevného vázání předpokladů na teoretický rámec analýz a prostřednictvím poskytování vztažného bodu relevance v konkrétních politických aktech. Jinými slovy, určitou rigiditu výzkumu digitální propasti je třeba promyslet i prostřednictvím problematizace jeho vztahu k politikám informatizace a k teorii informační společnosti.

Endogenní výklad rigidity určitého vědeckého společenství využívá tradičně konceptu paradigmatu, rozpracovaný ve své nejznámější verzi Thomasem Kuhnem v knize *Struktura vědeckých revolucí*. Paradigma v Kuhnově pojetí je na výzkum digitální propasti velmi dobře aplikovatelné. Vychází z obecně akceptovaného modelu kauzálního vztahu mezi využíváním ICT a sociální participací (teze o digitální propasti), jehož podstatu neproblema-

tizuje, ale dále jej rozvíjí a ověřuje empirickou cestou (viz kpt. 4). Tento výchozí model je spojen s koherentní sadou předpokladů, s určitou optikou, omezeným polem problematizace (viz s. 124, a kpt. 5), způsobem interpretace dat i výrazným zastoupením poměrně malého množství často citovaných studií⁶¹⁹ a významných myslitelů⁶²⁰, spojených s výchozím modelem a významnými posuny v jeho rozvoji. Nekompatibilní zjištění či interpretace paradigma neohrožují, protože neposkytují alternativní výklad referens výchozího modelu, a nedávají tedy novou odpověď na otázku vztahu mezi sociální participací a využíváním ICT. Pokud vůbec tuto otázku otevírají, odpovídají na ni prostřednictvím potřeby přeorientovat se na problém řešení systému sociálních nerovností či problému uživatelské hodnoty pro potenciální uživatele s nízkým SES.⁶²¹ V rámci výzkumu digitální propasti nezískávají velkou váhu také proto, že nerespektují pravidla hry, která jsou dána sepětím historie vědecké generovaného v rámci paradigmatu a teorie rozpracované na základě výzkumu výchozího modelu. Výraznou funkci má pouze skupina „odmítačů digitální propasti“, která slouží jako opora pro stanovení relevance výzkumné otázky (viz s. 109). Využitím konceptu paradigmatu tak lze částečně vysvětlit nejen nízkou interakci základního analytického rámce výzkumu digitální propasti s blízkými výzkumnými tradicemi DOI, STS⁶²² a vědomostní mezery, ale i systematické přehlížení tematizace rozdílů v přístupu k ICT v kritikách teorie informační společnosti.⁶²³ Důsledkem vysoké paradigmatickosti výzkumu digitální propasti je omezení vědecké artikulace vztahu mezi ICT a sociální nerovností na tezi o digitální propasti. Proč se ale v podmínkách sociálních věd, jimž je vlastní multiparadigmaticnost, dosud nevytvořil alternativní výkladový rámec vztahu mezi ICT a sociální nerovností, který by byl založen na více validních a méně ideologických předpokla-

⁶¹⁹ „Zakládajícími“ a stále dosud nejčastěji odkazovanými studii jsou NTIA zprávy iniciované Clintonovou administrativou. Warschauer [2003: 54] je např. popisuje jako „dodnes nejvíce autoritativní studie na toto téma“. V téže době jsou sice ve Spojených státech a dalších rychle se informatizujících zemích (Švédsko, Norsko, Kanada) zveřejňovány studie mapující také měnící se krajinu sociodemografického profilu uživatelů a neuzivatelů Internetu (viz pozn. č. 178), rodící se akademická diskuse o digitální propasti si jich ale téměř nevěnuje a později se k nim již nevrací. Podobně také Powel [2001].

⁶²⁰ Sem bychom mohli zařadit DiMaggia, Hargittai, Hoffmana, van Dijka a Warschauera. Castellse zde neuvádím, protože jeho primární vliv spočívá v roli garanta reality informační společnosti, ne významného autora v rámci akademické reflexe digitální propasti.

⁶²¹ Např. Mansell [2002].

⁶²² Angl. zkratka disciplíny *Science, Technology and Society*. STS nabízí množství nástrojů pro analýzu vytváření technologické závislosti a formování určitých sociotechnických infrastruktur. V této práci ji přímo nevyužívám z důvodu nutnosti volby odlišného interpretačního a epistemologického rámce. Množství autorů akademické reflexe digitální propasti, kteří pracují s představou kulturní akomodace užívané ICT či s představou možnosti sociálně modifikovat design ICT za účelem zvýšení jejich atraktivity a možnosti jejich následného užití částmi populace s nižším SES, využívá explicitně či implicitně hraniční překryv s STS.

⁶²³ Např. Roszak [1994], Schiller [1996] či Webster [1994; 2002; 2006].

⁶¹⁷ Lupač [2005]; Flichy [2007, kpt. I].

⁶¹⁸ Rogers [2003: 122–125].

dech? Pokud nechceme tuto otázku shodit ze stolu poukázáním na relativně krátké trvání celé diskuse, musíme odpověď zřejmě hledat ve vnějších faktorech rigidity výzkumu digitální propasti.

Digitální propast není jen vděčným tématem výzkumníků sledujících dynamiku a strukturu rozdílů v přístupu k ICT, je také mocným legitimizačním tropem využívaným po celém světě velkým množstvím soukromých, vládních i samosprávních investic, jdoucích do miliard amerických dolarů.⁶²⁴ Tyto investice vyžadují určitý právní, ekonomický a symbolický rámec, k jehož realizaci přispívají korporátní a státní informační politiky.⁶²⁵ K pochopení vztahu teze o digitální propasti a těchto aktivit musíme nejdříve odstranit neideologickou masku výzkumu digitální propasti. Nástrojem využívaným tradičně v sociálních vědách při analýze ideologické roviny sociálněvědních teorií je rekonstrukce jejich implicitní normativity. Normativitu obsaženou v obhajobě teze o digitální propasti lze získat poměrně snadno identifikací žádoucího stavu dalšího vývoje, který vychází z předpokladů, s nimiž výzkum digitální propasti pracuje.

Zachováním platnosti předpokladu individuálních přínosů z užívání ICT se požadavek uzavření digitální propasti zužuje na realizaci projektu plně informatizované společnosti, v níž bude *každý* vlastnit ICT a bude věnovat dostatek času jejich užívání, učení se novým digitálním dovednostem a seznamování se s novinkami na poli ICT (srov. kpt. 4.5). Díky předpokladu univerzální potřeby a požadavku uzavření digitální propasti pomocí pokračující informatizace populace se tento projekt promítá do hodnocení na individuální úrovni: intenzivního a zkušeného uživatele hodnotí výzkum digitální propasti jako žádoucí normu a neuživatele jako nefunkční znevýhodněnou deviaci.⁶²⁶

Skupina výzkumníků z novozélandské *University of Waikato* nedávno narativní analýzou rozhovorů s nepřipojenými seniory přesvědčivě ukázala, jak starší neuživatelé interpretují svou situaci právě prostřednictvím optiky založené na této normativitě, a to v situaci, kdy tato optika neodpovídá jejich každodennosti, zkušenostem a potřebám.⁶²⁷ Rozpor mezi každodenností těchto seniorů a jejich vyprávěním o nutnosti užívat ICT je krásným příkladem imaginárního vztahu jednotlivců ke skutečným podmínkám jejich existence, tedy produktu ideologie na úrovni individuálního utváření sebe sama

⁶²⁴ Viz stručný přehled v Graham [2011: 213–214].

⁶²⁵ Obecně Sassen [2006: kpt. 5 a 7], specificky k investicím zaštiťujícím se digitální propastí viz [níže](#) (s. 215–216).

⁶²⁶ K podobnému obrazu normativity akademické reflexe digitální propasti dochází i Selwyn [2003: 106–107].

⁶²⁷ Weaver, Zorn, Richardson [2010: 707–708]; u nás srov. Cebe, Jiráček, Trampota, Wolák [2011: 42].

ve světě. Vyprávění kombinující prvky nenaplněné potřeby Internetu, diskriminace a ne-normálnosti neuživatelů je tedy součástí širšího ideologického působení, jehož je výzkum digitální propasti součástí. Pokročilý uživatel je v něm chápán jako kulturní vzor, jemuž by se měl zbytek populace ve svém zájmu přibližovat, a kulturní homogenizace zde již není jen teoretickým problémem určitého vymezení analytických kategorií, ale reálným obsahem informatizace.⁶²⁸ Pokud by přínosy z užívání nebyly vázány na určitá sociální prostředí a vlastnosti uživatele, mohlo by se snad toto působení jevit jako žádoucí. Protože ale nevychází z reálných předpokladů, je třeba snahu informatizovat celou společnost chápat jako silové, ideologické působení, které je součástí stávajícího systému závislosti a vyloučení.

Zjištění, že **výzkum digitální propasti není ideologicky neutrální** a že vykazuje shodné znaky s širším ideologickým působením, otevírá možnost využití poznatků z analýz zabývajících se pravidly a performativitou politického vyprávění o vztahu informatizace a společenského rozvoje, tj. z diskursivních analýz politických projevů a dokumentů, které se zabývají problémem nerovné informatizace. Tyto analýzy lze rozdělit na dvě větší skupiny.

První skupina analýz, jejíž centrální postavou je Lynette Kvasny, se zabývá zejména konfrontací národního nebo lokálního politického diskursu digitální propasti, jeho realizací v konkrétních informatizačních programech a recepcí a kulturními bariérami sociálně marginalizovaných.⁶²⁹ Tyto studie jsou součástí hlavního proudu výzkumu digitální propasti, neboť pracují nekriticky s tezí o digitální propasti a jejími předpoklady. Není proto divu, že řešení digitální propasti hledají zejména v přizpůsobení informatizačních programů potřebám sociálně marginalizovaných a v rozšíření záběru těchto programů za binární opozici uživatel–neuživatel. Ač analýza diskursu, nereflexuje tedy sama sebe jako součást akademického diskursu digitální propasti.

Druhou skupinu, výraznější a co do záběru i bohatší, představují analýzy politických projevů a dokumentů rámujeících nerovnou informatizaci problematikou globálního nerovného rozvoje.⁶³⁰ Díky těmto analýzám můžeme na

⁶²⁸ K tomuto závěru dochází i Dervin [2003] a později při kritické analýze textů o používání Internetu dětmi i Boonaert a Vettenburg [2011: 57–58]. Na globální úrovni digitální propasti se tato normativita projevuje v žebříčcích pokroku srovnávajících země dle míry informatizace a v doporučeních rozvoje založených na globální verzi teze o digitální propasti.

⁶²⁹ Kvasny, Truex [2001]; Kvasny, Trauth [2002]; Kvasny [2005]; Tapia, Kvasny, Ortiz [2011].

⁶³⁰ Carpentier [2003], Wilson [2003], Thompson [2004] a Hwang [2006] se zaměřují na dokumenty významných mezinárodních institucí a projevy jejich představitelů; Moodley [2005] a Chigona, Pollock a Roode [2009] analyzují vládní dokumenty a projevy afrických státníků; Stevenson [2009] analyzuje americké vládní dokumenty.

jít odpovědi, které bychom v hlavním proudu výzkumu digitální propasti hledali jen stěží.

Za prvé, výsledky těchto studií podporují hypotézu, že politický diskurs globální informatizace vychází ze stejných či velmi podobných předpokladů, které jsme identifikovali u výzkumu digitální propasti. Technický rozvoj v podobě informatizace je chápán jako nezastavitelná a všemi aspekty společenského života prostupující síla, jíž se protivit znamená úpadek a zaostávání; politicky stimulovaná informatizace není vykládána jako politický projekt, neboť pozitivní vliv ICT na rozvoj je chápán jako inherentní vlastnost technologie; vytváří se kategorie informačně chudých tím, že je disponování informacemi zredukováno na dispozici přístupu k Internetu, čímž je devalvováno lokální vědění; projevuje se zde tendence k individualizaci přínosů i odpovědnosti za užívání; a operuje se s předpokladem informační společnosti jako s novou fází dějinného vývoje, do níž lze přeskočit⁶³¹ bez nutnosti rozvoje „nižších“ fází vývoje.⁶³²

Takto rámovaná informatizace se stává novým emblémem modernizace: v politických deklaracích, strategických dokumentech i proslovech státníků lze obsahy pojmů modernizace a informatizace bez problémů zaměnit, aniž by došlo ke ztrátě předávané informace. Při srovnání se starším využíváním technologických inovací v diskursu rozvoje 20. století vyvstávají jasné obrysy politického uchopení informatizace jako nové strategie v dlouhodobém kulturním procesu omezování společenského rozvoje na procesy technologizace a ekonomizace.⁶³³ Která inovace bude tou příští, až se již upadající diskursivní síla informační společnosti vyčerpá?

Efektom vazby moderní-informační je diskvalifikace možnosti začlenit lokální vědění, místní specifika a potřeby místní populace do lokálních politik rozvoje: jsou to stále mezinárodní experti a rádcí z globálních institucí, kteří drží ve svých laptotech návody k pokroku, který nemůže být dosažen lokálními prostředky. Vytváří se tak nová forma technologické závislosti, která představuje další vrstvu v globálním systému dependence⁶³⁴. Na informatizaci je proto třeba začít nahlížet i jako na velkou příležitost IT firem (lokalizovaných dominantně v ekonomicky rozvinutých zemích) pro vytváření a kolikování nových trhů. Nelze se pak divit silnému propojení soukromého byznysu a politiky v iniciativách s nálepkou „uzavíráme digitální pro-

past“, ani soukromým filantropům typu Billa Gatese, Google či IBM, kteří „ze svého“ platí informatizace „zaostalých“, „sociálně slabších“ a „informačně chudých“.⁶³⁵ Vedlejším pozitivním efektem pro tyto hráče je globální ustanovení licencovaného uzavřeného softwaru jako všeobecně akceptované normy a vázání uživatelských zvyklostí na své produkty.

V této souvislosti také jistě není náhodné, že na předních místech informačních politik figurují deregulační opatření a že tedy v konkrétních politických praxích jde informatizace ruku v ruce s ekonomickým neoliberalismem.⁶³⁶ Vytváření „jednotného digitálního trhu“, „deregulace telekomunikačního trhu“ a „odstranění bariér obchodu“ patří dodnes k hlavním pilířům evropské informační politiky.⁶³⁷ Depolitizaci a maskování parciálních zájmů zabezpečují diskurs informační společnosti jako nevyhnutelného apolitického procesu a drobné podbíživé diskursivní strategie, jako je například užívání zájmena „my“ při nenápadném přesvědčování, že všichni přece žijeme v „Internetové galaxii“.⁶³⁸

Koncept digitální propasti byl využit jako nový zdroj legitimacy nejen v případě hlavních globálních institucí (OSN, ITU, Světová banka, OECD) v důsledku strategického přesunu těžiště jejich působnosti,⁶³⁹ ale také v případě státu. Připomeňme si, že výzkum nerovné informatizace byl od počátku úzce propojen se státním zájmem a na něj navázanými informačními politikami – ať už šlo o USA, kde výzkum digitální propasti sloužil jako vědecká podpora pro program Národní informační infrastruktury⁶⁴⁰ Clintona a Gorea, o vytváření specifické teorie informatizace a její měření *uvnitř* japonských státních institucí (viz s. 22–23) či o Evropskou unii s jejím pracovaným systémem zpětných vazeb mezi výzkumem informatizace a artikulace cílů krátkodobých iniciativ v rámci desetiletých informatizačních strategií (viz s. 71 a 154). Využití digitální propasti jako zdroje legitimizace státního aparátu přesvědčivě analyzuje Siobhan Stevenson ve studii *Digital Divide: A Discursive Move Away from the Real Inequities*, a to za využití teorie duálního státu vypracované na počátku sedmdesátých let ekonomem Jamesem O'Connorem. Podle O'Connora musí stát vždy současně plnit dvě protichůdné funkce: „Na jedné straně musí stát utvářet prostředí napomáhající akumulaci kapitálu, na straně druhé pak musí vytvářet (byť i jen dojem) politiky a programy cílené na sociální potřeby a blaho populace občanů, pra-

⁶³¹ V diskursu o rozvoji se užívá ustálený výraz *leapfrogging*.

⁶³² Wilson [2003]; Thompson [2004]; Moodley [2005]; Hwang [2006: 115–120, 126–132]; Leye [2007]; Chigona, Pollock, Roode [2009]; Stevenson [2009: 15].

⁶³³ Wilson [2003]; Moodley [2005]; Hwang [2006]; Leye [2007].

⁶³⁴ Anglicismus je užít jako výraz explicitního odkazu na teorie závislosti, kam patřil i mladší Castells (viz s. 45).

⁶³⁵ Leye [2007]; de Miranda [2009]; Stevenson [2009].

⁶³⁶ Hwang [2006: kpt. 5.3.2]; Leye [2007]; de Miranda [2009]; Stevenson [2009].

⁶³⁷ Viz Evropská komise [2010].

⁶³⁸ Hwang [2006: 121]; srov. užívání zájmena „my“ Castells [2001a] či Fuchsem [2008].

⁶³⁹ Thompson [2004].

⁶⁴⁰ Angl. *National Information Infrastructure*.

cujících a konzumentů.⁶⁴¹ Stevenson tuto teorii využívá, aby ukázala, jak se americké administrativě podařilo prostřednictvím tropu digitální propast sjednotit podporu rozvoje IT průmyslu s legitimizací státu jako zprostředkovatele přechodu do informačního věku. I když je prezentována jako čistě technologický proces, informatizace tedy maskuje zájmy určitého, poměrně zřetelného segmentu aktérů.⁶⁴²

Výzkum digitální propasti, teorii informační společnosti a informační politiky lze tedy analyzovat jako ideologické nástroje udržování hegemonie založené na vytváření, udržování a maskování relativně stabilního systému vztahů mezi zájmy IT průmyslu, finančních trhů, akademické sféry, vládnoucích garnitur a populace uživatelů.

Snaha pochopit vztah mezi informatizací a sociální nerovností by nás však zavedla do slepé uličky v případě, že bychom tento vztah vykládali pouze optikou omezení, maskování a negativního působení skupin s určitými mocenskými zájmy. Držení zavádějících tendenčních předpokladů tváří v tvář dostupným protiargumentům a empirické evidenci znamená, že bude vhodnější tematizovat vědeckou praxi výzkumu digitální propasti spíše jako snahu vytvářet pravdu určitého typu, jako projev existence diskursu spojeného s vůlí k produkci pouze určitého, omezeného vědění.⁶⁴³

Těto vůle nezůstává ušetřena ani podstatná část uvedených diskursivních analýz: kromě toho, že někteří autoři bez problémů pracují s pojmy „informační věk“ či „informační ekonomika“,⁶⁴⁴ hledají řešení v prostoru vymezeném kritikou projevů a dokumentů ICT-pro-rozvoj (zkr. ICT4D): navrhují například podporu hnutí za otevřený software,⁶⁴⁵ orientaci na přesun důrazu od vytváření pasivních konzumentů ICT k podpoře aktivního kreativního užívání ICT⁶⁴⁶ či vidí řešení v přizpůsobení ICT potřebám a problémům místního obyvatelstva⁶⁴⁷. Spojení ICT-rozvoj tedy zůstává do značné míry zachováno v kognitivním rámci technologického progresivismu, jehož jedinou alternati-

vou je společenský úpadek. A zde se nabízí hledané vysvětlení vazby diskursu ICT4D na rigiditu výzkumu digitální propasti: hranice pole problematizací, z něhož výzkum digitální propasti čerpá, jsou udržovány neustálým vymezováním se vůči politickému utváření (či přehlížení) specificky tematizovaného problému, za nímž výzkumníci nerovné informatizace předpokládají možnost řešení velkých a dlouhodobých společenských problémů.

⁶⁴¹ Cit. Stevenson [2009: 3], která vychází z O'Connor, J. 1973. *The Fiscal Crisis of the State*. New York: St. Martin's Press a Harris, M., S. A. Hannah, P. Harris. 1998. *Into the Future: The Foundation of Library and Information Services in the Post-industrial Era*, 2nd ed. Greenwich: Ablex.

⁶⁴² K podobnému závěru dochází i Garnham [2004; 2000], ideologický aspekt teorie informační společnosti ovšem vyvozuje z její nízké korespondence s realitou.

⁶⁴³ Vůle k vědění patří dle Foucaulta [1994] k prvním ze tří základních „brzdících systémů“, který si společnost vytyčuje, aby zabránila nekontrolovanému „vršení řeči“. Touto „úžasnou vylučovací mašinerií“ je nátlaková dispozice (tedy určitý soubor vztahů mezi mocí a věděním, který má nátlakové účinky), která nefunguje na principech zákazu, tabu, omezování či zavržení, ale naopak na neustálém podněcování k mluvení o objektu, který je systematicky formován množinou výpovědí formujících diskurs (poslední citované slovní spojení pochází z překladu Věry Dvořákové, uvedeného v Eribon 2002: 224).

⁶⁴⁴ Hwang [2006]; Chigona, Pollock, Roode [2009]; Stevenson [2009].

⁶⁴⁵ Leye [2007]; Stevenson [2009].

⁶⁴⁶ Carpentier [2003].

⁶⁴⁷ Moodley [2005: 241]; Hwang [2006: 190–197]; Chigona, Pollock, Roode [2009].

Na stole zůstává nezodpovězena poslední velká otázka: jaká je role současné teorie informační společnosti v procesu informatizace, respektive jak ve světle těchto skutečností posoudit Castellsovu teorii společnosti s ohledem na její platnost a performativní funkci.

Prvním problémem udržitelnosti Castellsovy teorie informační společnosti je její totalizační podstata, která je plně v souladu s logickým dovozením digitální propasti jako celospolečenského problému vyžadujícího řešení prostřednictvím úplné informatizace. Americký poststrukturalista Mark Poster ve své kritice Bellovy teorie postindustriální společnosti situuje počátek totalizace obecné teorie do bodu, kdy si tato teorie „začne v oblasti své relevance nárokovat vysvětlení všech společenských jevů, případně ‚podstaty‘ společnosti, tedy pokud začne marginalizovat ty perspektivy a zkušenosti, které jsou mimo její pole působnosti“⁶⁴⁸. V Castellsově teorii společnosti můžeme najít několik bodů, díky nimž má tento systém jako celek velmi silné totalizační tendence, pouze velmi částečně oslabené občasnou rozporností Castellsových tvrzení. Uvedme si pouze tři takové body. Za prvé, z tvrzení, že technika prochází všemi třemi rovinami sociální struktury, Castells mylně dovozuje, že ICT celou touto strukturou skutečně prochází (viz s. 38), a představují tak „látku našich životů“⁶⁴⁹. Za druhé, Castells v rozporu se svým teoretickým systémem neoprávněně redukuje lidské jednání na komunikaci („komunikace je esencí všeho, co člověk činí“⁶⁵⁰) a v některých pasážích deklaruje alternativní komunikační kanály tím, že omezuje možnosti komunikace na komunikaci přes ICT, respektive přes Internet. Nelze se pak divit, že z této redukce logicky dovozuje, že „všechny domény sociálního života jsou modi-

⁶⁴⁸ Cit. Poster [1990: 22]. Na totalizační tendenci u Castellse upozorňuje i Garnham [2004: 168], zabývá se ovšem dále problémem validity vybraných Castellsových konceptů a tvrzení, nikoli otázkou zdrojů totalizace v Castellsově teorii společnosti (možná i proto, že ji považuje za „rétorickou šikanu“). Těto otázky se proto podrobněji věnuji dále v textu.

⁶⁴⁹ Cit. Castells [2001a: 2].

⁶⁵⁰ Cit. ibid.: 275.

fikovány všeprostopupujícím využíváním Internetu⁶⁵¹ či že ekonomické přežití závisí na připojení k organizačním sítím, jejichž je Internet infrastrukturou. Za třetí, Castells podobně jako Bell chápe zpracování informací a zpracování hmoty/energie jako různé zdroje růstu produktivity, jejichž dominance zakládá různé způsoby rozvoje. I když pomineme stále poměrně slabou empirickou evidenci obecně platného vlivu ICT investic na růst produktivity, je toto oddělení problematické vzhledem k tomu, že produkce a zpracování informací ve výrobě stále slouží zefektivnění a nárůstu objemu materiální výroby a výroby nových zdrojů energie. V Castellsově teoretickém systému následně není vůbec osvětleno, jaký je vztah mezi objemem „informačních aktivit“ v ekonomice a jejich podílem na celkové produktivitě. Pokud největší definiční váha Castellsovy teorie informační společnosti leží v technologickém a ekonomickém argumentu, ohrožuje jejich zpochybnění platnost celé následné argumentační konstrukce?

Z paradoxu digitální propasti již víme, že by bylo mylné chápat digitální propast jako dočasnou deviaci ve vývoji společenského uspořádání, v němž je sociální participace podmíněna přístupem k infrastruktuře ICT: **digitální propast je strukturální charakteristikou informatizované společnosti.** Představa, že by prohlubování digitální propasti „stále více oddalovalo příslib informačního věku od jeho bezútesné reality pro mnoho lidí na celém světě“⁶⁵², je proto falešná: „příslib informačního věku“ dochází v této bezútesné realitě svého naplnění. Nezapomínejme však, že **v situačním pojetí digitální propasti nemá teorie informační společnosti plošnou, totální platnost:** platnost tvrzení o „centralitě ICT“, „informacích jako hlavním zdroji produktivity“ či „ICT jako látce sociálního života“ je vysoká v určitých sociotechnických konfiguracích (tedy v určitých ustálených souborech vztahů mezi lidmi a jejich materiálním prostředím), s nimiž TIS vykazuje vysokou korespondenci, naopak v jiných konfiguracích může být legitimně chápána jako ideologie neodpovídající reálným podmínkám sociální existence. Teorie informační společnosti tedy totalizují určité parciální rysy současných společností, a to i přes občasné upozornění na přežívání starších forem sociální organizace.

Plodné může být v tomto ohledu srovnání mladšího a staršího Castellse. Mladý Castells se zabývá problémem vztahů, které překračují hranice dominantního systému (tj. kapitalismu) a konfliktních vztahů, které ho konstituují (např. v analýze kapitalizace původních ekonomik probíhající v rámci ekonomické kolonizace), čímž tento systém „závorkuje“ a počítá s omezenou

⁶⁵¹ Cit. ibid.

⁶⁵² Cit. ibid.: 247.

platností identifikovaných vztahů a dílčích kauzalit. Některé jeho výzkumné postupy či zjištění by proto bylo možné s úspěchem přenést do situační analýzy sociální nerovnosti v podmínkách informatizace (např. nesmyslnost přemýšlení v dualitě informační/industriální, analýza globální informatizace jako další vrstvy systému globální závislosti či výklad marginalizace jako důsledku státní informační politiky). Starší Castells ovšem bere systém (informační kapitalismus) jako počáteční bod analýzy, předpokládá jej jako globální totalitu vztahů, z níž „není úniku“ (což je mj. v rozporu s představou technických vztahů jako oblasti nezávislé na systému výrobních vztahů), a tudíž mu zůstávají skryty vztahy procházející hranicí tohoto systému nebo se realizující v místech, v nichž má tento systém omezenou platnost (např. lokální systémy výroby a směny nezávislé na globálním systému produkce či sociální participace prostřednictvím starších médií komunikace). Právě proto tento systém nemůže být rozporován jinak než přes své vnitřní kontradike a nerovnoměrnost vývoje, a právě proto starší Castells nevidí jinou cestu ze současných problémů než skrze využití logiky a nástrojů tohoto systému. Vývoj Castellsova myšlení tak lze s trochou nadsázky nově popsat jako úspěšný únik z urbánní pasti endogenity⁶⁵³ následovaný pádem do pasti endogenity informatizace.

Pokud musíme opustit stávající teorii informační společnosti, musíme znovu promyslet reálnost obsahu jejího referens. Situační pojetí digitální propasti předpokládá zaměření na analýzu informatizace jako společensky formovaného procesu, „stávání se“ v důsledku určitých diskutabilních rozhodnutí a parciálních mocenských působení, a tedy nikoli na digitální propast jako přítomný či nevyhnutelný budoucí „stav“ společnosti, který je zrušitelný politickými opatřeními na principu totální informatizace společnosti. Je proto třeba se zaměřit znovu na proces společenského formování velkých sociotechnických infrastruktur a na analýzu role sociálních vědců jako novodobých kněží ospravedlňujících nutnost existence *určitých*, ze své podstaty ne-lidských sociálních struktur. Otázka společenské odpovědnosti sociologů a jejich participace na sebetvorbě společnosti samozřejmě není nová, její aktuální naléhavost ale vyplývá na jedné straně z nezanedbatelné role sociologů v podmínkách narůstající reflexivity společnosti⁶⁵⁴ a na straně druhé z identifikované legitimizační, ideologické funkce sociologie v procesu informatizace. Odvozenou otázkou, na kterou dosud neznáme odpověď, je, jaké atributy mají ta sociologická díla (resp. sociologické teorie sociální změny),

⁶⁵³ Pojem past endogenity užívá Saskia Sassen [2006: 4] pro takové vysvětlování vzniku a fungování určitého jevu, které je založené pouze na analýze jeho charakteristických projevů.

⁶⁵⁴ Tímto argumentem reaguje na Castellsovu programovou absenci pozice vůči zkoumanému objektu David Lyon [2000]. Podobně také Elliot [1980] a Waterman [1999].

kteřá vyvolávají důvěru u nesociologické veřejnosti a stávají se bestsellery, přispívajíce tak do procesu sebetvorby společnosti.

Víme například, že Bell byl činným aktérem oficiální americké prognostiky, jejíž ideologickou funkcí bylo ospravedlnění amerického technologického vývoje jako pokrokové cesty k novému typu společnosti.⁶⁵⁵ Richtova analýza v *Civilizaci na rozcestí* měla jisté účinky v diskusi o možnostech společensko-technické přestavby socialistického zřízení. Bellova teze o postindustriální společnosti rezonovala v Reganově administrativě a u tzv. Atari Demokratů (kam byl řazen Al Gore, Tim Wirth a Garry Harth), protože představovala vědecky zakotvenou cestu k posílení amerického systému akumulace kapitálu, oslabeného ropnou krizí v sedmdesátých letech.⁶⁵⁶ Castellsova expertiza nezůstala omezena na vědecké konference⁶⁵⁷ a jeho tvrzení o snaze nepřinášet žádná konkrétní doporučení pro další vývoj (viz s. 30) ostře kontrastují s deklarovanou nezbytností podřídit se logice globálního informačního kapitalismu, která tvořila základ Castellsových doporučení během jeho činnosti jako aktivního poradce ve vrcholných orgánech OSN, Ruska a EU a v konzultacích s vysokými úředníky a státníky (např. Aldeno uvádí, že „Castells varoval jihoafrického prezidenta Thabo Mbekiho, že selhání Afriky při adaptaci na potřeby neustále více zasítovaného prostředí států, regionů a firem by znamenalo riskovat její ‚vymazání‘ z mapy budoucího světového systému“⁶⁵⁸). Podobně hlavní evropští výzkumníci digitální propasti zpracovávají podklady pro další aktivity Evropské komise v oblasti realizace „informační společnosti pro všechny“. Všechna tato jednání neodpovídají obrazu vědců sídlících ve věži ze slonoviny mimo sociální dynamiku zkoumaných společností, a to i pokud se o to programově snaží.

Část tohoto příběhu nedávno publikoval Richard Barbrook ve snaze ukázat politickou dimenzi interakce mezi procesem vývoje IT infrastruktury, vizemi amerických sociálních vědců o dalším sociálním vývoji a formující se populární kyberkulturou.⁶⁵⁹ Za zmínku stojí i práce *Imaginaire d'internet*, v níž Patrice Flichy rozpracovává roli specificky strukturované imaginace v realizaci informatizované společnosti.⁶⁶⁰ Vykreslení celého procesu sociální konstrukce informační společnosti by vyžadovalo komplexní analýzu, která

⁶⁵⁵ Bell [1999: xxvii]; Barbrook [2007: 145–149].

⁶⁵⁶ Stevenson [2009: 8], která při tomto tvrzení využívá odkazu na Harris, M., Hannah, S. A., Harris, P. *Into the Future: The Foundation of Library and Information Services in the Post-industrial Era*, 2nd ed. Greenwich: Ablex, 1998.

⁶⁵⁷ Viz např. Zachary [2004].

⁶⁵⁸ Cit. Alden [2003: 476], který parafrázuje informaci ze *Southscan, Monthly Regional Bulletin*, 2000, November 3.

⁶⁵⁹ Barbrook [2007].

⁶⁶⁰ Flichy [2007].

by zmapovala roli a interakce rozhodujících společenských aktérů ovládajících prostor symbolické a materiální definice dalšího vývoje společnosti, tedy vědeckou komunitu, vlivné politické představitele, byznys a média. Výsledný obraz by nás snad mohl dostatečně poučit o síle, s jakou si lidská společnost sama určují svůj další vývoj na úrovni, která je v běžných představách, a jak jsme konečkonců viděli i v představách vědců k tomu nejpovolanějších, součástí ne-lidského běhu dějin. Tato práce se snahou poukázat na pozici jedné vědecké diskuse v procesu informatizace představuje jen část celého příběhu.

Pokud nemá teorie informační společnosti odejít do dějin jako symbolický konstrukt, který již svoji historickou úlohu vlastně splnil, bude nezbytné více rozvíjet přístup, který je v současné sociálněvědní reflexi informatizace marginální a který bude diskuse o významu ICT v sociální změně chápat především jako sociálně a kulturně zakotvenou performativní praxi, která pomocí určité sady nástrojů interpretuje, maskuje a spoluvytváří sociální realitu. Důraz by měl zde být kladen spíše na zkoumání širších kulturních a politických souvislostí vytváření určitého typu pravdy prostřednictvím zpětné tvorby genealogií a konzervování klasiků v určitém prostoru problematizace. Neznamená to, že by se v tomto přístupu mělo rezignovat na dosahování pravdy jako takové, spíše by mělo jít o pravdu, která si nehraje na to, že nemá žádný vztah k ospravedlnění totalizace určité formy nadvlády spojené s vytvářením absolutní závislosti společenského bytí člověka na jedné technologické infrastruktuře.

Příloha

Podrobnější informace k použitým datovým souborům, výpočtům a části dotazníků s přesnými formulacemi otázek lze nalézt v *Online příloze ke knize*, umístěné na profilu autora knihy na webu katedry sociologie FF UK (ksoc.ff.cuni.cz).

Pozn. k tab. č. 6

INFOGRAM – podíl respondentů, kteří dle svých slov disponují alespoň devíti z deseti zjišťovaných internetových operačních dovedností.

WIP-CZ 2008 – podíl respondentů, kteří se umístili v horní třetině osmnáctibodové škály operačních počítačových dovedností. Sumativní škála sestává ze sebehodnocení šesti dílčích dovedností.

Aktér 2012 – podíl uživatelů, kteří vyjádřili rozhodný souhlas s výrokem „počítač ovládám zcela bez problémů“ (čtyři možnosti odpovědí, rozhodný a částečný souhlas či nesouhlas s výrokem).

EUROSTAT 2013 – podíl uživatelů ve věkové skupině 16–74, kteří deklarovali, že na Internetu vykonávají 5 nebo 6 ze zjišťovaných šesti online činností.

WIP-CZ 2014 – podíl uživatelů, kteří dle svých slov umí nastavit zabezpečení počítače a připojení k Internetu na minimum 19 z jednadvacetibodové škály.

Aktér 2012 (inf.) – podíl uživatelů, kteří vyjádřili rozhodný souhlas s výrokem „na internetu vždy rychle najdu, co potřebuji“.

WIP-CZ 2014 (inf.) – podíl uživatelů, kteří dle svých slov umí na Internetu najít a ověřit konkrétní informaci na minimum 19 z jednadvacetibodové škály.

Legenda k tab. č. 7, 8 a 9

Jak často průměrně... (možnosti odpovědí i jednotlivých činností byly: několikrát za den, alespoň 1x denně, alespoň 1x týdně, alespoň 1x měsíčně, méně než 1x měsíčně, nikdy, NEVÍ, ODMÍTL ODPOVĚDĚT).

EMAIL – Zkontrolujete svůj e-mail

INSTMES – Píšete si s druhými lidmi přes ICQ, Skype, Google Talk, Facebook chat nebo jiné programy pro zaslání zpráv

NETPHONE – Telefonujete přes Internet, např. prostřednictvím Skype

POSTMES – Diskutujete na diskusních fórech

SNSMES – Něco okomentujete na sociálních sítích jako např. na Facebooku nebo Twitteru (~~TAZ instr.~~)

CONTENT – Nahráváte vlastnoručně vytvořený obsah, např. vlastní videa, fotografie, články apod.

REPOST – Sdílíte odkazy či obsah (videa, fotky, články apod.) vytvořený někým jiným

POLKONT – Jste přes Internet v kontaktu s politiky z Vaší obce

NEWS – Vyhledáváte domácí nebo zahraniční zpravodajství

TRAVEL – Vyhledáváte cestovní informace

JOB – Hledáte práci

READBLOG – Čtete blogy

HUMOUR – Vyhledáváte vtipy, vtipné obrázky nebo jiné formy humoru

HEALTH – Vyhledáváte informace o zdraví

INFOOBEC – Vyhledáváte informace o životě ve Vaší obci

GAMES – Hrajete hry

MUSIC – Posloucháte nebo stahujete hudbu

VIDEO – Stahujete nebo se díváte na videa

RELIGION – Díváte se na církevní nebo duchovně zaměřené stránky

NETRADIO – Posloucháte online rádio

GAMBLE – Sázíte online nebo jinak na internetu hrajete o peníze

BROWSE – Jen tak brouzdáte po Internetu

SEXCONT – Díváte se na erotické stránky

SNS – Navštěvujete sociální sítě (jako např. Facebook, Google+, Twitter, LinkedIn, Instagram)

PRODINFO – Hledáte informace o produktech

PURCHASE – Nakupujete

TRAVELRES – Rezervujete letenky, jízdenky, ubytování a jiné cestovní rezervace

NETBILL – Platíte účty

NETBANK – Používáte online bankovní služby

COMPARE – Porovnáváte ceny produktů či služeb

NETSELL – Prodáváte něco online

DEFLOOK – Vyhledáváte definice slov

FACTCHEK – Ověřujete nebo hledáte fakta

Summary

Both the content and asset of this book can be explained using its three-layered structure. Each layer is specific in its goal, structure of relevance, and target audience.

The first layer develops around the idea that the emergence of an information society is a social process, i.e. a process which is neither natural nor inevitable, and is instead a result of the interplay among certain types of social actors who are constrained by their historical, cultural and institutional environment. When we agree with this (quite simple) assumption, we can start to think about the process of informatization as a historical variant, which has been formed and sustained by certain types of social actors, who project their beliefs and worldviews onto it, while championing their ideas as universally desirable and rightful. This book focuses (a) on the role of sociology in this process and (b) on the empirically grounded attempt to revise key preconditions of the dominating theoretical framework used to understand the role of ICT in contemporary social structure: the information society theory. Although sociology has always profiled itself as a scientific field permeated by critical distance from the way societies talk about themselves, it has definitely been failing in the case of the information society grand narrative. This book tries, at least partially, to open the doors to an empirically informed critical theory of information society.

The second layer is defined by an ambition to rethink and surpass existing research on unequal access to ICT (i.e., the digital divide) in a way that allows for the elimination of discrepancies between the dominant theoretical model and available empirical evidence without relying on the total informatization of society alone as a means of solving the digital divide. At this point, the first and second layer overlap: unequal access to a technological infrastructure can become a new source of social inequality only if the social structure is co-determined by access to this infrastructure. The guiding lines and ultimate goals of this text are therefore to disentangle the links between information society theory and digital divide research, to track down the rules and limits of the sociological problematization of unequal informa-

tization, and to point out the implications for both the theory and politics of information society. The structure of the book follows this logic while enveloping the third layer, which is the function of the book as a toolbox for students of Internet diffusion and use (esp. in the third and the fifth chapter):

Following the introduction, the key arguments of information society theory are presented in order to support the book's inclusion of the latest and most respected exponent of the theory, Manuel Castells. The third chapter introduces, in relative detail, the roots and construction of Castells' latest social theory. The primary goal of this chapter is to show the close relationship between his theory of information society and the digital divide thesis. This connection is quite unconventional and is hardly to be found among interpreters and critics of Castells' work. In order to proceed with the problem of resolving inner contradictions of information society by bridging the digital divide (as information society logically implies), the existing digital divide research is mapped in detail in the fourth chapter. The resulting "map" of the digital divide research is illustrated with an up-to-date overview of the socio-demographic distribution of Internet access both in the Czech Republic and globally. The overview is supplemented with information regarding measurement issues. The validity of observed distributions and their dynamics is assessed in relation to motivation, physical access, the global digital divide, digital skills, broadband impact, time online, activities online, and interactions with cellphone use. The concepts of the digital generation, knowledge gap, usage gap, and the stratification model of Internet diffusion are also introduced and confronted with empirical evidence and/or logical consistency. The identified inadequacies of both the digital divide thesis and its empirical grounding are then addressed in the fifth chapter for a critical examination of the seven identified preconditions of the digital divide thesis. To assess the validity of these preconditions, the author also synthesizes empirical evidence in areas of Internet-induced changes in social and economic life. However, despite the empirical (and in two cases normative) inadequacies of the preconditions of the validity of the digital divide thesis, there are still some solid data supporting the hypothesis that ICT use can pose as an advantage (or disadvantage in the case of low digital skills or nonuse). Alas, at this point, the dominant model cannot house all the presented findings without contradicting itself. Therefore, in the sixth chapter, the author introduces the basis for a new digital divide research paradigm in the form of a situational model of the digital divide. After including the findings from the recent modelling of the so called "flip side of Metcalfe's law," the rate of communication exclusion is determined as a function of both the proportion of available communication networks and the difference in costs related to the

usage of alternative communication channels (or information sources). The situational model leads to the necessity to analyze both the digital divide and the information society not as a static parameter of a certain epoch, but rather as a process of growing dependence on one technological infrastructure. In the last chapter, grounded in his synthesis of available digital divide discourse analyses, the author stresses the performative function of the information society theory and outlines the framework for a possible future analysis of its ideological role in the process of informatization.

Literatura

- Abbate, J. 2000. *Inventing the Internet*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Abell, P., D. Reyniers. 2000. „On the failure of social theory.“ *British Journal of Sociology* 51 (1): 739–750.
- Agarwal, R., A. Animesh, K. Prasad, 2009. „Social Interactions and the ‚Digital Divide‘: Explaining Variations in Internet Use.“ *Information Systems Research* 20 (2): 277–294.
- Alampay, E. A. 2006. „Beyond access to ICTs: Measuring capabilities in the information society.“ *International Journal of Education and Development using Information and Communication Technology* 2 (3): 4–22.
- Ala-Mutka, K. 2011. *Mapping Digital Competence: Towards a Conceptual Understanding* [online]. Luxembourg: Publications Office of the European Union [cit. 22. 1. 2015]. Dostupné z ftp.jrc.es/EURdoc/JRC67075_TN.pdf
- Albert, F., B. Dávid, S. Molnár. 2008. „Links between the diffusion of internet usage and social network characteristics in contemporary Hungarian society: A longitudinal analysis.“ *Review of Sociology* 14 (1): 45–66.
- Alden, C. 2003. „Let Them Eat Cyberspace: Africa, the G8 and the digital divide.“ *Millennium – Journal of International Studies* 32 (3): 457–476.
- Alvarez, A. S. 2003. „Behavioral and environmental correlates of digital inequality.“ *IT&Society* 1 (5): 97–140.
- Amichai-Hamburger, Y., G. Wainapel, S. Fox. 2002. „On the Internet No One Knows I’m an Introvert‘: Extroversion, Neuroticism, and Internet Interaction.“ *CyberPsychology & Behavior* 5 (2): 125–28.
- Anderson, J. Q. 2005. *Imagining the Internet: Personalities, predictions, perspectives*. New York: Rowman & Littlefield Publishers.
- Anderson, R. H., T. K. Bikson, S. A. Law, B. M. Mitchell. 1995. *Universal Access to E-mail: Feasibility and Societal Implications*. Santa Monica: RAND Corporation.

- Andrés, L., D. Cuberes, M. Diouf, T. Serebrisky. 2010. „Diffusion of the Internet: a cross-country analysis.“ *Telecommunications Policy* 34 (5–6): 323–340.
- Avgerou, C. 1998. „How can IT enable economic growth in developing countries?“ *Information Technology for Development* 8 (1): 15–28.
- Bakardjieva, M. 2005. *Internet Society: The Internet in Everyday Life*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Baker, L. R., D. L. Oswald. 2010. „Shyness and Online Social Networking Services.“ *Journal of Social and Personal Relationships* 27 (7): 873–89.
- Barabási, A.-L. 2005. *V pavučině sítí*. Praha: Paseka.
- Barbrook, R. 2007. *Imaginary Futures: From Thinking Machines to the Global Village*. London and Ann Arbor: Pluto Press.
- Basl, J. 2008. „Význam počítačové gramotnosti a možnosti jejího zjišťování v rámci mezinárodního výzkumu PISA.“ *Socioweb: Sociologický webzín* [online] 2008 (9). Praha: Sociologický ústav AV ČR [cit. 23. 9. 2012]. Dostupné z: <http://www.socioweb.cz/index.php?disp=teorie&shw=352&lst=103>
- Basl, J., S. Boudová, L. Řezáčová. 2014. *Národní zpráva šetření ICILS 2013: počítačová a informační gramotnost českých žáků*. Praha: Česká školní inspekce.
- Bates, B. J. 1984. *Conceptualizing the information society: The search for a definition of social attributes*. San Francisco: 34th annual conference of the International Communication Association [online] 1984 (květen) [cit. 11. 2. 2011]. Dostupné z: <http://www.cci.utk.edu/~bates/papers/bates-concept-is.pdf>
- Bawden, D. 2008. „Origins and concepts of digital literacy.“ Pp. 17–32 in C. Lankshear, M. Knobel (eds.) *Digital Literacies: Concepts, Policies and Practices*. New York: Peter Lang Publishing.
- Beard, T. R., G. S. Ford, R. P. Saba. 2010. „Internet Use and Job Search.“ *Phoenix Center Policy Paper* 39. Phoenix: Phoenix Center for Advanced Economic & Legal Public Policy Studies.
- Beck, U. 2007a. *Co je to globalizace? Omyly a odpovědi*. Brno: CDK.
- Beck, U. 2007b. *Vynalézání politiky: K teorii reflexivní modernizace*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Belinfante, A. 2009. *Telephone Subscribership in the United States (Data through March 2009)*. [online]. Industry Analysis and Technology Division Wireline Competition Bureau Federal Communications Commission [cit. 20. 8. 2010]. Dostupné z http://hraunfoss.fcc.gov/edocs_public/attachmatch/DOC-292759A1.pdf
- Bell, D. 1976. *Coming of Post-industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.
- Bell, D. 1979. „Communication technology – for better or worse.“ *Harvard Business Review* 57 (3): 20–42.
- Bell, D. 1999. „The Axial Edge of Technology Foreword 1999.“ Pp. ix–lxxxvi in: *Coming of Post-industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.
- Bell, P., P. Reddy, L. Rainie. 2004. *Rural Areas and the Internet: Rural Americans' Internet Use Has Grown, But They Continue to Lag Behind Others*. [online]. Washington: Pew Internet & American Life Project [cit. 16. 11. 2007]. Dostupné z <http://www.pewinternet.org/Reports/2004/Rural-Areas-and-the-Internet.aspx>
- Beniger, J. R. 1986. *The Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Bennet, S., K. Maton, L. Kervin. 2008. „The ‚digital natives‘ debate: A critical review of the evidence.“ *British Journal of Educational* 39 (5): 775–786.
- Bible. 1993. *Bible: Písmo svaté Starého a Nového zákona. Český ekumenický překlad*. Praha: Česká biblická společnost.
- Billon, M., F. Lera-Lopez, R. Marco. 2010. „Differences in digitalization levels: a multivariate analysis studying the global digital divide.“ *Review of World Economics* 146 (1): 39–73.
- Bikson, T. K., C. W. A. Panis. 1999. *Citizens, Computers, and Connectivity: Review of Trends*. Santa Monica: RAND Corporation.
- Bimber, B. 2000. „Measuring the gender gap on the Internet.“ *Social Science Quarterly* 81 (3): 865–875.
- Blank, G., D. Groselj. 2014. „Dimensions of Internet Use: Amount, Variety, and Types.“ *Information, Communication & Society* 17 (4): 417–35.
- Blinka, L. 2014. „Nadměrné užívání a závislost na Internetu.“ Pp. 37–54 in A. Ševčíková (ed.). *Děti a dospívající online: Vybraná rizika používání internetu*. Praha: Grada.
- Blinka, L., D. Šmahel. 2010. „Addiction to Online Role-Playing Games.“ Pp. 73–90 in K. S. Young, C. N. de Abreu (eds.). *Internet Addiction: A Handbook and Guide to Evaluation and Treatment*. Hoboken: Wiley.
- Boase, J. 2010. „The Consequences of Personal Networks for Internet Use in Rural Areas.“ *American Behavioral Scientist* 53 (9): 1257–1267.
- Boase, J., J. B. Horrigan, B. Wellman, L. Rainie. 2006. *The Strength of Internet Ties*. [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, [cit. 20. 4. 2008]. Dostupné z: <http://www.pewinternet.org/Reports/2006/The-Strength-of-Internet-Ties.aspx>

- Bonfadelli, H. 2002. „The Internet and knowledge gaps: A Theoretical and empirical investigation.“ *European Journal of Communication* 17 (1): 65–84.
- Boonaert, T., N. Vettenburg. 2011. „Young people’s internet use: Divided or diversified?“ *Childhood* 18 (1): 54–66.
- Brandtweiner, R., E. Donat, J. Kerschbaum. 2010. „How to become a sophisticated user: a two-dimensional approach to e-literacy.“ *New Media & Society* 12 (5): 813–833.
- Brandtzæg, P. B. 2010. „Towards a unified Media-User Typology (MUT): A meta-analysis and review of the research literature on media-user typologies.“ *Computers in Human Behavior* 26 (5): 940–956.
- Brandtzæg, P. B., J. Heima, A. Karahasanovića. 2011. „Understanding the new digital divide—A typology of Internet users in Europe.“ *International Journal of Human-Computer Studies* 69 (3): 123–138.
- Brown, K., S. W. Campbell, R. Ling. 2011. „Mobile phones bridging the digital divide for teens in the US?“ *Future Internet* 3 (2): 144–158.
- Brown, S. A., V. Venkatesh. 2003. „Bringing non-adopters along: the challenge facing the PC industry.“ *Communications of the ACM* 46 (4): 76–80.
- Brown, S. A., V. Venkatesh. 2005. „Model of adoption of technology in households: A baseline model test and extension incorporating household life cycle.“ *MIS Quarterly* 29 (3): 399–426.
- Brown, S. A., V. Venkatesh, H. Bala. 2006. „Household technology use: Integrating household life cycle and the model of adoption of technology in households.“ *The Information Society* 22 (4): 205–218.
- Bruno, G., et al. 2011. „A critical analysis of current indexes for digital divide measurement.“ *The Information Society* 27 (1): 16–28.
- Bucy, E. P., J. E. Newhagen. 2003. „Preface: The New Thinking About Media Access.“ Pp. ix–xx in E. P. Bucy, J. E. Newhagen (eds.). *Media Access: Social and Psychological Dimensions of New Technology Use*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Bunz, U. 2004. „The Computer–Email–Web (CEW) Fluency Scale—Development and Validation.“ *International Journal of Human-Computer Interaction* 17 (4): 479–506.
- Bure, C. 2005. „Digital inclusion without social inclusion: The consumption of information and communication technologies (ICTs) within homeless subculture in Scotland.“ *The Journal of Community Informatics* 1 (2): 116–133.
- Bush, G. W. A. 2004. *New Generation of American Innovation*. [online]. Washington: The White House, Washington, D. C. [cit. 28. 8. 2012]. Dostupné z: http://georgewbush-whitehouse.archives.gov/infocus/technology/economic_policy200404/toc.html
- Cairncross, F. 1999. *Konec vzdálenosti: jak komunikační revoluce změnila naši životy*. Praha: Computer Press.
- Calhoun, C. 2000. „Resisting globalization or shaping it?“ *Prometheus* 3: 29–47.
- Callinicos, A. 2004. „Myths of ‚New Economy‘.“ Pp. 207–218 in F. Webster, B. Dimitriou (eds.). *Manuel Castells, Vol. 2*. Thousand Oaks, London: London.
- Campbell, D. 2001. „Can the digital divide be contained?“ *International Labour Review* 140 (2): 119–141.
- Campbell, S. W., Y. J. Park. 2008. „Social implications of mobile telephony: The rise of personal communication society.“ *Sociology Compass* 2 (2): 371–387.
- Caplan, S. E. 2007. „Relations Among Loneliness, Social Anxiety, and Problematic Internet Use.“ *CyberPsychology & Behavior* 10 (2): 234–42.
- Carpentier, N. 2003. „Access and participation in the discourse of the digital divide: The European perspective at/on the WSIS.“ Pp. 99–120 in J. Servaes (ed.). *The European Information Society: A Reality Check*. Eastbourne: Antony Rowe.
- Castells, M. 1977. *The Urban Question: A Marxist Approach*. London: Edward Arnold.
- Castells, M. 1978. *City, Class and Power*. New York: St. Martin’s Press.
- Castells, M. 1983. *The City and the Grassroots*. London: Edward Arnold.
- Castells, M. 1989. *The Informational City*. Oxford: Blackwell.
- Castells, M. 1998. *The Information Age: Economy, Society and Culture; Volume III: End of Millenium*. Oxford a Malden: Blackwell.
- Castells, M. 2000a. „Materials for an Exploratory Theory of the Network Society.“ *British Journal of Sociology*. 51 (1): 5–24.
- Castells, M. 2000b. *The Information Age: Economy, Society and Culture; Volume I: The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.
- Castells, M. 2001a. *Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business, and Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Castells, M. A. 2001b. „Rejoinder to Abell and Reyniers’ ‚Failure of social theory‘.“ *British Journal of Sociology* 52 (3): 541–546.
- Castells, M. 2004a. „Informationalism, Networks, and the Network Society: A Theoretical Blueprint.“ Pp. 3–48 in M. Castells (ed.). *The Network Society: A Cross-cultural Perspective*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Castells, M. 2004b. *The Information Age: Economy, Society and Culture; Volume II: The Power of Identity*. Oxford: Blackwell.

- Castells, M. 2007. „Communication, power, and counter-power in the network society.“ *International Journal of Communication* 1 (1): 238–266.
- Castells, M. 2009. *Communication Power*. New York: Oxford University Press.
- Castells, M. 2011. „A network theory of power.“ *International Journal of Communication* 5: 773–787.
- Castells, M. 2012. *Relative Ranking of a Selected Pool of Leading Scholars in the Social Sciences by Number of Citations in the Social Science Citation Index, 2000–2010*. [online] 2012 [cit. 18. 3. 2012]. Dostupné z: http://www.manuelcastells.info/en/SSCIsocialranking_eng.pdf
- Castells, M., M. Ince. 2003. *Conversations with Manuel Castells*. Cambridge: Polity.
- Castells, M., J. Roberts. 1999. „Theory, technology, and cultural power: an interview with Manuel Castells.“ *Angelaki: Journal of the Theoretical Humanities* 4 (2): 33–39.
- Castells, M., M. Fernández-Ardèvol, J. L. Qui, A. Sey. 2007. *Mobile Communication and Society: A Global Perspective*. Cambridge, London: MIT.
- Cattagni, A., E. Farris. 2001. *Internet Access in U. S. Public Schools and Classrooms: 1994–2000*. U.S. [online]. Washington: Department of Education, National Centre for Education Statistics [cit. 5. 8. 2011]. Dostupné z: nces.ed.gov/pubs2001/2001071.pdf
- Cawkell, A. E. 1986. „The real information society: present situation and some forecasts.“ *Journal of Information Science* 12 (3): 87–95.
- Cebe, J., J. Jiráček, T. Trampota, R. Wolák. 2011. *Stav mediální gramotnosti v ČR: Výzkum úrovně mediální gramotnosti obyvatelstva nad 15 let*. [online]. Praha: CEMES a RRTV [cit. 4. 11. 2011]. Dostupné z: <http://www.rrtv.cz/cz/static/prehledy/medialni-gramotnost/vysledky-studie-15-plus.pdf>
- Clement, A., L. R. Shade. 1997. *What Do We Mean By ‚Universal Access‘?: Social Perspectives in a Canadian Context. Working Paper #5*. [online]. Toronto: Information Policy Research Program, Faculty of Information Studies, University of Toronto [cit. 12. 7. 2011]. Dostupné z: <http://archive.iprp.ischool.utoronto.ca/publications/wp/wp5.html#Income%20and%20Class-Based>
- Compaine, B. M. 2001. „Information gaps: Myth or reality?“ Pp. 105–118 in B. M. Compaine (ed.). *The Digital Divide: Facing a Crisis or Creating a Myth?* Cambridge: MIT.
- Compaine, B. M., J. M. Winraub. 2001. „Universal Access to Online Services: An Examination of the Issue.“ Pp. 147–178 in B. M. Compaine (ed.). *The Digital Divide: Facing a Crisis or Creating a Myth?* Cambridge: MIT.
- Cooper, J., K. D. Weaver. 2003. *Gender and Computers: Understanding the Digital Divide*. Mahwah, London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Cooper, M., G. Kimmelman. 2001. „The Digital Divide Confronts the Telecommunications Act of 1996: Economic Reality versus Public Policy.“ Pp. 199–221 in B. M. Compaine (ed.). *The Digital Divide: Facing a Crisis or Creating a Myth?* Cambridge: MIT.
- Correa, T., et al. 2013. „Brokering New Technologies: The Role of Children in Their Parents’ Usage of the Internet.“ *New Media & Society*, October 15: 1–20.
- Couldry, N. 2003. „Digital divide or discursive design? On the emerging ethics of information space.“ *Ethics and Information Technology* 5 (2): 89–97.
- Courage, M. L., et al. 2015. „Growing up multitasking: The costs and benefits for cognitive development.“ *Developmental Review* 35: 5–41.
- Courtois, C., P. Verdegem. 2014. „With a Little Help from My Friends: An Analysis of the Role of Social Support in Digital Inequalities.“ *New Media & Society*, December.
- Crawford, S. 1983. „The origin and development of a concept: the information society.“ *Bulletin of the Medical Library Association* 71 (4): 380–385.
- Český statistický úřad, Odbor statistik rozvoje společnosti (ČSÚ). 2006. *Informační a komunikační technologie v domácnostech a jejich využívání jednotlivci v ČR v roce 2006*. [online]. Praha, ČSÚ 2006 [cit. 24. 9. 2011]. Dostupné z: http://www.czso.cz/csu/2006edicniplan.nsf/publ/9701-06-v_roce_2006
- Český statistický úřad, Odbor statistik rozvoje společnosti (ČSÚ). 2009. *Využívání informačních a komunikačních technologií v domácnostech a mezi jednotlivci v roce 2009*. Praha: ČSÚ.
- Český statistický úřad, Odbor statistik rozvoje společnosti (ČSÚ). 2010. *Využívání informačních a komunikačních technologií v domácnostech a mezi jednotlivci v roce 2010*. [online]. Praha: ČSÚ [cit. 24. 9. 2011]. Dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/2010edicniplan.nsf/publ/9701-10->
- Český statistický úřad, Odbor statistik rozvoje společnosti (ČSÚ). 2011. *Informační technologie v domácnostech a mezi jednotlivci*. [online]. Praha: ČSÚ [cit. 24. 9. 2011]. Dostupné z: http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/informace_o_setreni_informacni_techologie_v_domacnostech_a_mezi_jednotlivci
- Český statistický úřad, Odbor statistik rozvoje společnosti (ČSÚ). 2014. *Využívání informačních a komunikačních technologií v domácnostech a mezi*

- jednotlivci 2014. [online]. Praha: ČSÚ [cit. 2. 2. 2015]. Dostupné z: http://www.czso.cz/csu/2014edicniplan.nsf/publ/062004-14-r_2014
- Davey, J. A. 2007. „Older people and transport: coping without a car.“ *Ageing and Society* 1 (0): 49–65.
- de Lanerolle, I. 2012. *New Wave Report* [online]. Johannesburg: University of Witwatersrand [cit. 10. 2. 2015]. Dostupné z <http://www.networksociety.co.za/>
- De Miranda, A. 2009. „Technological determinism and ideology: Questioning the ‚Information Society‘ and the ‚Digital Divide‘.“ Pp. 23–38 in J. Burnett, P. Senker, K. Walker (eds.). *The Myths of Technology: Innovation and Inequality*. New York: Peter Lang.
- DeMunter, Ch. 2006. „How skilled are Europeans in using computers and the Internet?“ *Statistics in Focus, EUROSTAT* [online] 2006 (17) [cit. 24. 9. 2011]. Dostupné z http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-NP-06-017/EN/KS-NP-06-017-EN.PDF
- Dervin, B. 2003. „Users as research inventions: How research categories perpetuate inequities.“ Pp. 47–60 in B. Dervin, L. Foreman-Wernet, E. Lauterbach (eds.). *Sense-Making Methodology Reader: Selected Writings of Brenda Dervin*. Cresskill: Hampton Press.
- Descombes, V. 1995. *Stejně a jiné: 45 let francouzské filosofie (1933–1978)*. Praha: Oikoymenh.
- Dewan, S., F. J. Riggins. 2005. „The digital divide: Current and future research directions.“ *Journal of Association for Information Systems* 6 (2): 298–337.
- DiMaggio, P., E. Hargittai. 2001. *From the ‚Digital Divide‘ to ‚Digital Inequality‘: Studying Internet Use as Penetration Increases. Working Paper Series, 15, Center for Arts and Cultural Policy Studies, Woodrow Wilson School*. Princeton: Princeton University.
- DiMaggio, P. E. Hargittai, R. Neuman, J. P. Robinson. 2001. „Social Implications of the Internet.“ *Annual Review of Sociology* 27: 307–336.
- DiMaggio, P., E. Hargittai, C. Celeste, S. Shafer. 2004. „Digital Inequality: From Unequal Access to Differentiated Use.“ Pp. 355–400 in K. M. Neckermann (ed.). *Social Inequality*. New York: Russell Sage Foundation.
- Dombrovská, M., H. Landová, L. Tichá. 2004. „Informační gramotnost – teorie a praxe v ČR.“ *Knihovnická revue* [online] 15 (1) [cit. 12. 8. 2012]. Dostupné z: <http://knihovna.nkp.cz/nkkr0401/0401007.html#21>
- Donner, J. 2008. „Shrinking Fourth World? Mobiles, Development, and Inclusion.“ Pp. 29–42 in J. E. Katz (ed.). *Handbook of Mobile Communication Studies*. Cambridge, London: MIT.
- Dowling, M. 2001. *Mapping a future for digital connections: A study of the Digital Divide in San Diego County*. San Diego Regional Technology Alliance [online]. [cit. 13. 8. 2011]. Dostupné z: http://www.sdrta.org/sdrta/aboutsdrta/RTA_Report_0201.pdf
- Drucker, P. 1992. *The Age of Discontinuity*. Piscataway: Transaction Publishers.
- Duff, A. 2000. *Information Society Studies*. New York: Routledge.
- Duff, A. 2001. „On the present state of information society studies.“ *Education for Information* 19 (3): 231–244.
- Duff, A., D. Craig, A. D. McNeill. 1996. „A note on the origins of the ‚information society‘.“ *Journal of Information Science* 22 (2): 117–122.
- Duncombe, R., R. Heeks. 2000. „Enterprise across the digital divide: information systems and rural microenterprise in Botswana.“ *Journal of International Development* 14 (1): 61–74.
- Dutton, W. H., E. M. Rogers, S. Jun. 1987. „Diffusion and social impacts of personal computers.“ *Communication Research* 14 (2): 219–250.
- Dutton, W. H., G. Blank, D. Groselj. 2013. *Cultures of the Internet: The Internet in Britain. Oxford Internet Survey 2013 Report*. Oxford: Oxford Internet Institute Oxford.
- Dutton, W. H., E. J. Helsper, M. M. Gerber. 2009. *The Internet in Britain 2009*. Oxford: Oxford Internet Institute Oxford.
- Edwards, P. N. 1995. „From ‚Impact‘ to Social Process: Computers in Society and Culture.“ Pp. 257–285 in S. Jasanoff (ed.). *Handbook of Science and Technology Studies*. Thousand Oaks: Sage.
- Elliot, B. 1980. „Manuel Castells and the New Urban Sociology.“ *British Journal of Sociology* 31 (1): 151–158.
- Entorf, H., M. Gollac, F. Kramarz. 1999. „New Technologies, Wages, and Worker Selection.“ *Journal of Labor Economics* 17 (3): 464–491.
- Eribon, D. 2002. *Michel Foucault (1926–1984)*. Praha: Academia, 2002.
- Eurostat. 2014. *Database*. [online]. [n. l.]: Eurostat [cit. 2. 2. 2015]. Dostupné z: <http://ec.europa.eu/eurostat/en/data/database>
- Evropská komise. 2005. *Sdělení komise Evropskému parlamentu, Radě, Evropskému hospodářskému a sociálnímu výboru a výboru regionů: i2010 – evropská informační společnost pro růst a zaměstnanost*. [online]. Brusel: Evropská komise [cit. 22. 11. 2010]. Dostupné z: ec.europa.eu/ceskarepublika/pdf/com_229_i2010_cs.pdf
- Evropská komise. 2010. *Sdělení komise Evropskému parlamentu, Radě, Evropskému hospodářskému a sociálnímu výboru a výboru regionů: Digitální program pro Evropu (cs)*. [online]. Brusel: Evropská komise

- [cit. 22. 11. 2010]. Dostupné z: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0245:FIN:CS:PDF>
- Evropská rada. 2000. *Lisbon European Council, 23 and 24 March 2000, Presidency Conclusions*. [online]. [cit. 22. 11. 2010]. Dostupné z: http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm
- Eynon, R. 2009. „Mapping the digital divide in Britain: implications for learning and education.“ *Learning, Media and Technology* 34 (4): 277–290.
- Eynon, R., E. J. Helsper. 2015. „Family dynamics and Internet use in Britain: What role do children play in adults' engagement with the Internet?“ *Information, Communication & Society* 18 (2): 156–171.
- Fafchamps, M., Minten, B. 2012. „Impact of SMS-Based Agricultural Information on Indian Farmers.“ *The World Bank Economic Review* 26 (3): 383–414.
- Fairlie, R. W. 2004. „Race and the Digital Divide.“ *Contributions to Economic Analysis & Policy* 3 (1): Article 15.
- Fairlie, R. W. 2005. „The effects of home computers on school enrollment.“ *Economics of Education Review* 24: 533–547.
- Fairlie, R. W. 2007. „Explaining differences in access to home computers and the Internet: A comparison of Latino groups to other ethnic and racial groups.“ *Electronic Commerce Research* 7 (3): 265–291.
- Fallows, D. 2005. *How Women and Men Use the Internet*. [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project [cit. 25. 11. 2007]. Dostupné z: http://www.pewinternet.org/PPF/r/171/report_display.asp
- Federal Communication Commission (FCC). 2010. *National Broadband Plan: Connecting America*. [online]. Washington [cit. 28. 8. 2012]. Dostupné z: <http://www.broadband.gov>
- Feenberg, A. 2002. *Transforming Technology: A Critical Theory Revisited*. New York: Oxford University Press.
- Findahl, O. 2008. *The Internet in Sweden 2007*. [online]. Hudiksvall: World Internet Institute [cit. 8. 2. 2015]. Dostupné z: http://iis.se/docs/the_internet_in_sweden_2007.pdf
- Findahl, O. 2014. *The Swedes and the Internet 2014*. [online]. SE – The Internet Infrastructure Foundation, Stockholm [cit. 8. 2. 2015]. Dostupné z: <http://en.soi2014.se/>
- Finn, S., A. R. Korukonda. 2003. „Avoiding Computers: Does Personality Play a Role?“ Pp. 73–90 in E. P. Bucy, J. E. Newhagen (eds.). *Media Access: Social and Psychological Dimensions of New Technology Use*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Fishman, R. 1986. „Review.“ *American Historical Journal* 91 (5): 1163–1164.
- Fischer, J. 1999. „Manuel Castells' brave new world.“ *West* [online]. [cit. 18. 7. 2012]. Dostupné z: http://www.acturban.org/biennial/DOC_planners/castells_article9904.pdf
- Flichy, P. 2007. *The Internet Imaginaire*. Cambridge, London: MIT Press.
- Fond dalšího vzdělávání (FDV). 2015. *Strategie digitální gramotnosti ČR na období 2015 až 2020*. Praha: FDV.
- Foucault, M. 1994. „Řád diskursu.“ Pp. 7–39 in P. Horák (ed.). *Michel Foucault – Diskurs, autor, genealogie*. Praha: Svoboda.
- Fountain, Ch. 2005. „Finding a Job in the Internet Age.“ *Social Forces* 83 (3): 1235–62.
- Fox, S. 2005. *Digital Divisions*. [online]. Washington: Pew Internet & American Life Project [cit. 16. 11. 2007]. Dostupné z: http://www.pewinternet.org/-/media/Files/Reports/2005/PIP_Digital_Divisions_Oct_5_2000.pdf
- Fox, S., M. Duggan. 2013. *Health Online 2013*. [online]. Washington: Pew Internet & American Life Project [cit. 6. 2. 2015]. Dostupné z: <http://www.pewinternet.org/2013/01/15/information-triage/>
- Fuchs, Ch. 2008. *Internet and Society: Social Theory in the Information Age*. New York, Abingdon: Routledge.
- Fuchs, Ch. 2009. „The role of income inequality in a multivariate cross-national analysis of the digital divide.“ *Social Science Computer Review* 27: 41–58.
- García, D. L. 2002. „The Architecture of Global Networking Technologies.“ Pp. 39–69 in S. Sassen (ed.). *Global Networks Linked Cities*. London, New York: Routledge.
- Garnham, N. 2000. „Information society' as theory or ideology: A critical perspective on technology, education and employment in the information age.“ *Information, Communication & Society* 3 (2): 139–152.
- Garnham, N. 2004. „Information society theory as ideology.“ Pp. 165–183 in F. Webster (eds.). *The Information Society Reader*. London: Routledge.
- Gaziano, C. 1983. „The knowledge gap: An analytical review of media effects.“ *Communication Research* 10 (4): 447–486.
- Gaziano, C. A. 1995. *Twenty-five-year Review of Knowledge Gap Research*. Fort Lauderdale: 50th Anniversary Conference of the American Association for Public Opinion Research [Online; Conference paper]. 1995, (25. května) [cit. 31. 10. 2011]. Dostupné z <http://www.eric.ed.gov/PDFS/ED383009.pdf>
- Gaziano, C., E. Gaziano. 2009. „Theories and methods in knowledge gap research.“ Pp. 122–136 in D. W. Stacks, M. B. Salwen (eds.). *Integrated*

- Approach to Communication Theory and Research Communication Series. Communication Theory and Methodology.* New York, London: Routledge.
- Giddens, A. 1996. „Out of place.“ *The Times Higher Education Supplement* (13. prosince): 18.
- Giddens, A. 1998. *Důsledky modernity.* Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Giddens, A. 2009. *Sociology.* Cambridge, Malden: Polity Press.
- Gladwell, M. 2008. *Bod zlomu: O malých příčinách s velkými následky.* Praha: Dokořán.
- Goldfarb, A. 2006. „The (teaching) role of universities in the diffusion of the Internet.“ *International Journal of Industrial Organization* 24 (2): 203–225.
- Goldfarb, A., J. Prince. 2008. „Internet adoption and usage patterns are different: Implications for the digital divide.“ *Information Economics and Policy* 20 (1): 2–15.
- Gonzales, A. 2015. „The contemporary US digital divide: From initial access to technology maintenance.“ *Information, Communication & Society.*
- Gordo, B. 2003. „Overcoming digital deprivation.“ *IT&Society* 1 (5): 166–180.
- Gourova, E., C. Hermann, J. Leijten, B. Clements. 2001. *The Digital Divide – A Research Perspective. A Report to the G8 Opportunities Task Force.* [online]. Sevilla: IPTS- JRCEC [cit. 17. 8. 2010]. Dostupné z <http://ftp.jrc.es/EURdoc/eur19913en.pdf>
- Graham, M. 2011. „Time machines and virtual portals: The spatialities of the digital divide.“ *Progress in Development Studies* 1 (3): 211–227.
- Greenbrook-Held, J., P. S. Morrison. 2011. „The domestic divide: Access to the Internet in New Zealand.“ *New Zealand Geographer* 67: 25–38.
- Greenstein, S., J. Prince. 2007. „The Diffusion of the Internet and the Geography of the Digital Divide in the United States.“ Pp. 168–195 in R. Mansell, C. Avgerou, D. Quah, R. Silverstone (eds.). *The Oxford Handbook of Information and Communication Technologies.* New York: Oxford University Press.
- Gross, E. F. 2004. „Adolescent Internet use: What we expect, what teens report.“ *Applied Developmental Psychology* 25: 633–649.
- Guillén, M. F., S. L. Suárez. 2005. „Explaining the Global Digital Divide: Economic, Political and Sociological Drivers of Cross-National Internet Use.“ *Social Forces* 84 (2): 681–708.
- Gunkel, J. D. 2003. „Second thoughts: toward a critique of the digital divide.“ *New Media & Society* 5 (4): 499–522.
- Haddon, L. 2004. *Information and Communication Technologies in Everyday Life: A Concise Introduction and Research Guide.* Oxford, New York: Berg.
- Hafner, K., M. Lyon. 1998. *Where Wizards Stay Up Late: The Origins of the Internet.* New York: Touchstone.
- Haight, M., A. Quan-Haase, B. A. Corbett. 2014. „Revisiting the Digital Divide in Canada: The Impact of Demographic Factors on Access to the Internet, Level of Online Activity, and Social Networking Site Usage.“ *Information, Communication & Society* 17 (4): 503–19.
- Hale, T. M., S. R. Cotten, P. Drentea, M. Goldner. 2010. „Rural-urban differences in general and health-related Internet use.“ *American Behavioral Scientist* 53 (9): 1304–1325.
- Hammond, A. S. 2002. „The Digital divide in the new millenium.“ *Cardozo Arts & Entertainment* 20: 135–156.
- Hampton, K. N. 2010. „Internet use and the concentration of disadvantage: glocalization and the urban underclass.“ *American Behavioral Scientist* 53 (8): 1111–1132.
- Hampton, K. N., B. Wellman. 2002. „The Not So Global Village of Netville.“ Pp. 345–371 in B. Wellman, C. Haythornthwaite (eds.). *The Internet in Everyday Life.* Oxford: Blackwell Publishing.
- Hampton, K. N., L. F. Sessions, E. J. Her, L. Rainie, 2009. *Social Isolation and New Technology: How the Internet and Mobile Phones Impact Americans' Social Networks.* [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project [cit. 29. 8. 2010]. Dostupné z <http://www.pewinternet.org/Reports/2009/18--Social-Isolation-and-New-Technology.aspx>
- Hanafizadeh, M. R., A. Saghaei, P. Hanafizadeh. 2009. „An index for cross-country analysis of ICT infrastructure and access.“ *Telecommunications Policy* 33: 385–405.
- Hargittai, E. 2002. „Second level digital divide: Differences in people's online skills.“ *First Monday*: 7 (4): 1–16.
- Hargittai, E. 2005. „Survey Measures of Web-Oriented Digital Literacy.“ *Social Science Computer Review* 23 (3): 371–379.
- Hargittai, E. 2009. „An Update on Survey Measures of Web-Oriented Digital Literacy.“ *Social Science Computer Review* 27 (1): 130–137.
- Hargittai, E. 2010. „Digital Na(t)ives? Variation in Internet Skills and Uses among Members of the ‚Net Generation‘.“ *Sociological Inquiry* 80 (1): 92–113.
- Hargittai, E., P. Hinnant. 2008. „Differences in Young Adults' Use of the Internet.“ *Communication Research* 35 (5): 602–621.
- Hargittai, E., Y. P. Hsieh. 2013. „Digital Inequality.“ Pp. 129–150 in H. W. Dutton (ed.). *The Oxford Handbook of Internet Studies.* Oxford, New York: Oxford University Press.

- Hargittai, E., S. Shafer. 2006. „Differences in actual and perceived online skills: The role of gender.“ *Social Science Quarterly* 87: 432–48.
- Hargittai, E., G. Walejko. 2008. „The participation divide: Content creation and sharing in the digital age.“ *Information, Communication & Society* 11 (2): 239–256.
- Harzing, A. W. K., R. Van der Wai. 2008. „Google Scholar as a new source for citation analysis.“ *Ethics in Science and Environmental Politics* 8 (1): 61–73.
- Hatlevik, O. E., G. B. Guðmundsdóttir, M. Loi. 2015. „Digital Diversity among Upper Secondary Students: A Multilevel Analysis of the Relationship between Cultural Capital, Self-Efficacy, Strategic Use of Information and Digital Competence.“ *Computers & Education* 81 (February): 345–353.
- Hauben, M., R. Hauben. 1997. *Netizens: On the History and Impact of Usenet and the Internet*. Los Alamitos: IEEE Computer Society Press.
- Heeks, R. 1999. *Information and communication technologies, poverty and development (Development Informatics Working Paper Series, Paper Nr. 5)*. [online]. Manchester: University of Manchester, Institute for Development Policy and Management [cit. 28. 7. 2010]. Dostupné z <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/nispace/unpan015539.pdf>
- Helsper, E. J. 2008. *Digital Inclusion: An Analysis of Social Disadvantage and the Information Society*. [online]. Oxford: Oxford Internet Institute [cit. 12. 11. 2011]. Dostupné z <http://www.communities.gov.uk/publications/communities/digitalinclusionanalysis>
- Helsper, E. J. 2012. „A corresponding fields model for the links between social and digital exclusion.“ *Communication Theory* 22 (4): 403–426.
- Helsper, E. J., R. Eynon. 2010. „Digital natives: where is the evidence?“ *British Educational Research Journal* 36 (3): 503–520.
- Helsper, E. J., R. Eynon. 2013. „Distinct skill pathways to digital engagement.“ *European Journal of Communication* 28 (6): 696–713.
- Helsper, E. J., A. J. A. M. van Deursen. 2015. „Digital skills in Europe: Research and policy.“ Pp. 125–146 in Kim Andreasson (ed.). *Digital Divides: The New Challenges and Opportunities of E-Inclusion*. Boca Raton, London, New York: CRC Press.
- Hess, F. M., D. L. Leal. 2001. „A Shrinking ‚Digital Divide‘? The Provision of Classroom Computers across Urban School Systems.“ *Social Science Quarterly* 82 (4): 765–778.
- Hetland, P. 1999. „The Internet in Norway: Dissemination and use.“ *Nordicom Review* [cit. 12. 7. 2011]. Dostupné z http://www.uv.uio.no/intermedia/english/people/adm/perhet/documents/37_hetland.pdf
- Hindman, D. B. 2000. „The rural-urban digital divide.“ *Journalism and Mass Communication Quarterly* 77 (3): 549–560.
- Hindman, M. 2008. *The Myth of Digital Democracy*. Princeton, Woodstock: Princeton University Press.
- Hoffman, D. 2011. „Internet Indispensability, Online Social Capital, and Consumer Well-Being.“ Pp. 193–204 in D. G. Mick, S. Pettigrew, C. Pechmann, J. L. Ozanne (eds.). *Transformative Consumer Research for Personal and Collective Well-Being*. New York, Hove: Routledge.
- Hoffman, D., T. Novak. 1998. *Bridging the Digital Divide: The Impact of Race on Computer Access and Internet Use*. [online]. Nashville: Vanderbilt University [cit. 20. 7. 2011]. Dostupné z <http://www.eric.ed.gov/PDFS/ED421563.pdf>
- Hoffman, D., T. Novak, A. E. Schlosser. 2001. „The Evolution of the Digital Divide: Examining the Relationship of Race to Internet Access and Usage Over Time.“ Pp. 47–97 in B. M. Compaine (ed.). *The Digital Divide: Facing a Crisis or Creating a Myth?* Cambridge: MIT.
- Hoffman, D., T. Novak, A. Venkatesh. 2004. „Has the Internet become indispensable? Empirical findings and model development.“ *Communications of the ACM* 47 (7): 37–42.
- Holloway, D. 2005. „The digital divide in Sydney: A sociospatial analysis.“ *Information, Communication & Society* 8 (2): 168–193.
- Horrigan, J. B. 2006. *Home Broadband Adoption and Online Content Creation*. [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, 2006 [cit. 8. 2. 2008]. Dostupné z http://www.pewinternet.org/pdfs/PIP_Broadband_trends2006.pdf
- Horrigan, J. B. 2007. *A Typology of Information and Communication Technology Users*. [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, 2007 [cit. 16. 11. 2007]. Dostupné z <http://www.pewinternet.org/Reports/2007/A-Typology-of-Information-and-Communication-Technology-Users.aspx>
- Horrigan, J. B. 2008. *Mobile Access to Data and Information*. [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, 2008 [cit. 16. 11. 2007]. Dostupné z <http://www.pewinternet.org/2008/03/05/mobile-access-to-data-and-information-2/>
- Horrigan, J. B. 2010. *Broadband Adoption and Use in America: OBI Working Paper Series No. 1*. [online]. Federal Communication Commissions, 2010

- [cit. 18. 8. 2011]. Dostupné z http://hraunfoss.fcc.gov/edocs_public/attachmatch/DOC-296442A1.pdf
- Horrigan, J. B. 2011. „What are the Consequences of Being Disconnected in a Broadband-Connected World?“ *Daedalus* 140 (4): 17–31.
- Horrigan, J. B., L. Rainie. 2002. *The Broadband Difference: How Online Americans' Behavior Changes With High-speed Internet Connections at Home*. [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, 2002 [cit. 25. 1. 2008]. Dostupné z http://www.pewinternet.org/pdfs/PIP_Broadband_Report.pdf
- Horrigan, J. B., L. Rainie. 2006. *The Internet's Growing Role in Life's Major Moments*. [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, 2006. [cit. 18. 11. 2007]. Dostupné z http://www.pewinternet.org/pdfs/PIP_Major%20Moments_2006.pdf
- Horrocks, Ch. 2002. *Marshall McLuhan a virtualita*. Praha: Triton.
- Howard, P. E. N., L. Rainie, S. Jones. 2002. „Days and Nights on the Internet.“ Pp. 45–73 in B. Wellman, C. Haythornthwaite (eds.). *The Internet in Everyday Life*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Hwang, J. 2006. *Deconstructing the Discourse of the Global Digital Divide in the Age of Neo-liberal Global Economy*. White Oak: Nepublikovaná disertační práce. The Pennsylvania State University, The Graduate School, College of Communications.
- Chigona, W., M. Pollock, J. D. Roode. 2009. „South Africa's Socio-Techno divide: a critical discourse analysis of government speeches.“ *South African Computer Journal* 44: 3–20.
- Chinn, M. D., R. W. Fairlie. 2007. „The determinants of the global digital divide: a cross-country analysis of computer and internet penetration.“ *Oxford Economic Papers* (59): 16–44.
- Chinn, M. D., R. W. Fairlie. 2010. „ICT Use in the developing world: An analysis of differences in computer and Internet penetration.“ *Review of International Economics* 18 (1): 153–167.
- Chowdhur, N. 2000. *Information and Communications Technologies and IFPRI's Mandate: A Conceptual Framework (Draft)*. [online]. Washington: International Food Policy Research Institute (IFPRI) [cit. 8. 10. 2011]. Dostupné z: <http://www.ifpri.org/divs/cd/dp/ictdp01.pdf>
- Iceland Statistics. 2011. „Computer and Internet usage by individuals 2011.“ *Statistical Series: Tourism, Transport and IT* 96 (45): 2.
- International Telecommunication Union (ITU). 2010. *Measuring the Information Society 2010, version 1.01*. [online]. Geneva: ITU [cit. 2. 8. 2011]. Dostupné z <http://www.itu.int/ITU-D/ict/publications/idi/2010/index.html>
- International Telecommunication Union (ITU). 2012. *Measuring the Information Society 2012*. [online]. Geneva: ITU [cit. 2. 2. 2015]. Dostupné z <http://www.itu.int/ITU-D/ict/publications/idi/index.html>
- International Telecommunication Union (ITU). 2014. *The World in 2014: Facts and Figures*. [online]. Geneva: ITU [cit. 2. 2. 2015]. Dostupné z <http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/facts/default.aspx>
- Internet World Stats: *Usage and Population Statistics*. 2015 [online]. Bogota: Miniwatts Marketing Group [cit. 6. 2. 2015]. Dostupné z <http://www.internetworldstats.com>
- Jackson, L. A., et al. 2003. „Home Internet Use in Low-Income Families: Is Access Enough to Eliminate the Digital Divide?“ Pp. 155–184 in E. P. Bucy, J. E. Newhagen (eds.). *Media Access: Social and Psychological Dimensions of New Technology Use*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Jacobsen, W. C., R. Forste. 2011. „The Wired Generation: Academic and Social Outcomes of Electronic Media Use Among University Students.“ *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking* 14 (5): 275–80.
- James, J. 2005. „The global digital divide in the Internet: developed countries constructs and Third World realities.“ *Journal of Information Science* 31 (2): 114–123.
- James, J. 2007. „From origins to implications: key aspects in the debate over the digital divide.“ *Journal of Information Technology* 22: 284–295.
- James, J. 2008a. „Digital Divide Complacency: Misconceptions and Dangers.“ *The Information Society* 24: 54–61.
- James, J. 2008b. „Re-Estimating the Difficulty of Closing the Digital Divide.“ *Journal of the American Society For Information Science and Technology* 59 (12): 2024–2032.
- James, J. 2011. „Sharing mobile phones in developing countries: Implications for the digital divide.“ *Technological Forecasting & Social Change* 78: 729–735.
- Jansen, J. 2010. *Use of the Internet in Higher-income Households*. [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project [cit. 12. 10. 2011]. Dostupné z <http://www.pewinternet.org/Reports/2010/Better-off-households.aspx>
- Jones, S., S. Fox. 2009. *Pew Internet Project Data Memo: Re: Generations Online in 2009*. [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project [cit. 12. 10. 2011]. Dostupné z http://pewinternet.org/-/media/Files/Reports/2009/PIP_Generations_2009.pdf

- Jones C., R. Ramanau, S. Cross, G. Healing. 2010. „Net generation or Digital Natives: Is there a distinct new generation entering university?“ *Computers and Education* 54 (3): 722–732.
- Karvalics, Z. L. 2008. „Information Society – What Is It Exactly? (The Meaning, History and Conceptual Framework of an Expression).“ Pp. 29–46 in R. Pintér (ed.). *Information Society: From Theory to Political Practice. Coursebook*. Budapest: Gondolat – Új Mandátum.
- Katz, J., P. Aspden. 1997. „Motives, hurdles, and dropouts.“ *Communications of the ACM* 40 (4): 97–102.
- Katz, J. E., R. E. Rice. 2002. *Social Consequences of Internet Use: Access, Involvement, and Interaction*. Cambridge, London: MIT Press.
- Katzman, N. 1974. „The impact of communication technology: Some theoretical premises and their implications.“ *Ekistics* 225: 125–130.
- Kelblová, L., Z. Modráček. 2014. *Dovednosti české populace v prostředí informačních technologií: Tematická analýza dat získaných v rámci mezinárodního výzkumu dospělých OECD PIAAC*. [online]. Praha: Dům zahraniční spolupráce [cit. 9. 2. 2015]. Dostupné z http://www.piaac.cz/attach/PIAAC_ICT_zprava.pdf
- Keller, J. 2000. *Vzestup a pád středních vrstev*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Keller, J. 2002. „Deset témat pro českou sociologii.“ *Sociologický časopis* 38 (1–2): 25–35.
- Keller, J. 2007. *Teorie modernizace*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Keller, J. 2010. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Kennedy, T. L. M., A. Smith, A. T. Wells, B. Wellman. 2008. *Networked Families*. [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project [cit. 12. 2. 2011]. Dostupné z <http://pewinternet.org/Reports/2008/Networked-Families.aspx>
- Kidane, Y. H., P. A. Gloor. 2007. „Correlating temporal communication patterns of the Eclipse open source community with performance and creativity.“ *Computational and Mathematical Organization Theory* 13 (1): 17–27.
- Kim, B.-K. 2005. *Internationalising the Internet: The Co-Evolution of Influence and Technology*. New Horizons in the Economics of Innovation. Northampton, Mass: Edward Elgar Publishing.
- Kim, M., J. Kim. 2001. „Digital Divide: Conceptual Discussions and Prospect.“ Pp. 78–91 in W. Kim, T. Ling, Y. Lee, S. Park (eds.). *The Human Society and the Internet: Internet-Related Socio-Economic Issues: First International Conference Human.Society@Internet 2001, Seoul, Korea, July 2001: proceedings*. Berlin: Springer-Verlag.
- Kim, S. 2011. „The diffusion of the Internet: Trend and causes.“ *Social Science Research* 40: 602–613.
- Klang, M. 2002. *Sweden Internet Rights Country Report*. [online]. The Association for Progressive Communications' European Civil Society Internet Rights Project [cit. 12. 7. 2011]. Dostupné z <http://europe.rights.apc.org/index.html>
- Kodl, K. 2008. *Informační společnost a nové nerovnosti: Výzkum digital divide v populaci seniorů*. Praha: Nepublikovaná bakalářská práce. Univerzita Karlova v Praze, Fakulta humanitních studií.
- Kohut, A., C. Bowman. 1994. *Technology in the American Household*. [online]. Los Angeles: Times Mirror Center for the People and the Press [cit. 2. 8. 2011]. Dostupné z <http://people-press.org/1994/05/24/technology-in-the-american-household/>
- Korea Internet & Security Agency (KISA), Korea Communications Commission. 2010. *2010 – Survey on Internet Usage: Executive Summary*. NIDA statistics report. [online]. Seoul [cit. 23. 7. 2011]. Dostupné z <http://isis.kisa.or.kr/eng/board/?pageId=040100&bbsId=10&itemId=314#>
- Korte, W. B., T. Hüsing. 2006. *Benchmarking Access and Use of ICT in European Schools 2006: Final Report from Head Teacher and Classroom Teacher Surveys in 27 European Countries*. [online]. Bonn: Empirica Gesellschaft für Kommunikations- und Technologieforschung [cit. 7. 8. 2011]. Dostupné z http://www.empirica.biz/publikationen/documents/No08-2006_learnInd.pdf
- Korup, S. E., M. Szydlík. 2005. „Causes and Trends of the Digital Divide.“ *European Sociological Review* 21 (4): 409–422.
- Kraut, R., et al. 1998. „Internet Paradox: A Social Technology That Reduces Social Involvement and Psychological Well-Being?“ *American Psychologist* 53 (9): 1017–1031.
- Kraut, R., et al. 2002. „Internet paradox revisited.“ *Journal of Social Issues* 58 (1): 49–74.
- Kvasny, L. 2005. „The role of the habitus in shaping discourses about the digital divide.“ *Journal of Computer-Mediated Communication* [online] 10 (2) [cit. 18. 7. 2011]. Dostupné z <http://jcmc.indiana.edu/vol10/issue2/kvasny.html>
- Kvasny, L. 2006. „Cultural (Re)production of digital inequality in a US community technology initiative.“ *Information, Communication & Society* 9 (2): 160–181.

- Kvasny, L., E. M. Trauth. 2002. „The Digital Divide at Work and Home: The Discourse about Power and Underrepresented Groups in the Information Society.“ Pp. 273–291 in E. H. Wynn et al. (eds.). *Proceedings of the IFIP TC8/WG8.2 Working Conference on Global and Organizational Discourse about Information Technology*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Kvasny, L., D. Truex. 2001. „Defining Away the Digital Divide: A Content Analysis of Institutional Influences on Popular Representations of Technology.“ Pp. 399–414 in N. L. Russo, B. Fitzgerald, J. I. DeGross (eds.). *Realigning Research and Practice in Information Systems Development: The Social and Organizational Perspective. IFIP Conference Proceedings; Vol. 194*. New York: Kluwer Academic Publishers.
- Kwak, N. 1999. „Revisiting the knowledge gap hypothesis: Education, motivation, and media use.“ *Communication Research* 26 (4): 385–414.
- Labaton, S. 2001. „New F. C. C. Chief Would Curb Agency Reach.“ *New York Times* (February 7): Cl.
- Lanahan, L. 2002. *Beyond School-Level Internet Access: Support for Instructional Use of Technology. Issue Brief* [online]. Washington: U. S. Department of Education, National Center for Education Statistics [cit. 20. 2. 2011]. Dostupné z <http://nces.ed.gov/pubsearch/pubsinfo.asp?pubid=2002029>
- Lee, S. J. 2009. „Online communication and adolescent social ties: Who benefits more from Internet use?“ *Journal of Computer-Mediated Communication* 14: 509–531.
- Lei, W., M. R. Gibbs, S. Chang. 2008. „Rethinking the Digital Divide.“ Pp. 541–550 in A. Mills, S. Huff (eds.). *Creating the future transforming research into practice: proceedings of the 19th Australasian Conference on Information Systems, 3–5 December 2008*. Christchurch: University of Canterbury.
- Lenhart, A., et al. 2000. *Who's Not Online: 57 % of Those Without Internet Access Say They Do Not Plan To Log On*. [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project [cit. 16. 11. 2007]. Dostupné z <http://www.pewinternet.org/Reports/2000/Whos-Not-Online.aspx>
- Lenhart, A., et al. 2003. *The Ever-Shifting Internet Population: A New Look at Internet Access and the Digital Divide*. [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project [cit. 29. 08. 2010]. Dostupné z <http://www.pewinternet.org/Reports/2003/The-EverShifting-Internet-Population-A-new-look-at-Internet-access-and-the-digital-divide.aspx>
- Lenhart, A., J. B. Horrigan. 2003. „Re-Visualizing the Digital Divide as a Digital Spectrum.“ *IT&Society* 1 (5): 23–39.
- Lenhart, A., et al. 2010. *Social Media & Mobile Internet Use Among Teens and Young Adults*. [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project [cit. 04. 02. 2010]. Dostupné z <http://www.pewinternet.org/Reports/2010/Social-Media-and-Young-Adults.aspx>
- Lenhart, A., M. Madden, P. Hitlin. 2005. *Teens and Technology*. [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project [cit. 14. 10. 2010]. Dostupné z <http://www.pewinternet.org/Reports/2005/Teens-and-Technology.aspx>
- Lévi-Strauss, C. 2006. *Strukturální antropologie*. Praha: Argo.
- Lévy, P. 2000. *Kyberkultura: Zpráva pro Radu Evropy v rámci projektu „Nové technologie: Kulturní spolupráce a komunikace“*. Praha: Karolinum.
- Leye, V. 2007. „UNESCO, ICT corporations and the passion of ICT for development: modernization resurrected.“ *Media, Culture & Society* 29 (6): 972–993.
- Lindsay, C. 2005. „Employability, Services for Unemployed Job Seekers and the Digital Divide.“ *Urban Studies* 42 (2): 325–39.
- Livingstone, G., K. Parker, S. Fox. 2009. *Latinos Online, 2006–2008: Narrowing the Gap*. [online]. Washington: Pew Hispanic Center [cit. 4. 8. 2011]. Dostupné z <http://pewhispanic.org/reports/report.php?ReportID=73>
- Livingstone, S., E. Helsper. 2007. „Gradations in digital inclusion: children, young people and the digital divide.“ *New Media & Society* 9 (4): 671–696.
- Loges, W. E., J.-Y. Jung. 2001. „Exploring the digital divide: Internet connectedness and age.“ *Communication Research* 28 (4): 536–562.
- Losch, S. C. 2003. „Gender and educational digital gaps: 1983–2000.“ *IT&Society* 1 (5): 65–71.
- Luhmann, N. 2002. *Láska jako vášeň / Paradigm Lost*. Praha: Prostor.
- Lupač, P. 2005. *Sociologie a sociotechnologie: Sociální konstrukce Internetu*. Nepublikovaná diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Katedra sociologie.
- Lupač, P. 2011a. *Mýty (a realita) digitální generace. Realita (a mýty) digitální generace*. *Lupa.cz* [online] 25. 3. a 1. 4. 2011, [cit. 8. 4. 2011]. Dostupné z <http://www.lupa.cz/autori/petr-lupac/>
- Lupač, P. 2011b. „Building up critical theory of the information society: Incomplete mission.“ *Masaryk University Journal of Law and Technology* 3 (2): 339–344.
- Lupač, P. 2013. „Užívání Internetu a sociabilita: Kořeny, vývoj a současnost výzkumu.“ *Mediální Studia* (3): 254–273.

- Lupač, Petr. 2014. „Are Nonusers Socially Disadvantaged? A New Evidence from the Czech Republic.“ [online]. Příspěvek přednesený na konferenci *12th International Conference Cyberspace 2014*. Brno, 29. 11. 2014 [cit. 10. 02. 2015]. Dostupné z <http://www.slideshare.net/petrlupac/are-nonusers-socially-disadvantaged>
- Lupač, P., J. Sládek. 2007. „Městská otázka a Informační věk v díle Manuela Castellse.“ Pp. 178–211 in J. Šubrt (ed.). *Soudobá sociologie I – Teoretické koncepty a jejich autoři*. Praha: Karolinum.
- Lupač, P., J. Sládek. 2008. „The deepening of the digital divide in the Czech republic.“ *Cyberpsychology, Journal of Psychosocial Research on Cyberspace* [online] 2 (1) [cit. 11. 6. 2011]. Dostupné z <http://www.cyberpsychology.eu>
- Lyon, D. 2000. „The Net, the Self and the Future.“ *Prometheus* 3: 56–68.
- Macek, O. 2012. *Digitální propast jako forma sociální nerovnosti v ČR: problém nepřipojených*. Nепublikovaná bakalářská práce. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Katedra sociologie
- Macionis, J. C. 2008. *Sociology, Pearson International Edition*. London, Singapur: Pearson Prentice Hall.
- MacKenzie, D. 1984. „Marx and the Machine.“ *Technology and Culture* 25 (3): 473–502.
- Madden, K. 2006. *Data Memo: Internet Penetration and Impact*. [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project [cit. 14. 11. 2007]. Dostupné z http://www.pewinternet.org/-/media/Files/Reports/2006/PIP_Internet_Impact.pdf
- Mahajan, V., R. A. Peterson. 1985. *Models for Innovation Diffusion Sage University Papers Series. Quantitative Applications in the Social Sciences; No. 07-048*. London a New Delhi: Sage.
- Mansell, R. 2002. „From Digital Divides to Digital Entitlements in Knowledge Societies.“ *Current Sociology* 50 (3): 407–426.
- Martin, S. 2003. „Is the digital divide really closing? A critique of inequality measurement in A Nation Online.“ *IT&Society* 1 (4): 1–13.
- Martin, S., J. P. Robinson. 2004. „The income divide: An international perspective.“ *IT&Society* 1 (7): 1–20.
- Martin, S., J. P. Robinson. 2007. „The income digital divide: trends and predictions for levels of Internet use.“ *Social Problems* 54 (1): 1–22.
- Marx, K. 1958. „Bída filosofie: Odpověď na ‚Filosofii bídy‘ pana Proudhona.“ Pp. 83–196 in K. Marx, B. Engels. *Spisy, sv. 4*. Praha: SNPL.
- Maříková, H., R. Radimská. 2003. *Podpora využívání rodičovské dovolené muži*. [online]. Praha: SoÚ AV [cit. 5. 9. 2012]. Dostupné z <http://evropskyrok.vlada.cz/assets/ppov/rada-pro-rovne-prilezitosti/oddeleni/dokumenty/rodivovska-dovolena.pdf>
- Mason, S. M., K. L. Hacker. 2003. „Applying communication theory to digital divide research.“ *IT&Society* 1 (5): 40–55.
- Masuda, Y. 1981. *The Information Society as Post-Industrial Society*. Bethesda: World Future Society.
- Matei, S., S. J. Ball-Rokeach, 2002. „Belonging in Geographic, Ethnic, and Internet Spaces.“ Pp. 404–427 in B. Wellman, C. Haythornthwaite (eds.). *The Internet in Everyday Life*. Oxford: Blackwell Publishing.
- May, Ch. 2002. *The Information Society: A Sceptical View*. Oxford: Polity Press.
- Mayberry, L. S., et al. 2011. „Bridging the Digital Divide in Diabetes: Family Support and Implications for Health Literacy.“ *Diabetes Technology & Therapeutics* 13 (10): 1005–1012.
- McLuhan, M. 2000. *Člověk, média a elektronická kultura: výbor z díla*. Brno: Jota.
- McKenzie, K. 2007. „Digital divides: The implications for social inclusion.“ *Learning Disability Practice* 10 (6): 16–21.
- McQuail, D. 1999. *Úvod do teorie masové komunikace*. Praha: Portál.
- McQuail, D. 2009. *Úvod do teorie masové komunikace. 2., rozšířené a přepracované vydání*. Praha: Portál.
- Menou, M. J. 2001a. „The global digital divide; beyond hiCTeria.“ *Aslib Proceedings* 53 (4): 112–114.
- Menou, M. J. 2001b. *Digital and Social Equity? Opportunities and Threats on the Road to Empowerment*. [online]. Dubrovnik: LIDA 2001 Annual Course and Conference, Libraries in the Digital Age [cit. 20. 7. 2011]. Dostupné z <http://www.ffzg.hr/infoz/lida/lida2001/present/menou.rtf>
- Mesch, G., I. Talmud. 2008. „Cultural differences in communication technology use: Adolescent Jews and Arabs in Israel.“ Pp. 313–324 in J. E. Katz (ed.). *Handbook of Mobile Communication Studies*. Cambridge, London: MIT Press.
- Ministerstvo informatiky České republiky, STEM/MARK (MIČR a STEM/MARK). 2005. *Výzkum informační gramotnosti; prezentace hlavních výsledků výzkumu*. [powerpointová prezentace]. Praha, 25. srpna [cit. 20. 1. 2007]. Dostupné z http://aplikace.mvcr.cz/archiv2008/micr/images/dokumenty/prezentace_vyzkumig.ppt
- Ministerstvo informatiky České republiky, STEM/MARK (MIČR a STEM/MARK). 2006. *Information Literacy In a Nutshell; ... market research*. [powerpointová prezentace]. May [cit. 25. 1. 2008]. Dostupné z <http://www.oecd.org/dataoecd/16/5/36988619.pdf>

- Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy (MŠMT). 2014. *Strategie digitálního vzdělávání do roku 2020*. Praha: MŠMT.
- Mitchell, W. J. 1995. *City of Bits: Space, Place and the Infobahn*. London: Cambridge.
- Montagnier, P., G. Vickery. 2007. *Working Party on the Information Economy: Broadband and ICT Access and Use by Household and Individuals*. [online]. OECD, Directorate for Science, Technology, and Industry, Committee for Information, Computer and Communication Policy [cit. 20. 8. 2011]. Dostupné z www.oecd.org/dataoecd/44/11/39869349.pdf
- Moodley, G. 2005. *Critical Analysis of the Post-apartheid South African Government's Discourse on Information and Communication Technologies (ICTs), Poverty and Development*. Stellenbosch: Nepublikovaná disertační práce. University of Stellenbosch, the School of Public Management and Planning.
- Morahan-Martin, J., P. Schumacher. 2003. „Loneliness and Social Uses of the Internet.“ *Computers in Human Behavior* 19 (6): 659–71.
- Mossberger, K., C. J. Tolbert, M. Stansbury. 2003. *Virtual Inequality: Beyond the Digital Divide*. Washington: Georgetown University Press.
- Mossberger, K., C. J. Tolbert, R. S. McNeal. 2008. *Digital Citizenship: The Internet, Society, and Participation*. Cambridge, London: MIT Press.
- Murdock, D. 2000. *Digital Divide? What Digital Divide?* [online]. Washington: Cato Institute [cit. 26. 8. 2010]. Dostupné z http://www.cato.org/pub_display.php?pub_id=4678
- Musil, J. 2003. „Proměny urbánní sociologie ve Spojených státech a Evropě 1950–2000.“ *Sociologický časopis* 39 (2): 137–167.
- National Telecommunications and Information Administration (NTIA). 1995. *Falling Through the Net: A Survey of the 'Have Nots' in Rural and Urban America*. [online]. Washington: US Department of Commerce [cit. 15. 11. 2007]. Dostupné z <http://www.ntia.doc.gov/ntiahome/fallingthru.html>
- National Telecommunications and Information Administration (NTIA). 1998. *Falling Through the Net II: New Data on the Digital Divide*. [online]. Washington: US Department of Commerce [cit. 15. 11. 2007]. Dostupné z <http://www.ntia.doc.gov/ntiahome/net2/>
- National Telecommunications and Information Administration (NTIA). 1999. *Falling Through the Net: Defining digital divide*. [online]. Washington: US Department of Commerce [cit. 15. 11. 2007]. Dostupné z <http://www.ntia.doc.gov/ntiahome/fttn99/>
- National Telecommunications and Information Administration (NTIA). 2000. *Falling through the Net: Toward digital inclusion*. [online]. Washington: US Department of Commerce [cit. 15. 11. 2007]. Dostupné z <http://www.ntia.doc.gov/ntiahome/fttn00/contents00.html>
- National Telecommunications and Information Administration (NTIA). 2002. *A nation online: How Americans are expanding their use of the Internet*. [online]. Washington: US Department of Commerce [cit. 15. 11. 2007]. Dostupné z http://www.ntia.doc.gov/ntiahome/dn/nationonline_020502.htm
- Negroponte, N. 1995. *Being Digital*. New York: Vintage Books.
- Newhagen, J. E., E. P. Bucy. 2003. „Routes to media access.“ Pp. 3–23 in E. P. Bucy, J. E. Newhagen (eds.). *Media Access: Social and Psychological Dimensions of New Technology Use*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Ngyuen, A., M. Western. 2007. „Socio-structural correlates of online news and information adoption/use: Implications for the digital divide.“ *Journal of Sociology* 43 (2): 167–185.
- Nie, N. H. 2001. „Sociability, interpersonal relations, and the Internet: Reconciling conflicting findings.“ *The American Behavioral Scientist* 45 (3): 420–435.
- Nie, N. H., D. S. Hillygus. 2002. „The impact of Internet use on sociability: Time-diary findings.“ *IT&Society* 1 (1): 1–20.
- Nie, N. H., D. S. Hillygus, L. Erbring. 2002. „Internet Use, Interpersonal Relations, and Sociability: A Time Diary Study.“ Pp. 216–243 in B. Wellman, C. Haythornthwaite (eds.). *The Internet in Everyday Life*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Noce, A. A., L. McKeown. 2005. „A new benchmark for Internet use: A logistic modeling of factors influencing Internet use in Canada.“ *Government Information Quarterly* 25: 462–476.
- Norris, P. 2001. *Digital Divide: Civic Engagement, Information Poverty, and the Internet Worldwide*. New York: Cambridge University Press.
- Novák, M. 2005. „Mezi primátem ekonomiky a politickým rozvojem.“ *Sociologický časopis* 41 (5): 801–821.
- OECD, ISOC, UNESCO. 2013. „The Relationship between Local Content, Internet Development and Access Prices“, *OECD Digital Economy Papers*, No. 217. [online]. OECD Publishing [cit. 8. 2. 2015]. Dostupné z http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CI/CI/pdf/local_content_study.pdf
- O'Hara, K., D. Stevens. 2006. *Inequality.com: Power, Poverty and the Digital Divide*. Oxford: Oneworld.
- Ono, H., M. Zavodny. 2003. „Gender and the Internet.“ *Social Science Quarterly* 84 (1): 111–121.

- Organizace Spojených Národů (OSN). 2005. *The Digital Divide: ICT Development Indices 2004*. New York, Geneva: United Nations.
- Organizace Spojených Národů (OSN). 2006. *The Digital Divide Report: ICT Diffusion Index 2005*. New York, Geneva: United Nations.
- Overå, R. 2008. „Mobile Traders and Mobile Phones in Ghana.“ Pp. 43–54 in J. E. Katz (ed.). *Handbook of Mobile Communication Studies*. Cambridge, London: MIT Press.
- Parker, E.B. 2000. „Closing the digital divide in rural America.“ *Telecommunications Policy* 24 (4): 281–290.
- Peng, G. 2010. „Critical mass, diffusion channels and digital divide.“ *The Journal of Computer Information Systems* 50 (3): 63–71.
- Perkins, R., E. Neumayer. 2011. „Is the Internet really new after all? The determinants of telecommunications diffusion in historical perspective.“ *The Professional Geographer* 63 (1): 55–72.
- Petrusek, M. 2005. „Univerzity v epoše tzv. společnosti vědění.“ *AULA* 13 (2): 13–19.
- Petrusek, M. 2006. *Společnosti pozdní doby*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Petrusek, M. 2009. *Základy sociologie*. Praha: Akademie veřejné správy.
- Pew Research Center for the People & the Press. 2010. *Americans Spending More Time Following the News; Ideological News Sources: Who Watches and Why*. [online]. Washington [cit. 3. 3. 2011]. Dostupné z <http://www.people-press.org/2010/09/12/americans-spending-more-time-following-the-news/>
- Pintér, R. 2008. „Towards Getting to Know Information Society.“ Pp. 11–28 in R. Pintér (ed.). *Information Society: From Theory to Political Practice. Coursebook*. Budapest: Gondolat – Új Mandátum.
- Pitkow, J., C. Kehoe. 1995. „Results from the Third WWW User Survey.“ *The World Wide Web Journal* 1 (1).
- Pitkow, J., M. M. Recker. 1995. „Using the Web as a survey tool: Results from the second WWW user survey.“ *Journal of Computer Networks and ISDN systems* 27 (6): 809–822.
- Pongs, A. 2000. *V jaké společnosti vlastně žijeme?* Praha: ISV.
- Porat, M. U. 1977. „The Information Economy: Definition and Measurement.“ *OT Special Publication* 77–12 (1): 282.
- Poster, M. 1990. *The Mode of Information: Poststructuralism and Contexts*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Poushter, P., et al. 2015. *Internet Seen as Positive Influence on Education but Negative Influence on Morality in Emerging and Developing Nations*. [online]. Washington: Pew Research Center [cit. 8. 6. 2015]. Dostupné z <http://www.pewglobal.org/files/2015/03/Pew-Research-Center-Technology-Report-FINAL-March-19-20151.pdf>
- Powel, A. C. 2001. „Falling for the Gap: Whatever Happened to the Digital Divide?“ Pp. 309–314 in B. M. Compaine (ed.). *The Digital Divide: Facing a Crisis or Creating a Myth?* Cambridge: MIT.
- Prensky, M. 2001. „Digital Natives, Digital Immigrants.“ *On The Horizon* 9 (5): 1–6.
- Prensky, M. 2015. *Marc Prensky: www.marcprensky.com*. [online]. [cit. 8. 2. 2015]. Dostupné z <http://www.marcprensky.com/>
- Prescott, M. B., S. A. Conger. 1995. „Information technology innovations: a classification by IT locus of impact and research approach.“ *ACM SIGMIS Database* 26 (2–3): 20–41.
- Prior, M. 2005. „News vs. entertainment: How increasing media choice widens gaps in political knowledge and turnout.“ *American Journal of Political Science* 49 (3): 577–592.
- Purcell, K. 2011. *Search and email still top the list of most popular online activities: Two activities nearly universal among adult internet users*. [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project [cit. 8. 2. 2015]. Dostupné z http://www.pewinternet.org/files/old-media/Files/Reports/2011/PIP_Search-and-Email.pdf
- Putnam, R. D. 2000. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Quan-Haase, A., B. Wellman, J. C. Witte, K. N. Hampton. 2002. „Capitalizing on the Net: Social Contact, Civic Engagement, and Sense of Community.“ Pp. 291–324 in B. Wellman, C. Haythornthwaite (eds.). *The Internet in Everyday Life*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Raban, D. R., A. Gordon, D. Geifman. 2011. „THE INFORMATION SOCIETY: The Development of a Scientific Specialty.“ *Information, Communication & Society* 14 (3): 375–399.
- Radecký, A. 2008. „Technologie pomohou chránit životní prostředí a získávat pitnou vodu.“ *Business World* (14. 2.).
- Rainie, L., Wellman, B. 2012. *Networked: The New Social Operating System*. Cambridge, London: MIT Press.
- Rainie, L., et al. 2000. *Tracking Online Life. How Women Use the Internet to Cultivate Relationships With Family and Friends*. [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project [cit. 16. 11. 2007]. Dostupné z <http://www.pewinternet.org/Reports/2000/Tracking-Online-Life.aspx>
- RapidSMS. 2015. *RapidSMS Projects*. [online]. [n. l.]: RapidSMS [cit. 2. 2. 2015]. Dostupné z: <https://www.rapidsms.org/projects/>

- Reddick, A., C. Boucher, M. Groseillier. 2000. *The Dual Digital Divide: The Information Highway in Canada*. Ottawa: Public Interest Advocacy Centre.
- Reisdorf, B. C. 2011. „Non-adoption of the Internet in Great Britain and Sweden: A cross-national comparison.“ *Information, Communication & Society* 14 (3): 400–420.
- Rheingold, H. 2000. *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. Cambridge: MIT Press.
- Rice, R. E., J. E. Katz. 2003. „Comparing internet and mobile phone usage: digital divides of usage, adoption, and dropouts.“ *Telecommunications Policy* 27: 597–623.
- Roach, R. 2007. „Expanding access: with the United States lagging behind other industrialized nations in broadband Internet service, one public-minded firm proposes a radical plan. (M2Z Networks Inc.).“ *Diverse Issues in Higher Education* 24 (2).
- Robinson, J. P., P. DiMaggio, E. Hargittai. 2003. „New Social survey perspectives on the digital divide.“ *IT&Society* 1 (5): 1–22.
- Robinson, J. P., J. de Haan. 2006. „Information technology and family time displacement.“ Pp. 51–69 in R. Kraut, M. Brynin, S. Kiesler (eds.). *Computers, Phones and the Internet: Domesticating Information Technology*. Oxford: Oxford University Press.
- Robinson, J. P., M. Kestnbaum, A. Nuestadt, S. A. Alvarez. 2002. „The Internet and Other Uses of Time.“ Pp. 244–262 in B. Wellman, C. Haythornthwaite (eds.). *The Internet in Everyday Life*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Robinson, J. P., N. H. Nie. 2002. „Introduction to IT&Society: Sociability.“ *IT&Society* 1 (1): 1–11.
- Robinson, L. 2009. „A taste for the necessary: A Bourdieuan approach to digital inequality.“ *Information, Communication & Society* 12 (4): 488–507.
- Rockwell, S. C., L. Singleton. 2002. „The effects of computer anxiety and communication apprehension on the adoption and utilization of the Internet.“ *The Electronic Journal of Communication / La Revue Electronique de Communication* [online] 12 (1&2) [cit. 7. 9. 2011]. Dostupné z <http://www.cios.org/EJCPUBLIC/012/1/01212.html>
- Rojas, V., et al. 2003. „Communities, Cultural Capital, and the Digital Divide.“ Pp. 107–130 in E. P. Bucy, J. E. Newhagen (eds.). *Media Access: Social and Psychological Dimensions of New Technology Use*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Rogers, E. M. 1986. *Communication Technology: The New Media in Society*. New York: The Free Press.
- Rogers, E. M. 2001. „The digital divide.“ *Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies* 7 (4): 96–111.
- Rogers, E. M. 2003. *Diffusion of Innovations*. New York: The Free Press.
- Roszak, T. 1994. *The Cult of Information: A Neo-Luddite Treatise on High-Tech, Artificial Intelligence, and the True Art of Thinking*. Los Angeles, London: University of California Press.
- Sak, P. et al. 2007. *Člověk a vzdělání v informační společnosti: vzdělávání a život v komputerovaném světě*. Praha: Portál.
- Salaff, J. F. 2002. „Where home is the office: The new form of flexible work.“ Pp. 464–495 in B. Wellman, C. Haythornthwaite (eds.). *The Internet in Everyday Life*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Samuelson, R. J. 2002. „Debunking the Digital Divide.“ *The Washington Post* (March 20): A33 a *Newsweek International* (March 25): 9.
- Sassen, S. 1991. *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton: Princeton University Press.
- Sassen, S. 1998. *Globalization and Its Discontents: Essays on the New Mobility of People and Money*. New York: The New Press.
- Sassen, S. 2001. „The Topoi of e-space: Global cities and global value chains.“ Pp. 24–35 in S. Sengupt, G. Lovink (eds.). *Sarai Reader 2001: The Public Domain*. Amsterdam: Waag Society for Old & New Media.
- Sassen, S. 2002. „Locating Cities on Global Circuits.“ Pp. 1–36 in S. Sassen (ed.). *Global Networks Linked Cities*. London, New York: Routledge.
- Sassen, S. 2006. *Territory, Authority, Rights: From Medieval to Global Assemblages*. Princeton, Woodstock: Princeton University Press.
- Satchell, Ch., P. Dourish. 2009. „Beyond the User: Use and Non-Use in HCI.“ Pp. 9–16 in *OZCHI, 09: Proceedings of the 21st Annual Conference of the Australian Computer-Human Interaction Special Interest Group: Design: Open 24/7*. Melbourne: ACM.
- Saunders, P. 2004. „The Urban as a Spatial Unit of Collective Consumption.“ Pp. 82–114 in F. Webster, B. Dimitriou (eds.). *Manuel Castells, Vol. 1*. Thousand Oaks, London: Sage.
- Sciadas, G. 2002. *Unveiling the Digital Divide*. Ottawa: Statistics Canada – Science, Innovation and Electronic Information Division.
- Selwyn, N. 2003. „Apart from technology: understanding people’s non-use of information and communication technologies in everyday life.“ *Technology in Society* 25: 97–116.
- Selwyn, N. 2004. „Reconsidering political and popular understandings of the digital divide.“ *New Media and Society* 6 (3): 341–362.
- Selwyn, N. 2009. „The digital native – myth and reality.“ *Aslib Proceedings: New Information Perspectives* 61 (4): 364–379.

- Seng, B., A. Hesmathi. 2010. „Digital divide and its variations amongst OECD, NIE and ASEAN countries.“ *TEMEP Discussion Papers* [online] 55. [cit. 15. 8. 2011]. Dostupné z <ftp://147.46.237.98/DP-55.pdf>
- Servon, L. 2002. *Bridging the Digital Divide: Technology, Community and Public Policy*. Oxford: Blackwell.
- Shaikh, A. 2009. „One Laptop Per Child – The Dream is Over.“ *UN Dispatch* [online]. [cit. 22. 8. 2011]. Dostupné z <http://www.undispatch.com/one-laptop-per-child-the-dream-is-over>
- Shim, M. 2008. „Connecting internet use with gaps in cancer knowledge.“ *Health Communicatio* 23: 448–461.
- Schement, J. R. 2001. „Of Gaps by Which Democracy We Measure.“ Pp. 303–307 in B. M. Compaine (ed.). *The Digital Divide: Facing a Crisis or Creating a Myth?* Cambridge: MIT.
- Schiller, H. 1996. *Information Inequality: The Deepening Social Crisis in America*. New York: Routledge.
- Schleife, K. 2010. „What really matters: Regional versus individual determinants of the digital divide in Germany.“ *Research Policy* 39: 173–185.
- Schmid, J., J. Šubrt. 2010. „Analýza sociálních sítí.“ Pp. 332–363 in J. Šubrt (ed.). *Soudobá sociologie IV (Aktuální a každodenní)*. Praha: Karolinum.
- Schneiderman, B. 2003. „Universal Usability: Pushing Human–Computer Interaction Research to Empower Every Citizen.“ Pp. 255–266 in E. P. Bucy, J. E. Newhagen (eds.). *Media Access: Social and Psychological Dimensions of New Technology Use*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Schumpeter, J. A. 2008. *Capitalism, Socialism, and Democracy. Harper Perennial Modern Thought Edition*. New York: Harper & Brothers.
- Simons, J. 2001. „Cheap Computers Bridge Digital Divide.“ Pp. 289–298 in B. M. Compaine (ed.). *The Digital Divide: Facing a Crisis or Creating a Myth?* Cambridge: MIT.
- Sklair, L. 1994. „Capitalism and Development in Global Perspective.“ Pp. 165–185 in L. Sklair (ed.). *Capitalism & Development*. London, New York: Routledge.
- Smith, A. 2010a. *Home Broadband 2010*. [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project [cit. 20. 8. 2010]. Dostupné z <http://pewinternet.org/Reports/2010/Home-Broadband-2010.aspx>
- Smith, A. 2010b. *Mobile Access 2010*. [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project [cit. 22. 8. 2011]. Dostupné z <http://pewinternet.org/Reports/2010/Reputation-Management.aspx>
- Spitzer, M. 2014. *Digitální demence: jak připravujeme sami sebe a naše děti o rozum*. Brno: Host.
- Spooner, T., et al. 2000. *African-Americans and the Internet*. [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project, 2000 [cit. 16. 11. 2007]. Dostupné z <http://www.pewinternet.org>
- Standage, T. 1998. *The Victorian Internet: The Remarkable Story of the Telegraph and the Nineteenth Century's On-Line Pioneers*. New York: Walker & Company.
- Statistical Research and Training Institute. 2012. „Japan Statistical Yearbook 2012: Chapter 11 Information and Communication / Science and Technology.“ [online]. Tokyo: Ministry of Internal Affairs and Communication, Statistics Bureau [cit. 13. 1. 2013]. Dostupné z <http://www.stat.go.jp/english/data/nenkan/back61/1431-11.htm>
- Statistics Denmark. 2012. [online]. København: Denmark Statistik [cit. 14. 8. 2012]. Dostupné z <http://www.dst.dk>
- Statistics Iceland. 2012. *Statistics, tourism, transport and information technology*. [online]. Reykjavík: Statistics Iceland [cit. 14. 8. 2012]. Dostupné z <http://www.static.is/Statistics/Tourism,-transport-and-informati/Information-technology>
- Stehr, N. 2000. „Deciphering information technologies: Moderns societies as networks.“ *European Journal of Social Theory* 3 (1): 83–94.
- Steinfeld, C., J. L. Salvaggio. 1989. „Toward a Definition of the Information Society.“ Pp. 1–14 in J. L. Salvaggio (ed.). *The Information Society: Economic, Social and Structural Issues*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.
- Stepanikova, I., N. H. Nie, X. He. 2010. „Time on the Internet at home, loneliness, and life satisfaction: Evidence from panel time-diary data.“ *Computers in Human Behavior* 26: 329–338.
- Stevenson, S. 2009. „Digital divide: A discursive move away from the real inequities.“ *The Information Society* 25 (1): 1–22.
- Steyaert, J. 2002. „Inequality and the Digital Divide: Myths and Realities.“ Pp. 199–211 in S. Hick, J. McNutt (eds.). *Advocacy, Activism and the Internet: Community Organization and Social Policy*. Chicago: Lyceum Press.
- Suša, O. 2001. „The risk consequences of information society.“ *Science, Technology, Society* 10 (2–3): 131–148.
- Suša, O. 2005. „Informační technologie, globalizace, prostory moci.“ Pp. 241–260 in M. Hrubec (ed.). *Globální spravedlnost a demokracie*. Praha: Filosofia.

- Suša, O. 2010. *Globalizace v sociálních souvislostech současnosti: Diagnóza a analýza*. Praha: Filosofia.
- Swiss Federal Statistical Office. 2012. [online]. Neuchâtel: Federal Statistical Office [cit. 14. 8. 2012]. Dostupné z <http://www.bfs.admin.ch/bfs/portal/en/index.html>
- Šmahel, D., B. Brown, L. Blinka. 2012. „Associations between online friendship and Internet addiction among adolescents and emerging adults.“ *Developmental Psychology* 48 (2): 381–388.
- Šmahel, D., P. Lupač. 2007. *The Internet in the Czech Republic 2006*. [online]. Brno: Masarykova univerzita, Institut výzkumu dětí, mládeže a rodiny [cit. 20. 11. 2012]. Dostupné z www.worldinternetproject.net
- Šmahel, D., P. Lupač. 2008. *The Internet in the Czech Republic 2008: Four Years of WIP in the Czech Republic*. [online]. Brno: Masarykova univerzita, Institut výzkumu dětí, mládeže a rodiny [cit. 20. 11. 2012]. Dostupné z www.worldinternetproject.net
- Tapia, A., L. Kvasny, J. Ortiz. 2011. „A critical discourse analysis of three US municipal wireless network initiatives for enhancing social inclusion.“ *Telematics and Informatics* 28 (3): 215–226.
- Tapscott, D. 1998. *Growing Up Digital: The Rise of the Net Generation*. New York: McGraw-Hill.
- The Journal of Blacks in Higher Education*. 2004a. „The racial digital divide: A narrowing rift in the classroom but still a chasm in the American home.“ *The Journal of Blacks in Higher Education* (44): 34–35.
- The Journal of Blacks in Higher Education*. 2004b. „The racial digital divide just won't go away.“ *The Journal of Blacks in Higher Education* (46): 36–37.
- The White House, Office of The Press Secretary. 2000. *President Clinton's New Markets Trip: From Digital Divide to Digital Opportunity*. [online]. Washington: The White House, Office of the Press Secretary [cit. 26. 11. 2007]. Dostupné z <http://clinton4.nara.gov/WH/New/html/20000404.html>
- Thierer, A. „How free computers are filling the digital divide.“ *Heritage Foundation Backgrounder* [online]. [cit. 13. 7. 2011]. Dostupné z <http://www.heritage.org/research/reports/2000/04/how-free-computers-are-filling-the-digital-divide>
- Thomas, F. 2003. *Internet Dropouts – an Essay in Cultural Diversity: The Good, the Bad and the Irrelevant*. [online]. Helsinki: COST 269 User Aspects of ICT [cit. 5. 9. 2011]. Dostupné z http://www.slideshare.net/ftr_/thomas-internet-dropouts
- Thompson, M. 2004. „Discourse, ‚Development‘ & the ‚Digital Divide‘: ICT & the World Bank.“ *Review of African Political Economy* 31 (99): 103–123.
- Thompson, W. E., J. V. Hickey. 2011. *Society in Focus: An Introduction to Sociology, 7th ed., 2010 Census Update*. Boston: Pearson.
- Tickamyer, A. R. 2000. „Space matters! Spatial inequality in future sociology.“ *Contemporary Sociology* 29 (6): 805–813.
- Tichenor, P. J., G. A. Donohue, C. N. Olien. 1970. „Mass media flow and differential growth in knowledge.“ *Public Opinion Quarterly* 34: 159–170.
- Tilly, Ch. 1985. „Review.“ *British Journal of Sociology* 36 (2): 294–295.
- Toffler, A. 1981. *The Third Way. Bantam edition*. New York: Bantam Books.
- Tongia, R., E. J. Wilson. 2011. „The Flip Side of Metcalfe's Law: Multiple and Growing Costs of Network Exclusion.“ *International Journal of Communication* 5: 665–681.
- Touraine, A. 1974. *The Post-industrial Society: Tomorrow's Social History: Classes, Conflicts and Culture in the Programmed Society*. London: Random House.
- Touraine, A. 1981. *The Voice and The Eye: An Analysis of Social Movements*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Touraine, A. 1997. *What is democracy?* Boulder, Oxford: Westview Press.
- Tuomi, I. 2000. *Beyond the Digital Divide*. [online]. [cit. 13. 7. 2010]. Dostupné z <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.88.9829&rep=rep1&type=pdf>
- UNESCO. 1999. „Talking to... Manuel Castells: The Citizen versus the Machine.“ *UNESCO Courier*: 46–50.
- United Nations Development Programme (UNDP). 1999. *Human Development Report 1999*. Oxford: Oxford University Press.
- University of California, Los Angeles, Center for Communication Policy (UCLA). 2003. *The UCLA Internet report 2003: Surveying the Digital Future, Year Three*. [online]. Los Angeles: UCLA Center for Communication Policy [cit. 23. 1. 2008]. Dostupné z http://www.digitalcenter.org/wp-content/uploads/2013/02/2003_digital_future_report-year3.pdf
- University of California, Los Angeles, Center for Communication Policy (UCLA). 2004. *The UCLA Internet report 2004: Surveying the Digital Future, Year Four*. Los Angeles: UCLA Center for Communication Policy [cit. 23. 1. 2008]. Dostupné z http://www.digitalcenter.org/wp-content/uploads/2013/02/2004_digital_future_report-year4.pdf
- USA. 1934. *Communications Act of 1934*. [online]. Washington [cit. 2. 10. 2012]. Dostupné z <http://transition.fcc.gov/Reports/1934new.pdf>

- USA. 1996. *Telecommunications Act of 1996*. [online]. Washington [cit. 2. 10. 2012]. Dostupné z <http://transition.fcc.gov/Reports/tcom1996.txt>
- Ústav pro informace ve vzdělávání. 2012. *Mezinárodní výzkum dospělých: Předpoklady úspěchu v práci a v životě*. [online]. Praha: Ústav pro informace ve vzdělávání [cit. 2. 10. 2012]. Dostupné z <http://www.piaac.cz>
- Valadez, J. R., R. Durán. 2007. „Redefining the digital divide: beyond access to computers and the Internet.“ *The High School Journal* 90 (3): 31–44.
- Valentine, G., S. Holloway, N. Bingham. 2002. „The digital generation?: Children, ICT and the everyday nature of social exclusion.“ *Antipode* 34 (2): 296–315.
- van Ark, B., A. Gupta, A. A. Erumban. 2011. „Measuring the Contribution of ICT to Economic Growth.“ Pp. 10–34 in B. van Ark (ed.) *The Linked World: How ICT is Transforming Societies, Cultures and Economies*. Madrid: Ariel a Fundación Telefónica.
- van Deursen, A. J. A. M., C. Courtois, J. A. G. M. van Dijk. 2014. „Internet Skills, Sources of Support, and Benefiting From Internet Use.“ *International Journal of Human-Computer Interaction* 30 (4): 278–90.
- van Deursen, A. J. A. M., E. J. Helsper, R. Eynon. 2014. *Measuring Digital Skills: From Digital Skills to Tangible Outcomes (project report)*. [online]. [cit. 9. 2. 2015]. Dostupné z www.oii.ox.ac.uk/research/projects/?id=112
- van Deursen, A. J. A. M., S. van Diepen. 2013. „Information and strategic Internet skills of secondary students: A performance test.“ *Computers & Education* 63: 218–26
- van Deursen, A. J. A. M., J. A. G. M. van Dijk. 2009. „Using the Internet: Skill related problems in users' online behavior.“ *Interacting with Computers* 21 (5–6): 393–402.
- van Deursen, A. J. A. M., J. A. G. M. van Dijk. 2010. „Measuring Internet skills.“ *International Journal of Human-Computer Interaction* 26 (10): 891–916.
- van Deursen, A. J. A. M., J. A. G. M. van Dijk. 2011. „Internet Skills Performance Tests: Are People Ready for eHealth?“ *Journal of Medical Internet Research* [online] 13 (2). [cit. 14. 7. 2011]. Dostupné z <http://www.jmir.org/2011/2/e35/>
- van Deursen, A. J. A. M., J. A. G. M. van Dijk. 2012. „CTRL ALT DELETE. Lost productivity due to IT problems and inadequate computer skills in the workplace.“ Enschede: Universiteit Twente.
- van Deursen, A. J. A. M., J. A. G. M. van Dijk. 2014. „The digital divide shifts to differences in usage.“ *New Media & Society* 16 (3): 507–526.
- van Deursen, A. J. A. M., J. A. G. M. van Dijk, P. ten Klooster. 2015. „Increasing inequalities in what we do online: A longitudinal cross sectional analysis of Internet activities among the Dutch population (2010 to 2013) over gender, age, education, and income.“ *Telematics and Informatics* 32 (2): 259–272.
- van Deursen, A. J. A. M., J. A. G. M. van Dijk, O. Peters. 2011. „Rethinking Internet skills: The contribution of gender, age, education, Internet experience, and hours online to medium- and content-related Internet skills.“ *Poetics* 39: 125–144.
- van Dijk, J. A. G. M. 1997. „Widening information gaps and policies of prevention, Advice to the Information Society Forum of the European Commission, July 1997.“ *ChronicleWorld* [online]. [cit. 22. 8. 2011]. Dostupné z <http://www.chronicleworld.org/archive/infogap.htm>
- van Dijk, J. A. G. M. 1999. „The one-dimensional network society of Manuel Castells.“ *New Media & Society* 1 (1): 127–138.
- van Dijk, J. A. G. M. 2002. „A Framework for digital divide research.“ *Electronic Journal of Communication/Revue de Communication Electronique* [online] 12 (1&2). [cit. 14. 7. 2011]. Dostupné z <http://www.cios.org/www/ejc/v12n102.htm>
- van Dijk, J. A. G. M. 2005. *The Deepening Divide: Inequality in the Information Society*. Thousand Oaks: Sage.
- van Dijk, J. A. G. M. 2006a. *The Network Society: Social Aspects of New Media. Second edition*. London: Sage.
- van Dijk, J. A. G. M. 2006b. „Digital divide research, achievements, and shortcomings.“ *Poetics* 34 (4–5): 221–235.
- van Dijk, J. A. G. M. 2009. „One Europe, digitally divided.“ Pp. 288–304 in A. Chadwick, P. N. Howard (eds.). *Routledge Handbook of Internet Politics*. London, New York: Routledge.
- van Dijk, J. A. G. M., K. Hacker. 2003. „The digital divide as a complex and dynamic phenomenon.“ *The Information Society* 19: 315–326.
- van Dijk, J. A. G. M., A. J. A. M. van Deursen. 2014. *Digital Skills: Unlocking the Information Society*. New York: Palgrave Macmillan.
- Vehovar, V., et al. 2006. „Methodological challenges of digital divide measurements.“ *The Information Society* 22: 279–290.
- Venkatesh, V., S. A. Brown. 2001. „A longitudinal investigation of personal computers in homes: Adoption determinants and emerging challenges.“ *MIS Quarterly* 25 (1): 71–102.

- Vicente, M. R., A. J. Lopéz. 2011. „Assessing the regional digital divide across the European Union–27.“ *Telecommunications Policy* 35: 220–237.
- Vinaja, R. 2003. „The Economic and Social Impact of Electronic Commerce in Developing Countries.“ Pp. 22–32 in S. Lubbe, J. M. van Heerden (eds.). *The Economic and Social Impacts of E-Commerce*. Hershey, London: IGP.
- Wallis, C. 2006. „GenM: The Multitasking Generation.“ *TIME*. (27. března).
- Wang, K., Q. Liu. 2004. „Digital Divide: Adoption of Internet in China.“ *Chinese Journal of Management* 2: 215–225.
- Wang, H., B. Wellman. 2010. „Social connectivity in America: Changes in adult friendship network size from 2002 to 2007.“ *American Behavioral Scientist* 53 (8): 1148–1169.
- Warf, B. 2001. „Segueways into cyberspace: multiple geographies of the digital divide.“ *Environment and Planning B: Planning and Design* 28: 3–19.
- Warschauer, M. 2002. „Reconceptualizing the digital divide.“ *First Monday* [online] 7 (1). [cit. 14. 7. 2011]. Dostupné z <http://firstmonday.org/htbin/cgiwrap/bin/ojs/index.php/fm/article/viewArticle/967/888>
- Warschauer, M. 2003. *Technology and Social Inclusion: Rethinking the Digital Divide*. Cambridge, London: MIT Press.
- Warschauer, M., T. Matuchniak. 2010. „New Technology and Digital Worlds: Analyzing Evidence of Equity in Access, Use, and Outcomes.“ *Review of Research in Education* 34 (1): 179–225.
- Washington, J. 2011. „For minorities, new ‚digital divide‘ seen.“ *USA Today* [online]. Associated Press, 2011, 10. ledna [cit. 4. 8. 2011]. Dostupné z http://www.usatoday.com/tech/news/2011-01-10-minorities-online_N.htm#
- Waterman, P. 1999. „The brave new world of Manuel Castells: What on Earth (or in the Ether) is going on?“ *Development and Change* 30: 357–380.
- Weaver, C. K., T. Zorn, M. Richardson. 2010. „Goods not wanted.“ *Information, Communication & Society* 13 (5): 696–721.
- Webster, F. 1994. *Theories of the Information Society*. London, New York: Routledge.
- Webster, F. 2002. *Theories of the Information Society*. London, New York: Routledge.
- Webster, F. 2006. *Theories of the Information Society*. London, New York: Routledge.
- Wei, L., D. B. Hindman. 2011. „Does the Digital Divide Matter More? Comparing the Effects of New Media and Old Media Use on the Education-Based Knowledge Gap.“ *Mass Communication and Society* 14 (2): 216–35.
- Weidman, A. C., K. C. Fernandez, C. A. Levinson, A. A. Augustine, R. J. Larsen, T. L. Rodebaugh. 2012. „Compensatory Internet Use among Individuals Higher in Social Anxiety and Its Implications for Well-Being.“ *Personality and Individual Differences* 53 (3): 191–95.
- Wellman, B. 2001. „Physical place and CyberPlace: The rise of personalized networking.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 25 (2): 227–252.
- Wellman, B., A. Quan-Haase, J. C. Witte, K. N. Hampton. 2001. „Does the Internet increase, decrease, or supplement social capital? Social networks, participation, and community commitment.“ *American Behavioral Scientist* 45 (3): 436–455.
- Whitacre, B. E. 2010. „The Diffusion of Internet Technologies to Rural Communities: A Portrait of Broadband Supply and Demand.“ *American Behavioral Scientist* 53 (9): 1283–1303.
- Williams, D. 2006. „Virtual Cultivation: Online Worlds, Offline Perceptions.“ *Journal of Communication* 56 (1): 69–87.
- Willis, S., B. Tranter. 2006. „Beyond the ‚digital divide‘: Internet diffusion and inequality in Australia.“ *Journal of Sociology* 42 (1): 43–59.
- Wilson, K. R., J. S. Wallin, C. Reiser. 2003. „Social stratification and the digital divide.“ *Social Science Computer Review* 21 (2): 133–143.
- Wilson, M. 2003. „Understanding the international ICT and development discourse: Assumptions and implications.“ *The Southern African Journal of Information and Communication* 3: 1–14.
- Witte, J. C., S. E. Mannon. 2010. *The Internet and Social Inequalities*. New York, London: Routledge.
- Wolf, A. 1998. „Exposing the Great Equalizer: Demythologizing Internet equity.“ Pp. 15–32 in B. L. Ebo (ed.). *Cyberghetto or Cybertopia?: Race, Class, and Gender on the Internet*. Westport, London: Praeger Publishers.
- World Internet Project (WIP). 2010. *World Internet Project International Report 2010*. Los Angeles: USC Annenberg School Center for the Digital Future.
- World Internet Project (WIP). 2012. *World Internet Project International Report 2012, Fourth edition*. Los Angeles: USC Annenberg School Center for the Digital Future.
- World Internet Project Poland. 2011. *World Internet Project Poland 2010*. Warsaw: Agora S. A. & TP Group.
- Wyatt, S., G. Thomas, T. Terranova. 2002. „They came, they surfed, they went back to the beach: conceptualizing use and non-use of the

- Internet.“ Pp. 23–40 in S. Woolgar (ed.). *Virtual Society?: Technology, Cyberbole, Reality*. Oxford: Oxford University Press.
- Yu, L. 2006. „Understanding information inequality: Making sense of the literature of the information and digital divides.“ *Journal of Librarianship and Information Science* 38 (4): 229–252.
- Zachary, G. P. 2004. „A philosopher of the Web is a hit in Silicon Valley.“ Pp. 301–304 in F. Webster, B. Dimitriou (eds.). *Manuel Castells, Vol. 3*. Thousand Oaks, London: Sage.
- Zhao, S. 2006. „Do Internet users have more social ties? A call for differentiated analyses of internet use.“ *Journal of Computer-Mediated Communication* 11: 844–862.
- Zickuhr, K. 2010. *Generations 2010*. [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project [cit. 20. 10. 2011]. Dostupné z <http://www.pewinternet.org/Reports/2010/Generations-2010.aspx>
- Zickuhr, K. 2013. *Who's not online and why*. [online]. Washington: Pew Internet and American Life Project [cit. 2. 2. 2015]. Dostupné z <http://pewinternet.org/Reports/2013/Non-internet-users.aspx>
- Zillien, N., E. Hargittai. 2009. „Digital distinction: Status-specific types of Internet usage.“ *Social Science Quarterly* 90 (2): 274–291.
- Zook, M. 2005. A. *The Geography of the Internet Industry: Venture Capital, Dot-coms, and Local Knowledge*. Malden, Oxford: Blackwell Publishing.
- Zounek, J. 2006. „ICT, digitální propast a vzdělávání dospělých: socioekonomické a vzdělávací aspekty digitální propasti v České republice.“ Pp. 101–118 in *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. Brno: Studia Paedagogica* 11.
- Zuboff, S. 1988. *In the Age of the Smart Machine: The Future of Work and Power*. New York: Basic Books.

Jmenný rejstřík

Althusser, L.
Aron, R.

Beck, U.
Bell, D.
Bush, G. W.

Castells, M.
Clinton, B.

Giddens, A.

Hargittai, E.
Helsper, E. J.

James, J.

Kuhn, T.
Kvasny, L.

Lévi-Strauss, C.

Machlup, F.
McLuhan, M.
Marx, K.

Negroponte, N.
Nie, N.
Norris, P.

Petrusek, M.
Porat, M.
Prensky, M.
Putnam, R.

Rawls, J.
Rogers, E.

Sassen, S.

Tapscott, J.
Tarde, G.
Touraine, A.

Van Dijk, J. A. G. M.

Webster, F.
Wellman, B.

Věcný rejstřík

argument klíčový

centrum komunitní

diskurs
dovednosti
digitální
operační
informační
strategické

etatismus

gender
generace digitální
globalizace

ICT4D
ideologie
individualismus síťový
informacionalismus
inovace
inovátoři
internet
čas na Internetu
problém definice
vysokorychlostní
závislost

každodennost
kapitalismus

kapitál sociální
komunita
učíci se
virtuální
kyberapartheid

město
mezera vědomostní
modernizace
moc
multitasking

nerovnost strukturální
neuživatelé
racionalita
NTIA

odpadlíci

paradox
digitální propasti
produktivity
podnik síťový
politika informační
prostor toků
připojení zprostředkované

self-efficacy
sítě
globální
sociální
sociabilita
SNS
společnost
informační
postindustriální
sítí

technika
technodeterminismus

telefon
mobilní
teorie difuze inovací
třetí svět
třída

vyhýbači
vyloučení sociální

způsob rozvoje

Vydalo **SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON)**, Praha 2015.
Vydání první.

Ediční řada *Studie*, 119. svazek. Redigují Miloš Havelka, Jiří Šafr, Jiří Ryba a Alena Miltová.
Jazyková redaktorka Renata Hromadová. Odpovědná redaktorka Alena Miltová.

Návrh obálky, grafická úprava a sazba studio Designiq.
Vytiskla tiskárna _____.

Adresy vydavatelů:
Alena Miltová, Rabyňská 740/12, Praha – Kamýk.
Jiří Ryba, U Národní galerie 469, Praha – Zbraslav.

Adresa nakladatelství:
Jilská 1, 110 00 Praha 1
slon@slon-knihy.cz
www.slon-knihy.cz